

अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

भाग दुसरा

स्फोट

© Himani Savarkar,

Savarkar Bhavan, Raja Thakur Path, Shanivar Peth, Pune.

tel :+912025544751

Internet Rights are with Swatantryaveer Savarkar
Rashtriya Smarak Trust, Dadar, Mumbai

अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

भाग दुसरा

स्फोट

प्रकरण पहिले

शहीद मंगल पांडे

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाच्या अतिहासातील अेक आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे त्या युद्धाची रचना करताना जी गुप्तता राखण्यात आली ती होय. सर्व हिंदुस्थानभर क्रांतिरचनेची गर्दी असुळली असतानाही अंग्रजांसारख्या धूर्त राज्यकर्त्यांना त्या चळवळीचा अितका थोडा सुगावा लागलेला होता की अुघड बंड होअून अेक वर्ष लोटेपर्यंतही त्यातील बहुतेक अधिकाऱ्यांच्या मते बंडाचे कारण काडतुसे हे होते! काडतुसे हे किती निमित्तमात्र कारण होते हे आताशी अंग्रजी अितिहासकाराना कळू लागलेले आहे. सत्तावनच्या भयंकर युद्धप्रसंगी स्वदेशाभिमानाचे नि स्वधर्माभिमानाचे पवित्र स्फुरण त्या योद्ध्यांमध्ये कसे संचरत होते हे आता स्पष्ट रीतीने काही अंग्रजी अितिहासकार दबत दबत कबूल करीत आहेत.^१

हिंदुस्थानसारख्या विस्तीर्ण देशास राज्यक्रांतीसारख्या नाजूक कामी अंग्रजांसारख्या चाणाक्ष अधिकाऱ्यांच्या हातावर तुरी देअून अितक्या गुप्ततेने संघटित करणे हे कार्य ज्यांनी केले त्या श्रीमंत नानासाहेब,

^१ Malleison writes : "In this lesser sense, then, and in this only did the cartridges produce the mutiny. They were instruments used by the conspirators and those conspirators were successful in their use of the instruments only because, in the manner I have endeavoured to point out the mind of the sepoys of certain sections of the population had been prepared to believe every act testifying bad faith of their foreign Masters". Madley आपल्या पुस्तकात म्हणतो, "But in fact, the greased cartridges was merely the match that exploded the mine which had, owing to the variety of causes, been for a long time preparing." "Mr. Disraeli dismissed the greasing of the cartridges with the remark, that nobody believed that to have been the real cause of the outbreak." (Charles Ball's Indian Mutiny Vol. I, Page 629.)

आणखी अेक ग्रंथकार पुढे जाअून म्हणतो : "That the fear about the cartridges was a mere pretext with many, is shown beyond all questions. They have not hesitated to use freely when fighting against us the very cartridges which they declared would, if used, have destroyed their cast.

मौलवी अहमदशाह, वजीर अल्ली नक्कीखान वगैरे पुढ्यांच्या शिताफीची तारीफ करावी तितकी थोडीच आहे. शिपाओ, पोलीस, जमिनदार, मुलकी अधिकारी, शेतकरी, व्यापारी, साहुकार वगैरे सर्व वर्गामध्ये हिंदु नि मुसलमान या दोन्ही जातीमध्ये अपूर्व सलोख्याची आणि प्रचंड क्रांतीची बीजे पेरून दिली. ती बीजे तिथे रुजताच त्या सर्वांची अुकृष्ट संघटना करून त्यांनी अंग्रजांना या सर्व प्रचंड गडबडीचा फारसा मागमूसही लागू दिला नाही. ही गुप्त संघटना पूर्ण स्वरूपाला पोचत असताच बंगालमध्ये सरकारने नवी काडतुसे शिपायांवर बळजबरीने लादण्यास आरंभ केला. प्रथमतः अकोणीसाव्या पलटणीवर प्रयोग करण्यात येणार असा रंग दिसू लागला. बंगालमध्ये फेब्रुवारी महिन्यात सर्व पलटणीपेक्षा चौतीसावी पलटण राज्यक्रांतीसाठी अत्यंत अुत्सुक झालेली होती. ह्या ३४ व्या पलटणीचे ठाणे बराकपूरला असल्यामुळे कलकत्त्याच्या नजीक असलेल्या वजीर अल्ली नक्कीखान यांनी ती सर्व पलटण शपथपूर्वक राज्यक्रांतीच्या कार्यास मिळवून घेतलेली होती. या पलटणीपैकी काही तुकड्या १९ व्या पलटणीकडे धाडल्या गेल्या होत्या. तेव्हा त्या तुकड्यांनी ती १९-वी पलटणही राष्ट्र कार्याकडे वळवून घेतलेली होती. परंतु ही स्थिती असल्या प्रचंड राज्यक्रांतीघटनेचा बिलकूल सुगावा नसलेल्या अंग्रजी अधिकाऱ्यांस माहित नसल्याने त्यांनी त्या १९ व्या पलटणीवरच पहिल्याने काडतुसांचा प्रयोग केला. परंतु ती काडतुसे घेण्याचे त्या पलटणीने अुघड रीतीने नाकारले नि वेळ पडल्यास अेकदम शस्त्रे अुपसण्यापर्यंत त्यांनी आपला निश्चय असल्याचे कळविले. हे कृत्य पाहताच नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे अंग्रजांनी 'नेटिह्यांस' धाकदपटशा देण्याचा अुपक्रम केला. परंतु आता ती पूर्वीची 'नेटिह्ये' तिथे नव्हती हे त्या पलटणीत चाललेल्या तरवारीच्या खणखणाटाने गोऱ्या अधिकाऱ्यांचे लवकरच नजरेस आले. परंतु हा मानभंग काही दिवस मुकाट्याने गिळण्याशिवाय त्यांना दुसरा अिलाज नव्हता. कारण त्या सर्व प्रांतात नेटिह्ये सैन्यास ताब्यात ठेवण्यासाठी अेकही फिरंगी पलटण नव्हती. ही अडचण दूर करावी म्हणून मार्चच्या आरंभी ब्रह्मदेशात असलेली फिरंगी पलटण कलकत्त्यास आणविली गेली नि १९ व्या पलटणीला निःशस्त्र करून कामावरून दूर करण्याचा हुकूम सुटला नि ह्या हुकुमाची अंमलबजावणी बराकपूरला करावयाचे ठरले!

आपल्या बांधवांना आपल्या डोळ्यांदेखत शिक्षा होणार हे अकूनही स्वस्थ बसणारे बराकपूर नव्हते. तिथे स्वातंत्र्याची ज्योत प्रत्येक तरवारीत लकाकू लागलेली होती. परंतु त्या सर्व तरवारीत मंगल पांड्याची तरवार म्यानांत काही केल्या धीर धरीना! १९ व्या पलटणीप्रमाणेच ३४ व्या पलटणीलाही वेळ येताच कंपनीच्या नोकरांवर लाथ मारून निघून जाण्याचीच अिच्छा होती. म्हणून १९ वी पलटण कंपनी आपण होअूनच काढून देते आहे हे फार अुत्तम होत आहे असे सर्व स्वदेशाभिमान्यांचे मत झालेले होते. सर्वत्रांचा अेक विचार होअीतोपर्यंत अेक महिना दम घ्यावा असे धूर्त पुढारी सांगत होते. बराकपूरहून सर्व हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या पलटणीत कोणता दिवस ठरवावा याबद्दल सांकेतिक पत्रेही रवाना झालेली होती. परंतु मंगल पांड्यांच्या तरवारीला दम कसा निघणार! मंगल पांडे हा ब्राह्मण कुलात अुत्पन्न झालेला नि क्षात्रकर्माची दीक्षा घेतलेला तरणा बांड शिपाओ होता. स्वधर्मावर प्राणापलीकडे निष्ठा ठेवणारा, आचरणाने सच्छील, स्वभावाने तेजस्वी नि वयाने तरुण अशा या मंगल पांड्यांच्या पवित्र रक्तात नुकतीच देशस्वातंत्र्याची विद्युत्चेतना संचरली! मग त्याच्या तरवारीला धीर कसा निघेल? शहिदांच्या तरवारींना कधी धीर निघत असतो काय? जयापजयाची कवडीमात्रही पर्वा न करता आपल्या तत्त्वनिष्ठेवर जे स्वतःच्या अुष्ण रक्ताचा अभिषेक करतात अशाच लोकांच्या मस्तकांवर शहीदतेचा मुकुट झळकत असतो नि ह्या निष्कळ वाटणाऱ्या कढत रक्तातूनच विजयाची मूर्ती अुद्भव पावत असते! आपल्या स्वदेशबंधूंचा आपल्या देखत अपमान व्हावा ही गोष्ट मंगल पांड्यांच्या अंतःकरणास असह्य वेदना करू लागली नि तो आपल्या रेजिमेंटने त्याच दिवशी अुठावे असा आग्रह करू लागला. गुप्त मंडळाचे पुढारी आज अुठण्यास अनुमोदन देत नाहीत असे कळताच त्या तरुणांचे अवसान अनिवार्य झाले. त्याने आपली बंदुक खाडिशी अुचलली नि 'मर्द हो अुठा!' अशी गर्जना करून परेडच्या मैदानात अुडी घेतली, "अरे आता मागे का घेता? भाओ ओ, चला तुटून पडा! तुम्हाला तुमच्या धर्माची शपथ आहे! चला, आपल्या स्वातंत्र्यासाठी गनिमावर तुटून पडा" अशी गर्जना करीत तो आपल्या स्वदेशबांधवास आपल्यामागे येण्याविषयी आवाहन करू लागला. हे पाहताच सार्जट मेजर ह्यूसन याने मंगल पांडेला धरावयाचा शिपायांना हुकूम सोडला. परंतु अंग्रजांना आजपर्यंत आढळलेले देशद्रोही शिपाओ आता दुर्मिळ होते. त्या सार्जटची आज्ञा त्याच्या तोंडातून निघताच अेकही शिपाओ मंगल पांड्यास धरावयास हलला नाही. अितकेच नव्हे तर मंगलपांड्यांच्या बंदुकीतून सूं सूं करीत येणाऱ्या गोळीने त्या ह्युसेनेचे मढे अेका क्षणार्धात जमिनीवर आदळून दिले! अितकी गडबड होते आहे तोच लेफ्टनंट बॉ हाही तिथे आला, त्याचा घोडा नाचत नाचत पुढे सरकतो आहे तोच मंगल पांड्यांच्या बंदुकीतून दुसरी गोळी सुटली नि ती त्या घोड्याच्या पोटात शिरताच तो

घोडा त्या लेफ्टेनंटसह जमिनीनर धाडदिशी पडला. मंगल पांड्याला पुन्हा बंदूक भरण्याचा अवसर मिळण्याचे आधीच तो धुळीत लोळणारा लेफ्टेनंट आपले पिस्तुल काढून अुभा राहिला आहे हे पाहताच मंगल पांड्याने तिळमात्रही न डगमगता आपली समशेर अपसली. बॉने पिस्तुल झाडले परंतु गोळी हुकली. तो आपली तरवार काढतो तोच मंगल पांड्याच्या तरवारीचा रटटा बसून बॉ जमिनीवर लोळू लागला! अितक्यात मंगल पांड्यावर तो पूर्वीचा गोरा चालून येअू पहाताच जवळच्या अेका शिपायाने आपल्या बंदुकीच्या दस्त्याने त्याचे डोके ठेचून काढले. सर्व शिपायांनी मंगल पांड्यास कोणीही हात लावू नये अशी गर्जना केली. तोच कर्नल व्हीलर तिथे आला नि मंगल पांड्यास पकडण्याविषयी हुकूम देअू लागला. आम्ही आमच्या पूज्य ब्राह्मणाच्या केसालाही धक्का लावणार नाही अशी पुन्हा गर्जना झाली नि अिंग्लिशांच्या लाल भडक रक्ताचे पाट वाहत असलेल्या त्या देखाव्यापुढे जास्त वेळ न थांबता कर्नलसाहेब जनरलच्या बंगल्याकडे पळून गेला. अिकडे मंगल पांडे आपले रक्ताने भिजलेले हात अुभे करून 'मर्द हो अुठा' अशी भीम भयानक गर्जना करीत अिकडे तिकडे हिंडत होता. जनरल हीसें याला ही बातमी कळताच तो आणखी काही युरोपियन घेअून मंगल पांडे याजकडे दौडत आला. आता मात्र आपण शत्रूच्या ताब्यात सापडू असा रंग पाहून त्या देशवीर मंगल पांड्याने फिरंग्यापेक्षा मरण जवळ करावे असा निश्चय केला नि आपली बंदूक आपल्या छातीकडे रोखली नि क्षणार्धात त्याचा पवित्र देह जखमी होअून खाली पडला! लगेच त्या जखमी तरुणाला अिस्पितळाकडे नेण्यात आले. सर्व अिंग्रज अधिकारी या अेका शिपायाने जे वीरत्व दाखविले त्याने लज्जित होत्साते आपापल्या तंबूत निघून गेले. ही १८५७ सालच्या मार्चची २९ वी तारीख.

मंगल पांडे याची नंतर कोर्ट मार्शलपुढे चौकशी झाली. त्या चौकशीत त्याने अितर कटवाल्यांची नावे घ्यावी म्हणून प्रयत्न करण्यात आले. परंतु त्या तेजस्वी तरुणाने आपण कोणाचीही नावे देण्यास तयार नाही असे साफ अुत्तर दिले. त्याने हेही कळविले की मी ज्यांना गोळ्या घातल्या त्या अिंग्रजी अधिकाऱ्यांविरुद्ध माझा कोणत्याही प्रकारचा व्यक्तिविषयक द्वेष नव्हता. जर व्यक्तिविषयक द्वेष असता तर ते खूनच झाले असते. मंगल पांड्यांचे मंगल नाम हे शहीदांच्या यादीत न देता ते खुनी मनुष्यांच्या यादीत घावे लागले असते! परंतु मंगल पांड्याचे ते धाडसी कृत्य तत्त्वनिष्ठेसाठी होते. स्वदेशाच्या नि स्वधर्माच्या संरक्षणाकरिता 'सुखदुःखे समे कृत्वा' मंगल पांडे याची तरवार म्यानातून बाहेर पडली होती! स्वदेश नि स्वधर्म यांचा अपमान पहाण्यापेक्षा मरण बरे असा कृतनिश्चय करूनच तो बाहेर निघाला होता. या कृत्यात जशी त्यांची पवित्र स्वदेशभक्ती नि स्वधर्मप्रीती दिसून आली तसेच त्या तरुणाच्या तरवारीचे पाणीही दिसून आले. अशा या वीर तरुणाला अखेर फाशीची शिक्षा झाली. ता. ८ अप्रिल ही त्याच्या फाशासाठी नेमली होती. शहीदांच्या रक्तात काय तेज असेल ते असो, परंतु त्यांच्या नामस्मरणाने देखील मनात अुदात्त वृत्तींना जास्त बहर येअू लागतो! पण ज्यांच्या दृष्टीला मंगल पांड्याच्या प्रत्यक्ष दर्शनाचा लाभ झालेला होता त्या बराकपूरच्या सर्व नागरिकांचे अंतःकरणात दिव्य प्रेम अुत्पन्न झाले यात काय नवल आहे! त्या सर्व बराकपूर शहरात मंगल पांड्याला फाशी देण्यासाठी अेक मांग मिळेना! अखेर कलकत्याहून त्या अमंगल कृत्यासाठी चार मांग आणवावे लागले. तारीख ८ अप्रिलच्या दिवशी सकाळी मंगल पांड्याला फाशीकडे नेले. त्याचे भोवती लष्करी लोकांचा पहारा होता. त्यातून मंगल पांडे धीटपणाने चालत गेला नि फाशीवर चढला. आपण कोणाचीही नावे सांगणार नाही असे पुन्हा अेकदा सांगताच त्याच्या पायाखालचा आधार काढून घेण्यात आला नि मंगल पांड्याचे शरीरातून त्याचा पवित्र आत्मा स्वर्गात जाता झाला!!

अशा रीतीने सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाची पहिली चकमक अुडाली नि अशा रीतीने त्या क्रांतियुद्धातील पहिला शहीद स्वर्गवासी झाला! ज्याच्या रक्तातून सत्तावनच्या शहादतीची नदी अुगम पावत आहे त्या देशवीर, धर्मवीर मंगल पांड्याचे नाव आपल्या प्रत्येकाच्या वदनात नि हृदयात अक्षय्य असले पाहिजे! सत्तावनच्या साली हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यबीजाला अंकुर फुटण्यासाठी प्रथम मंगल पांड्याने त्याच्यावर आपले अुष्ण रक्त ओतले आहे. त्या स्वातंत्र्यबीजाचा हंगाम जर पुढे मागे आला तर त्याच्या पहिल्या नैवेद्याचा मान मंगल पांड्याला आहे!

मंगल पांडे नाहीसा झाला, पण त्याचे चैतन्य सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले आहे. ज्या तत्त्वासाठी मंगल पांडे मेला ते तत्त्व चिरंजीव झालेले आहे! मंगल पांड्याने सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाला आपले रक्त दिले, अितकेच नव्हे तर त्या

क्रांतीत जे जे स्वदेशार्थ नि स्वधर्मार्थ लढले त्या सर्वांना 'पांडे' हे अभिधान लावण्याचा प्रयत्न चालू झाला.^२ असले हे पवित्र नाव प्रत्येक आजी आपल्या मुलाला स्वाभिमानपूर्वक शिकवी!

2

“The name has become a recognised distinction for rebellious Sepoys throughout India.” --Charles Ball.

“This name was the origin of the Sepoys generally being called Panday,” --Lord Robert’s Forty-one years in India.

प्रकरण दुसरे

मीरत

देशवीर मंगल पांडे यांच्या शहादतीत सत्तावनचे बी रुजताच ते अंकुरित होण्यास वेळ कशाला! ज्या १९व्या रेजिमेंटमध्ये मंगल पांडे होता त्या रेजिमेंटच्या सुभेदारालाही रात्री क्रांतिकारक गुप्तमंडळ्या जमविल्या म्हणून आरोप ठेवून त्याला फाशी देण्यात आले नि १९ वी रेजिमेंट नि ३४ वी रेजिमेंट ह्या दोघांनी मिळून सर्व अिलाखाभर बंड करण्याचा गुप्त कट केल्याचे त्यांच्याजवळ सापडलेल्या कागदपत्रांवरून सिद्ध झाल्यामुळे त्यास निःशस्त्र करून नोकरीवरून घालवून देण्याची शिक्षा दिली. सरकारच्या मताने ही 'शिक्षा' होती परंतु त्या दोन्ही रेजिमेंटमधील शिपायांना हा स्वतःचा मोठा 'सन्मान' होत आहे असे वाटले. ज्या दिवशी त्यांना शस्त्रे खाली ठेवण्याचा हुकूम झाला त्या दिवशी युरोपियन सैन्याची तयारी ज्य्यत ठेवलेली होती नि या नोकरीवरून घालवून देण्याच्या शिक्षेने शिपायी पश्चात्ताप पावतील अशी अिंग्रजी अधिकाऱ्यांची खात्री होती. परंतु त्या हजारो शिपायांनी अेखाद्या अत्यंत अपवित्र वस्तूप्रमाणे कंपनीच्या दास्यावर खुशीने लाथ मारली, आपले बूट नि युनिफॉर्म फाडफाडून फेकून दिले नि त्या गुलामगिरीचे विटाळास घालविण्याकरिताच की काय, ते शेजारी असलेल्या नदीवर स्नान करू लागले. त्या शिपायांच्या स्वतःच्या पगारातून त्यांना लष्करी टोप्या घ्याव्या लागत होत्या. तेव्हा ही त्यांची खाजगी जिंदगी समजून कंपनीने ती त्यांनी परत न्यावी अशी सवलत दिली होती. परंतु नदीमध्ये स्नान करून बाहेर पडल्यावर पुन्हा हे गुलामगिरीचे चिन्ह डोक्यावर घालावयाचे की काय? आपल्या झाल्या तरी त्या टोप्यांवर कंपनीचा शिक्का आहेना? खबरदार कोणी त्या दास्याचिन्हांना स्पर्श करील तर! आता दुसऱ्यांनी हिंदुस्थानला टोपी घालण्याचे दिवस गेलेले आहेत. या त्या दास्याच्या टोप्या दास्याकडे फेकून -हजारो टोप्या आकाशात गिरकांड्या खाऊ लागल्या! परंतु गुरुत्वाकर्षणाच्या हट्टी स्वभावामुळे त्या पुन्हा हिंदुस्थानच्या भूमीवर पडल्या. पुन्हा भूदेवीस दास्याचा विटाळ झाला. धावा शिपायांनो, या दास्याचिन्हांना त्या अिंग्रजी अधिकाऱ्यांसमोर फाडून, तोडून नि मग पायाखाली तुडवून धुळीस मिळवून द्या! हजारो शिपायी त्या दास्यादूषित टोप्यांना तुडवू लागले नि आपल्या सत्तेचा मूर्तिमंत अपमर्दच की काय असा हा भयंकर हिंदी नाच पहात हतवीर्य झालेले अिंग्रजी अधिकारी जागच्या जागी थिजून गेले!^१

अुत्तर प्रदेशातील अुच्च पुरभय्या ब्राह्मण कुलात जन्मलेल्या मंगल पांड्याचे रक्त फक्त बंगाल्यातच स्वातंत्र्यबीजाला रुजवीत होते असे नाही तर तिकडे अंबाल्याचे अंगातही त्याची विद्युच्चेतना संचारलेली होती. अंबाला हे अिंग्रजी सेनेचे मुख्य स्थान होते नि येथेच कमान्डर-अिन-चीफ अॅन्सन हा रहात होता. त्या अंबाल्याला शिपायांनी अेक नवीन तऱ्हा काढलेली होती. ती ही की जो कोणी अधिकारी त्यांच्या विरुद्ध जातील त्याचे घरदार जाळून भस्म करावयाची! रोज रात्री देशद्रोह्यांची नि परकीयांची घरे पेट घेत. हे काम अितक्या झटक्यात नि गुप्ततेने अुरके की, प्रत्यक्ष अग्निनारायणच क्रांतिपक्षाच्या गुप्तमंडळीत सभासद झाला आहे की काय असे वाटे अितक्या आगी लागल्या नि जो आगी लावणारांना धरून देतील त्याला हजारो रुपयांची बक्षिसेही लावण्यात आली. पण अेक जण जर बातमी देतील तर शपथ! अखेर त्रासून जाऊन खुद्द कमान्डर-अिन-चीफ अॅन्सन गव्हर्नर जनरलला लिहितो:-

“Strange that the incendiaries should never be detected. Everyone is on the alert there, but still no clue to trace the offenders.” पुन्हा अप्रिलचे शेवटी तो लिहितो : “We have not been able to detect any of the incendiaries at Ambala. This appears to me extraordinary; but it shows how close the combination among the miscreants who have recourse to this mode of revenging what they conceive to be their wrongs and how great the dread of retaliation to anyone who would dare to become an informer.”

^१ Red Pamphlet, Part I, page 34.

हिंदुस्थानच्या देशद्रोहावर तर अंग्रजी साम्राज्याची मदार तेव्हा अंबाल्याला अेकाही देशद्रोही न सापडल्याने खुद्द कमन्डर-अिन-चीफ गाय बनला नि शिपायांच्या गुप्त कटाचे कौतुक करीत, त्यांच्यावर दात ओठ खाऊ लागला ह्यात काय नवल आहे?

आता ह्या आगी हिंदुस्थानात ठिकठिकाणी सुरू झाल्या होत्या. शेवटची थोरली आग भडकण्याचे आधी अिकडेतिकडे बारीक बारीक ठिणग्या अुडू लागल्या हे साहजिकच आहे. लखनौला नानांच्या भेटीपासून फारच गडबड अुडालेली होती. अंबाल्याप्रमाणेच तिथेही अधिकाऱ्यांची नि देशद्रोह्यांची घरे पेटू लागली! ता. ३१ मेला सर्व हिंदुस्थान अेकदम पेटवून घावे म्हणजे अिकडे तिकडे जीव लपवीत फिरण्याची संधी न मिळता पारतंत्र्य आतल्या आत राख होअून जाअील हा ठरलेला बेत लखनौच्या गुप्त मंडळाला जरी संमत होता तरी तेथील तेजस्वी शिपाअीबहादुरांस आपला त्वेष पोटात दाबून धरवेना. त्यातूनही दररोज रात्री गुप्तसभांतून चाललेल्या अुद्दीपक भाषणांनी नि जळणाऱ्या घरांच्या भयंकर देखाव्याने शिपायांना थांबता थांबवेना. मेच्या तिसऱ्या तारखेस असेच अनिवार्य झालेले चार शिपाअीबहादुर बळजबरीने लेफ्टनंट मेशॅम याच्या तंबूत घुसले नि म्हणाले: “तुझ्याशी जरी आमचा कोणत्याही प्रकारचा व्यक्तिविषयक द्वेष नाही तरी तू फिरंगी आहेस नि म्हणून तुला मेलेच पाहिजे!”^२ ह्या अक्राळ विक्राळ शिपायांना पाहताच भेदरून गेलेला तो लेफ्टनंट त्यांची विनवणी करू लागला. “आपण मनात आणाल तर मला अेका क्षणात मारू शकाल. पण मज गरिबाचे मरणाने तुम्हास काय मिळेल? दुसरा अेखादा मनुष्य येअील नि हे काम करू लागेल. अपराध माझा नसून ह्या राज्यपद्धतीचा आहे. मग मला जीवनदान का देत नाही?” ह्या वाक्याने ते शिपाअी बहादुर जरा शुद्धीवर आले नि सर्व राज्यपद्धतीला अेकदम मारले पाहिजे ह्याची आठवण होअून परत फिरले. परंतु ही बातमी अधिकाऱ्यांच्या कानावर गेली नि लगेच हेन्री लॉरेन्सने तोफखान्याचे मान्यात त्या पलटणीला फसवून अुभे करून मग तिला निःशस्त्र करून टाकली.

परंतु अिकडे मीरतकडे तर डाव ह्याहूनही रंगात येत चाललेला होता. काडतुसासंबंधी शिपाअी लोक खरीच तक्रार करतात की नाही हे नक्की ठरविण्याची क्लुप्ति काही अंग्रजी डोक्यात आली नि त्यांनी ता. ६ मेला घोडेस्वारांच्या अेका तुकडीला ती काडतुसे देण्याचा निश्चय केला. त्या परेडीला हजर असलेल्या सुमारे नव्वद शिपायांपैकी पुरते पांचजण देखील ह्या काडतुसांना शिवेनात! तरी ती काडतुसे पुन्हा देण्यात आली, पुन्हा सगळ्या शिपायांनी त्यांना स्पर्श करण्याचे नाकारले नि ते आपापल्या ठाण्याकडे निघून गेले. ही त्यांची वर्तणूक जनरलच्या कानावर जाताच त्याने कोर्टमार्शलपुढे त्या सर्व शिपायांना अुभे करून पंचाअैशी स्वारांना आठपासून दहा वर्षेपर्यंत सक्त मजुरी करण्याची शिक्षा ठोठावली!

मेच्या ९ व्या तारखेला हा हृदयद्रावक प्रसंग गुदरला. युरोपियन कंपनीच्या नि तोफखान्याच्या पहाऱ्यात वरील ८५ शिपायांना अुभे केले. बाजूला सर्व नेटिव्ह शिपायांना तो देखावा पाहण्यासाठी मुद्दाम बोलावून आणले, नि मग त्या पंचाअैशी देशभक्त शिपायांना आपले कपडे काढण्याचा हुकूम दिला. त्यांच्या हातातील शस्त्रे हिसकावून घेअून नि त्यांच्या अंगावरील कपडे फेकून देअून मग मोठमोठाल्या लोखंडी बेड्या त्यांच्या पायांत नि हातात ठोकण्यात आल्या! शत्रूच्या छातीत घुसणाऱ्या तरवारीशिवाय ज्यांच्या हातात अितर काही पडलेले नव्हते त्या आपल्या मर्द स्वदेशभाअींचे हातात आज फिरंग्याने लोखंडी बेड्या ठोकल्या हे पाहताच सर्व हिंदी शिपायांचे अंगांत थरथरल्यासारखे झाले. परंतु समोरच रोखून ठेवलेल्या तोफांकडे पाहून प्रत्येक तरवार म्यानात जळफळत राहिली. नंतर त्या ८५ शूर शिपायांना तुम्हांस दहा वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा दिलेली आहे असे कळविण्यात आले नि हातापायांतील अवजड बेड्यांच्या भाराखाली वाकत वाकत ते धर्मवीर तुरुंगाकडे जाअू लागले! त्या वेळेस आपल्या धर्माच्या संरक्षणासाठी तुरुंगात चाललेल्या त्या शिपायांना त्यांच्या स्वदेशबंधूंनी काय नेत्रसंकेत केले ते भविष्य लवकरच सांगेल! गाअीच्या नि

२

“They informed him that personally they had no quarrel with him but that ‘he was a Firungee and must die’!!” _Charles Ball’s Indian Mutiny Vol. I, page 52.

डुकराच्या रक्तात मिसळलेली काडतुसे आपल्यावर बळजबरीने कोंबली जात असता ती फेकून देणे हा दहा वर्षे सक्त मजुरी करण्याअतिका भयंकर अपराध ज्या दास्यात होतो त्या फिरंगी दास्याच्या नरडीचा आम्ही घोट घेऊ नि दहा वर्षांसाठी म्हणून तुमच्या पायांत घातलेल्या बेड्या नि आज शंभर वर्षे झाली आपल्या देशजननीच्या पायात घातलेल्या गुलामगिरीच्या बेड्या ह्या दोन्हींनाही लवकरच तोडून टाकू असा त्या नेत्रसंकेताचा अर्थ असावा!

ही वेळ सकाळची होती, आपल्या प्रियकर देशबंधूंना आपल्या डोळ्यादेखत परदेशीय नि परधर्मीय लोकांनी बेड्या ठोकून तुरुंगात टाकावे नि आपण ते खुशाल डोळ्यांनी पहावे याची लाज वाटून मनातल्या मनात जाळणारे शिपायी आपल्या बराकीत परत येताच त्यांच्याने धीर निघेना! शहराच्या बाजारात ते गेले असता तेथील बायका त्यांचा तिरस्कार करून म्हणू लागल्या- “तुमचे बाप तुरुंगात पडले असता तुम्ही अिथे माशा मारीत फिरत आहात! थू मेल्यांनो तुमच्या जिण्यावर!”^३ आधीच संतापाने जळणाऱ्या शिपायांना आपल्या जिण्यावर रस्त्यातील बायकांनी देखील थुंकावे हे त्यांना कसे सहन होणार? त्या दिवशी रात्री सर्व लांभीनभर शिपायांच्या छुप्या सभांची गर्दी अडालेली होती. आता मेच्या ३१ व्या तारखेपर्यंत वाट पहावयाची काय? अिकडे आपले देशबंधु तुरुंगात कुजत असताना आपण नामर्दासारखे स्वस्थ बसावयाचे काय? रस्त्यांत बायकापोरे आपल्यावर देशद्रोही म्हणून थुंकू लागली तरी अितरांची वाट पहात स्वस्थ बसावयाचे काय? ता. ३१ अजून किती तरी लांब आहे. तोपर्यंत या फिरंग्यांच्या निशाणाखाली रहावयाचे? छे, छे, अुघाचा रविवार आहे तो रविवारचा सूर्यनारायण अस्तास जाण्याचे आधी त्या तुरुंगातील देशवीरांच्या बेड्या तुटल्याच पाहिजेत. स्वदेश-जननीच्या बेड्या तुटल्याच पाहिजेत. स्वातंत्र्याचे निशाण फडकलेच पाहिजे! ताबडतोब दिल्लीला निरोप गेले की, “आम्ही ता. ११ किंवा १२ ला तिथे येतो. सर्व तयारी जय्यत ठेवा.”^४

ता. १० मेचा रविवार अुजाडला. सत्तावनच्या गुप्त तयारीची अिंग्रजांना अितकी कमी माहिती होती की मीरतच्या शिपायांचा अितरांशी तर काय, पण आपापसात देखील काही अेक सर्वसामान्य बेत चाललेला आहे ह्याची त्यांना शंका देखील आलेली नव्हती. रविवारच्या सकाळी त्यांचा नित्यक्रम शांत रीतीने सुरू झाला. घोड्यांच्या गाड्या, शीतोपचार, सुवासिक फुले, हवा खाणे, गाणे बजावणे सर्व प्रकार यथास्थित सुरू झाले. साहेबांचे घरी असलेले ते नेटिव्ह नौकर अेकाअेकी नौकरी टाकून गेले ह्याबद्दलही क्षणापेक्षा जास्त वेळ आश्चर्य वाटले नाही! अिकडे शिपायांच्या तळात वाद चाललेला होता की सरसकट कत्तल अुडवावी की अुडवू नये. विसावी पलटण नि तिसरी घोडेस्वार पलटण यामधील शिपायी म्हणाले, “चर्चमध्ये फिरंगी गेला की म्हणावा हरहर महादेव! नि मुलकी नि लष्करी, बायकापोरे, पुरुष जो सापडेल तो छाटीत चलावे दिल्लीकडे!” हाच बेत शेवटी ठरला.

अिकडे मीरत शहरात शेजारच्याचा खेड्यांतूनही मोडकी तोडकी शस्त्रे हाती घेऊन हजारो लोक येऊन मिळतच होते. स्वदेशकार्यार्थ आलेल्या त्या गावकऱ्यांप्रमाणे मीरतचे नागरिकही सज्ज होऊ लागले. तरी अिंग्लिशांना याची काडीचीही दाद नव्हती! अखेर रविवारचे संध्याकाळचे पाच वाजले. चर्चची घंटा त्या शांत वातावरणात हलके हलके हेलकावे घेऊ लागली नि अिंग्रजी लोक आपापल्या स्त्रियांसह हसत खेळत चर्चकडे जाऊ लागले. परंतु त्या दिवशीच्या चर्चची घंटा ही अिंग्लिशांकरिता प्रार्थना वाजवीत नव्हती, तर त्यांचा मरणसमय वाजवीत होती. कारण तिकडे शिपायांच्या लाअिनीत अेकच गर्जना अुठली नि ‘मारो फिरंगी’को ह्या ध्वनीने सर्व वातावरण दुमदुमू लागले.

प्रथमतः तुरुंगात पडलेल्या धर्मवीरांच्या बेड्या तोडण्यासाठी शेकडो घोडेस्वार तिकडे गेले. त्या तुरुंगावर ठेवलेले पहारेकरीही क्रांतिपक्षासच अनुकूल असल्याने ‘मारो फिरंगीको’ हा रणध्वनी अैकताच तो तुरुंग सोडून देऊन ते आपल्या स्वदेशबंधूस जाऊन मिळाले. अेका क्षणात त्या दुर्दैवी तुरुंगाच्या भिंती कोसळू लागल्या! दहा वर्षे सक्त

^३ J. C. Wilson.

^४ Red Pamphlet, Part I.

मजुरीकरिता म्हणून फिरंग्यांनी घातलेल्या बेड्या चळचळ कापू लागल्या. अेक देशाभिमानी लोहार पुढे आला नि त्याने भराभर त्या बेड्यांचे तुकडे पाडले. प्रचंड वीरगर्जनेत ते तुरुंगात पडलेले धर्मवीर बाहेर आले, घोड्यावर चढले. आपल्या मुक्ततेसाठी आलेल्या देशबंधूसह त्या तुरुंगाला मागे टाकून चर्चकडे भरधाव धावले. अिकडे या अवधीमध्ये पायदळाच्या तुकडीने अेकच दंगल मांडली. अकराव्या पलटणीचा कर्नल फिनीस हा आपल्या घोड्यावर बसून नुकताच तिकडे गेला होता. शिपायांच्यासमोर अुभे राहून फिनीस हा नेहमीच्या आढ्यतेने त्यांना धाकदपटशा दाखअू लागतो, तोच शिपाअी त्याच्या अंगावर काळासारखे चवताळून धावले. वीसाव्या पलटणीतील अेका शिपायाने आपले पिस्तुल त्याच्यावर झाडले नि तो कर्नल त्याचा घोडासुद्धा जमिनीवर ठार होअून पडला! पायदळ नि घोडेस्वार, हिंदु नि मुसलमान हे सर्व आता गोऱ्या रक्तासाठी अितके हपापलेले होते की, या फिनीसचे रक्त म्हणजे दर्यामे खसखस होती! मीरतच्या बाजारात ही बातमी कळताच ते शहरचे शहर अेखाद्या वणव्यासारखे पेटू लागले नि जिथे जिथे अिंग्रज म्हणून आढळला तिथे तिथे त्याला गारद करण्यात आले. सदर बाजारातील सर्व लोक हातात तरवारी, भाले, काठ्या, सुऱ्या जे जे सापडेल ते ते शस्त्र घेअून गल्ल्यागल्ल्यातून धाअू लागले. ज्या ज्या अिमारतीवर अिंग्लिश सत्तेचे काही तरी चिन्ह होते त्या त्या अिमारती -बंगले, ऑफिसे, कचेऱ्या सर्व आगीच्या डोंबात जळू लागल्या. आकाशात धुराचे लोट, अग्नीच्या चित्रविचित्र ज्वाला, हजारो लोकांच्या आरडाओरडीची संमिश्र आरोळी नि सर्वांचे वरती 'मारो फिरंगी'को हे भयानक ध्वनी ह्यांनी ते मीरतचे आकाश अक्राळ विक्राळ दिसू लागले! बंडाला आरंभ होताच पूर्व संकेताप्रमाणे मीरत ते दिल्लीकडे जाणाऱ्या तारा तोडून टाकल्या नि त्या रस्त्यावर आपला सक्त पहारा बसविला. ती अंधेरी रात्र असल्याने अिंग्रजांची अत्यंत त्रेधा अुडाली. कोणी तबेल्यात लपला, तर कोणी सर्व रात्रभर झाडाखाली दडून राहिला, कोणी घराचे तिसऱ्या मजल्यावर तर कोणी जमिनीचे खबदाडात, कोणी शेतकऱ्यांचे सोंग घेअू लागला तर कोणी आपल्या बटलराचे पाय धरू लागला! बंडवाले शिपाअी किंचित अंधार पडताच दिल्लीकडे निघून चालले होते. परंतु त्यांच्या जुलुमाचा सूड मीरतचे लोकांनी अुगविण्याचे काम स्वतःच पुरे केले. अिंग्रजांसंबंधी अितका अनिवार संताप अुत्पन्न झालेला होता की अिंग्रजांचा स्पर्श झाल्यामुळे ज्या घरांना आगी लावणे अशक्य झाले अशी दगडांची घरे चूर्ण करून टाकण्यात आली! तेथील कमिशनर ग्रीडेड याच्या बंगल्याला आग लावून दिली तरी तो आतच दडून बसला होता. अितक्यात ती गुणगूण बाहेर पडून मीरतचे लोक त्या बंगल्याभोवती सशस्त्र होअून कर्कश गर्जना करीत जमा झाले. तेव्हा तो कमिशनर आपल्या बटलरचे पाय धरू लागला नि पायाखाली आगीचे डोंब नि बाजूला शत्रूचा गराडा अशा मृत्युच्या दाढेतून आपल्या कुटुंबास जीवदान द्यावे अशी विनंती करू लागला. तेव्हा त्या बटलरने बंडवाल्यांस कमिशनर घरात नसून खरोखरच जिकडे लपलेला आहे तिकडे चलण्याविषयी आग्रह धरला नि अशा रीतीने त्यांना लांबवर नेले. अिकडे कमिशनर ते घर कडाडिशी कोसळत असता निसटून पार झाला. अिकडे मिसेस चेंबर्सच्या बंगल्यात बंडवाल्यांनी तिला सुऱ्यांनी भोसकून फरफर ओढून फेकून दिली. कॅप्टन क्रेजी ह्याने आपल्या बायकोला नि मुलांना त्यांचा गोरा रंग झाकण्यासाठी घोड्यांची खोगिरे पांघरावयास दिली नि अशा रीतीने त्यांना काळ्या करून अेका पडक्या देवळात रात्रभर लपवून ठेवले. डॉक्टर ख्रिस्टे नि व्हेटर्नरी सर्जन फिलिप्स यांना चेचून मारण्यात आले. लेफ्टनंट टॅपलर ह्याला मरणोन्मुख करून फेकून दिले. कॅप्टन टेलर, कॅप्टन मॅक्डोनल्ड, लेफ्टनंट हेंडरसन, लेफ्टनंट पॅट ह्यांना पाठलाग करून गारद केले. आग लावून दिलेल्या घरात कित्येक बायकामुले जळून मेली. जो जो अिंग्रजी रक्ताचा जास्त जास्त सडा पडत चालला तो तो बंडवाल्यांच्या कर्कश गर्जना नि भयानक अट्टाहास्य यांना अवसान चढू लागले! रस्तोरस्ती अिंग्रजी प्रेते जाणारे येणारे लोक लाथाडून देअू लागले! मध्यंतरी कोण्या बंडवाल्याला गोऱ्या लोकांवर अेखादा वार करताना किंचित दया आलीशी दिसली की अितर हजारो लोक 'मारो फिरंगी'को म्हणून ओरडून धावत येत नि त्या तुरुंगात टाकलेल्या ८५ धर्मवीरांपैकी अेखादा तिथे असल्यास त्याच्या निरपराधी हातावरील फिरंगी बेडीच्या वळाकडे बोट दाखवून 'ह्याचा सूड पाहिजे' म्हणून वारावर वार करू लागत!^५

वास्तविक पाहता हिंदुस्थानात जर कुठे बंड प्रथम अुद्भवण्याचा मुळीच संभव नसेल तर तो मीरतला नव्हता. कारण तिथे नेटिव्ह शिपायांच्या २ पायदळ रेजिमेंट्स नि अेक घोडेस्वाराची रेजिमेंट होती. परंतु गोऱ्या शिपायांची अेक

^५ Causes of the Mutiny by a 'Hindu'

संबंध रायफलमन बटेलियन नि अेक ड्रूगून रेजिमेंट असून अत्यंत अुत्तम असा तोफखाना सर्वस्वी त्यांच्याच ताब्यात होता. अशा स्थितीत शिपायांना यश येण्याची मीरतला मुळीच आशा नव्हती. अुठावणी होताच तेथील अंग्रजांचा सूड घेण्याचे काम मीरत शहराकडे सोपवून बंडवाले शिपायी यासाठीच दिल्लीकडे ताबडतोब निघून चाललेले होते. त्यांचा पाठलाग करून त्यांना अडकविणे किंवा त्यांचा पूर्ण नाश करणे हे कामही अत्यंत सुलभ होते. परंतु अंग्रजांच्या सैन्यात नि त्यांच्या अधिकाऱ्यांत त्या वेळेस जे भीरुत्व, अव्यवस्था नि बिनधोरणीपणा दिसून आला त्याची अंग्रज अतिहासकारांनाही फार शरम वाटत असते! नेटिव्ह घोडेस्वारांचा कर्नल स्मिथ हा आपली रेजिमेंट अुलटली आहे हे अैकताच तिकडे तोंड न वळविता धूम पळत सुटला. तोफखान्यावरील अंमलदार तोफखाना सज्ज करून त्याची मिरवणूक काढतात तो शिपायी दिल्लीकडे चालूही लागले. त्यातूनही तसेच पुढे न रेटता अंग्रजी सैन्य घाबरल्यासारखे होअून ठिकठिकाणी सर्व रात्रभर पडून राहिले. वास्तविक पाहता मीरत अुठल्याने अंग्रजांचा विलक्षण घोटाला झाला. त्यांना हा अभूतपूर्व नि अकस्मात गुदरलेला प्रचंड प्रसंग काय आहे याची दुसरे दिवसापर्यंत कल्पनाच आली नाही! अिकडे शिपायांचा नकाशा अगदी व्यवस्थित रीतीने रेखाटलेला होता. बंड करताच तुरुंगातून कैदी सोडवावयाचे नि नंतर अंग्रजी रक्ताचा मनमुराद पाअूस पाडावयाचा! ह्या अकस्मात पडलेल्या घाल्याने अंग्रज लोक अितके घाबरले की त्या झटक्यात मीरत शहराने अुठून जाळपोळ नि हाणामारी चोहोबाजूने करीत खरा खरा दंगा कोणीकडे आहे याची दाद अंग्रजांना बराच वेळ लागू देणे अशक्य करून टाकले. ही दाद लावण्यात ते गुंतले आहेत तोच सर्व शिपायांनी दिल्लीकडे निघावे, हा दिल्लीकडे जाण्याचा बेत अत्यंत कौशल्याचा होता. दिल्ली पहिल्या धडाक्याला ताब्यात घेअून बंडाला अेका क्षणात राष्ट्रीय क्रांतीचे स्वरूप देण्यात नि अंग्रजांच्या अिभ्रतीवर कुन्हाड घालण्यात गुप्त कटवाल्यांनी अप्रतिम चातुर्य दाखविले यात तिळमात्र संदेह नाही. हा बेत जितक्या कौशल्याने रचला गेला तितक्याच तडफेने पारही पाडला गेला. बंड होअून ती बातमी अंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या कानावर जाते न जाते तोच दिल्लीकडच्या तारा तोडून टाकून, तो रस्ता रोखून ठेवून, तुरुंगातून आपले धर्मवीर मुक्त करून, अंग्रजांच्या रक्ताचे पाट वाहवून ते दोन हजार हिंदी शिपायी आपल्या गोऱ्या रक्तात थबथबलेल्या तरवारी अुभारून ओरडू लागले की, 'दिल्ली! दिल्ली! चलो दिल्ली!!'

प्रकरण तिसरे

दिल्ली

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे अप्रिलच्या शेवटच्या भागात दिल्लीला येऊन गेलेले होते. तेव्हा ठरलेल्या बोलाप्रमाणे ता. ३१ मेच्या रविवारची सर्वजण अत्सुकतेने वाट पहात होते. ता. ३१ ला सर्व हिंदुस्थान-भर हरहर महादेव अेक समयावच्छेदे करून अडाला असता तर खरोखरच अंग्लिश साम्राज्याची अतिश्री व्हावयास नि स्वातंत्र्यविजयाची ललकारी घावयास अतिहासाला जास्त वेळ थांबावे लागते ना. परंतु मीरतच्या अगाअू अुठावणीने क्रांतीपेक्षा अंग्रजांनाच फार फायदा अाला.^१ मीरतच्या बाजारात ज्या तेजस्वी स्त्रिया शिपायांचे जिण्यावर थुंकल्या नि मर्द असाल तर तुरुंगातील वीरांना सोडवून आणा म्हणून म्हणाल्य त्या स्त्रियांच्या ह्या तेजस्वी चेतनेने आपल्या अतिहासात जरी अेका स्फूर्तिदायक कथेची भर टाकली तरी परक्यांना त्यांनी नकळत सावध करून आपल्या स्वदेशीय पुढाऱ्यांना अकल्पित घोटाळ्यात पाडले! दिल्लीला सर्व शिपाअी नेटिळ्च होते. त्यांनाही श्री मंगल पांड्याची बातमी अेकल्यापासून दम धरवेनासा अालेला होता. परंतु बादशहाने नि बेगम अीनत महालने मोठ्या शिताफीने सर्व दिल्ली शांत ठेविली होती. अितक्यात ता. १० मेला मीरतच्या गुप्तमंडळा-कडून दिल्लीच्या गुप्तमंडळाला अेकदम निरोप आला की आम्ही अुद्या येतो, तयारी ठेवा! हा अपूर्व नि आकस्मिक संदेश दिल्लीला येतो न येतो तोच मीरतहून दोन हजार शिपाअी दिल्ली! दिल्ली! म्हणून गर्जना करीत निघालेही! त्या रविवारच्या सर्व रात्रीला बिलकूल अोप मिळाली नाही! हजारो घोडे दौडत आहेत, खिंचाळत आहेत, तरवारींचा नि बेयोनेटांचा खणखणाट सुरू आहे, दोन हजार रणावलेल्या वीरांच्या कर्कश आरोळ्या नि गुप्त कुजबुजणी ही सारखी चाललेली आहेत- असा हा भयंकर देखावा पहात ती रात्र जाग्रण करीत होती. अखेर पहाटेचा सुमार अाला नि आपला पाठलाग करीत मीरतचा तोफखाना अजून येत नाही हे पाहून अुत्साह चढलेले ते शिपाअी सर्व रात्रभर अालेल्या श्रमास विसरून जाअून अेक क्षणही न थांबता तसेच पुढे चालले. मीरतपासून दिल्ली सुमारे ३२ मैल होती. अखेर सकाळचे आठ वाजण्याचे सुमारास त्या सैन्याचे प्रमुख भागाला यमुनेचे पवित्र दर्शन घडले. स्वातंत्र्याच्या पवित्र कामगिरीवर जाणाऱ्या योद्ध्यांना आपल्या शीतल जलाने सिंचित करून प्रोत्साहन देणारी भगवती यमुना त्यांच्या दृष्टीस पडताच त्या हजारो योद्ध्यांनी 'जय जमनाजी' म्हणून तिचे वंदन केले. यमुनेवरून दिल्ली शहरात जाण्यासाठी असलेल्या नावांच्या पुलावर हिंदी घोडे दौडत चालू लागले. परंतु यमुना नदीला ते कशासाठी दौडत आहेत हे कळले आहे का? हे तिला कळविल्याशिवाय पुढे जाणे अिष्ट नाही. तर धरा तो कोणीसा अंग्रज पुलावरून चाललेला आहे त्याला नि त्याच्या गोऱ्या रक्ताला घा ह्या काळ्या कालिंदीत ओतून' हे रक्त शिपाअी काय म्हणून दौडत चाललेले आहेत यांची यथास्थित वार्ता यमुना नदीला कळवील!

तो नावांचा पूल अुतरताच शिपाअी दिल्लीच्या तटाला भिडले. ही गुणगुण कळल्याबरोबर दिल्लीला असलेले अंग्रजी अधिकारी नेटिळ् शिपायांना परेडवर बोलावून त्यांना राजनिष्ठेची व्याख्याने देअू लागले. मग ५४ व्या

१

“It is certain, however, that this sudden rising in all parts of India had found the English unprepared, and few of our people would have escaped the swift destruction. It would then have been the hard task of the British Nation to reconquer India or else to suffer our Eastern Empire to pass into an ignominious tradition.” Malleison, Vol. V. “The calamitous revolt at Meerut was, however, of signal service to us in one respect; in as much as it was a premature outbreak which disarranged the preconcerted plan of simultaneous mutiny of Sepoys all over the country settled to take place on sunday, the 31st of May 1857.”

--White's History, Page 17

पलटणीला घेऊन कर्नल रिप्ले बंडवाल्यांशी सामना देण्यास निघाला. त्या ५४ व्या पलटणीतले नेटिव्ह शिपाओ निघते वेळेस म्हणाले की कर्नलसाहेब त्या मीरतच्या शिपुड्यांना आम्हाला दाखवा तर खरे, म्हणजे मग आम्ही पाहून घेतो! काय पाहून घेतो हे त्या कर्नलला काय ठाऊक! तो मोठ्या फुशारकीने 'शाबास' म्हणून म्हणाला नि ती पलटण बंडवाल्यांवर चालून गेली. जरा पुढे जातात तोच तटाकडे मीरतचे घोडेस्वार दौडत येत असलेले दृष्टीस पडले. संतापाने अग्रतम झालेल्या नि गोच्या रक्ताची निकराने मागणी करणाऱ्या त्या घोडेस्वारा मागोमाग तांबड्या रंगाच्या पोशाखात सजलेले मीरतचे पायदळही येत होते. अकमेकांस पाहताच त्यांनी परस्परांस सलामी दिली नि मिरतचे सैन्य दिल्लीच्या सैन्यास भेटू लागले! मीरतच्या सैन्यातून 'फिरंग्याचे राज्याचा नायनाट होवो नि बादशहाचा जयजयकार असो' ही गर्जना अठताच दिल्लीच्या सैन्याने 'मारो फिरंगीको' म्हणत प्रतिगर्जना केली! क्षणार्धात हे काय, हे काय म्हणून म्हणणारा कर्नल रिप्ले गोळ्यांचे पावसाखाली जमिनीवर कोसळला नि मग त्या रेजिमेंटबरोबर असणाऱ्या सर्व अंग्रजांची अकसहा कत्तल झाली. अशा रीतीने आपल्या स्वदेशप्रेमावर फिरंगी रक्ताचा शिक्कामोर्तब ठोकून दिल्यानंतर मीरतचे घोडेस्वार खाली अतरले नि दिल्लीच्या शिपायांना प्रेमाने भेटू लागले! ही बातमी कळताच शहरचा काश्मीर दरवाजा अघडू लागला. त्या अतिहासप्रसिद्ध दरवाज्यातून ही स्वातंत्र्ययोद्ध्यांची सेना 'दीन' 'दीन' म्हणून गर्जना करीत दिल्ली शहरात प्रवेश करती झाली!

मीरतचे सैन्यातील दुसरी तुकडी अिकडच्या कलकत्ता दरवाजाने घुसू लागली. तो दरवाजा प्रथम बंद करण्यात आलेला होता. परंतु ह्या शिपायांची भयंकर थाप पडताच तो हळूहळू मागे सरू लागला नि लवकरच त्या दरवाज्यावर असलेले पहारेकरी 'दीन' 'दीन' अशी गर्जना करून बंडवाल्यास आत घेते झाले. कलकत्ता दरवाज्यातून आत घुसलेले हे शिपाओ प्रथम दर्यागंजवरील युरोपियन बंगल्यांकडे वळले नि त्या अिमारती अेका क्षणात आगीचे डोंबात बुडून गेल्या. त्यातील जे अिंग्लिश लोक आगीतून बचावले ते तरवारीला बळी पडले. जवळच अंग्रजी हॉस्पिटल होते. त्याने विलायती बाटल्यांना आश्रय दिल्याचे अुघडकीस आले! विलायती माणसांना आत घेतल्याबद्दल दर्यागंजवरील घरांना झालेली शिक्षा पहात असताही या हॉस्पिटलने ह्या विलायती बाटल्या आत घेण्याचे धाष्टर्य करावे हे पाहून कोणालाही संताप येणे साहजिकच होते! त्या हॉस्पिटलला बेदम पिटल्यानंतर ही शस्त्रधारी अुग्रता आपल्या असंख्य अवयवांसह दिल्लीच्या घराघरांतून गोच्या रक्ताचा सुगावा घेत चालली! पण निशाणाशिवाय सैन्य ते कसले? असल्या सैन्याला नुसत्या फडक्यांची निशाणे ती काय अुपयोगी? म्हणून जिथे जिथे गोरे डोके सापडेल तिथे तिथे ते भाल्यावर टोचून त्याचे भयानक निशाण 'दीन'च्या तालावर नाचवीत नाचवीत ही अपूर्व सेना पुढे घुसत चालली!

अिकडे दिल्लीच्या राजवाड्यात बादशहाचे नावाने जयघोष करीत शिपाओ नि शहरातील शेकडो लोक घुसू लागले. अेका नजीकच्या दारापाशी रस्त्यातून जखमी होऊन पळत आलेला कमिशनर फ्रेझर अुभा होता. त्याला पाहताच मुघलबेग नावाच्या मनुष्याने त्याच्या गालावर वार केला. हा अिशारा होताच सर्व बंडवाले धावून आले नि जिन्याचे पायऱ्यांवर छिन्नभिन्न झालेला कमिशनर फ्रेझर जाणाऱ्या-येणाऱ्यांच्या पायाखाली तुडविला जाऊ लागला. परंतु त्याला तुडवित शिपाओ तिथेच न थांबता वरती चढून गेले नि ज्या खोलीत जेनिंग नि त्याचे कुटुंब रहात होते तिथे जाऊन ते कर्दनकाळासारखे अुभे राहिले. अितक्यात कोणी त्या खोलीचे दार लावण्याचा प्रयत्न केल्यावरून अेका थापेसरशी ते दार कडाडले नि शिपायांच्या तरवारीखाली तो जेनिंग, त्याची तरुण मुलगी, त्याच्या अिथे आलेली अेक अिंग्लिश स्त्री यांचा सप्पा अुडाला! दिल्लीच्या रस्त्यातून मरता मरता पळालेला कॅप्टन डग्लस कुठे आहे? या त्याला यमसदनाला धाडून! आणि हे ह्या कोपऱ्यात दडलेले कलेक्टरसाहेब? त्यांनाही काढा आयुष्याच्या पेन्शानात! आता मात्र दिल्लीच्या राजवाड्यात फिरंगी सत्तेचे नावही अवशिष्ट राहिलेले नाही. आता जरा स्वस्थ बसण्यास कोणती हरकत आहे? घोडेस्वारांनी आपल्या घोड्यांना राजवाड्यातील मैदानात बांधावे नि सारी रात्र लांब मजला मारीत आलेल्या शिपायांनी दिवाण-अि-खासच्या राजमहालात आपली बिऱ्हाडे ठेवून जरासा विसावा घ्यावा.

अशा रीतीने दिल्लीचा राजवाडा लोकसैन्याच्या हाती पडला नि आता पुढे काय करावयाचे या विषयावर बादशहा, बेगमसाहेब नि शिपाओ लोकांचे पुढारी हे खल करू लागले. पूर्वी ठरलेल्या बेताप्रमाणे ३१ मेपर्यंत थांबणे म्हणजे आता मूर्खपणा करण्यासारखेच होते. तेव्हा थोड्याशा चंचलत्वानंतर बादशहांनी क्रांतिपक्षास मिळण्याचे नक्की ठरविले. हे होते आहे तोच मीरतहून बंड करून आलेला तोफखान्याचा बराच भाग दिल्लीस येऊन पोचला. त्याने

बादशहाच्या सन्मानार्थ नि स्वातंत्र्याप्रीतर्थ राजवाड्यात येऊन २१ तोफांची सलामी दिली. शिपायांच्या नि लोकांच्या कोटिक्रमानंतरही जे थोडेसे चंचलत्व बादशहाचे मनात अुरलेले होते ते ह्या तोफांच्या गडगडाटाने पार वितळून गेले नि त्या राजकीय सलामीच्या घनगर्जनेबरोबर त्या वृद्ध बादशहाचे अंतःकरणातील अनंत राजतेजे खडबडून जागृत झाली. त्याच्या त्या भव्य नि मानार्ह मूर्तीपुढे फिरंग्यांच्या रक्ताने भरलेल्या तरवारी फिरवीत फिरवीत शिपायांचे पुढारी म्हणाले, “खाविंद, मीरतला अिंग्लिशांचा पराजय झालेला आहे. दिल्ली आपल्या हाती पडली आहे नि पेशावरापासून कलकत्यापर्यंत सर्व शिपायी नि सर्व लोक आपल्या हुकमाची वाट पहात आहेत. अंग्रजांच्या गुलामगिरीची बेडी तोडून टाकून आपली निसर्गदत्त स्वतंत्रता मिळविण्यासाठी सर्व हिंदुस्थान अुठला आहे. अशा वेळेला हे स्वातंत्र्याचे निशाण आपल्या हाती घ्या म्हणजे हिंदुस्थानातील सर्व लढवय्ये त्याचे सन्मानासाठी मरण्यास तयार होतील! हिंदुस्थान आपले स्वराज्य परत घेण्यासाठी लढू लागला आहे नि आता त्याचे पुढारीपण जर आपण स्वीकारले तर निमिषमात्रात आम्ही ह्या फिरंगी राक्षसास समुद्रात बुडवून तरी टाकू किंवा त्यांच्या प्रेतांची गिधाडांना मेजवानी तरी देऊ.^२ हिंदु नि मुसलमान ह्या दोन्ही जातींच्या पुढार्यांचे हे अेकवाक्यतेचे नि अुद्दीपक वक्तृत्व अैकून त्या बादशहाला स्वातंत्र्यस्फुरण चढू लागले. त्याच्या कल्पनेसमोर शहाजहानाच्या नि अकबराच्या मूर्ती येअू जाअू लागल्या नि आता गुलामगिरीत राहण्यापेक्षा स्वदेशाला स्वतंत्र करीत असताना मरणेच जास्त श्रेयस्कर आहे अशी दैविक स्फूर्ती त्याच्या हृदयात संचरली! पुढे बादशहाने शिपायांना सांगितले, “मजपाशी खजिना नाही नि तुम्हांस पगार मिळणार नाही.” तेव्हा ते शिपायी म्हणाले, “आम्ही अंग्रजांचा खजिना लुटू नि तो आपल्या खजिन्यात भरू.^३ यावर ‘तुमचे पुढारीपण मी स्वीकारतो’ असे अभिवचन त्या वृद्ध बादशहाकडून मिळताच राजवाड्यात जमलेल्या त्या प्रचंड जनसमूहाने अेकच गर्जना केली.

राजवाड्यात ही सर्व गडबड चालली असताना बाहेर शहरामध्ये अेकच धुमाकूळ माजलेला होता. दिल्लीतील शेकडो लोक आपआपल्या घरात काय जे शस्त्र सापडेल ते घेअून बंडवाल्या शिपायांस मिळत होते व युरोपियन लोकांची कत्तल करण्यासाठी अितस्ततः हिंडत होते. बाराचे सुमारास दिल्लीचे बँकेवर हल्ला चढला. त्या बँकेचा मॅनेजर बेरेस फोर्ड, त्याची पत्नी नि त्याची पाच मुले यांना ठार मारण्यात आल्यावर त्या अिमारतीचाही नाश केला. नंतर दिल्ली गॅझेटच्या छापखान्याकडे लोक वळले. मीरतची बातमी छापण्यासाठी तेथील कंपोजिटर खिळे जुळवीत होते तोच दाराशी ‘दीन दीन’ म्हणून गर्जना अुठली नि क्षणार्धात त्या छापखान्यात जितका खिश्चन होता तितका चरचर चिरला गेला! तेथील खिळे अुपटून टाकण्यात आले, तेथील यंत्रे फोडण्यात आली नि जे जे फिरंग्यांच्या स्पर्शाने अपवित्र झालेले दिसले त्याचा त्याचा धुव्वा अुडवून देअून हा क्रांतीचा भयंकर लोंढा पुढे चालला! परंतु अजून ते चर्च अुभे रहावे नि आपल्या या धर्मयुद्धाकडे पहात त्याने बसावे हे अगदीच अनुचित आहे! ह्या चर्चमधून हिंदुस्थानचे दास्य कायम राखण्यासाठी देवाकडे प्रार्थना केलेल्या आहेत. हिंदुस्थानात तुमचे राज्य असणे म्हणजे अत्यंत भयंकर पाप होय असे आपल्या अनुयायांस अेक दिवस तरी या चर्चने सांगितले आहे काय? अुलट असल्या पापाच्या अधिकाऱ्यांचे अैहिक नि परलौकिक संरक्षण करण्यासाठी ह्या पक्षपाती चर्चने आपल्या पंखांचा ह्या जुलमी लोकांना आश्रय दिलेला आहे. अशी ही हिंस्त्रतेची गुहा आपण आपल्या देशात बांधू दिली त्याचे प्रायश्चित गाअीच्या नि डुकराच्या रक्तातील काडतुसांचे रूपाने आपणांस मिळालेलेच आहे! अजून तरी सावध व्हा नि त्या चर्चचा समाचार घेण्यास आधी तिकडे चला! पहाता काय? फोडा ते क्रॉस - भिंतीच्या अंगावरील सर्व कातडी सोलून काढा, त्या व्यासपीठाचे पीठ करा नि बोला ‘दीन’! रोज चर्चमध्ये येताना ही घंटा वाजत असते. आज आता आपण जाताना तिचा घणघणाट केला पाहिजे! वाज, घंटे आज! आज तू अितकी वाजत आहेस पण कोणी गोरा तुजकडे का बरे येत नाही? तुला ह्या काळ्या हातांचा स्पर्श आवडतो का? हातांचा स्पर्श आवडत नसेल तर पड खाली. ते आमचे बंधु तुला पायांचा स्पर्श करण्यासाठी बोलावीत आहेत! त्या सर्व

^२ Charles Ball, Vol. I, page 74.

^३ Metcalfe

घंटा तोडून अेकदम खाली पडताच त्यांच्या टोलेजंग आवाजाबरोबर ते शिपाओी बिकट हास्य करून परस्परंस म्हणू लागले, 'कैसा तमाशा है! क्या मजा है!'

परंतु अिकडे दुसऱ्या बाजूला ह्याहूनही भयंकर तमाशा चाललेला होता. राजवाड्याचे बाजूला अिंग्रजांच्या लष्करासाठी तयार ठेवलेला अेक जंगी दारूखाना होता. ह्या दारूखान्यात लढाओीत अत्यंत अुपयोगी असलेले सर्व सामान खच्चून भरलेले होते. त्यात कमीत कमी ९ लक्ष काडतुसे, आठदहा हजार बंदुका, तोफा नि सीजट्रेन भरलेल्या होत्या. हा दारूखाना आपल्या ताब्यात घ्यावा असा बंडवाल्यांचा कृतनिश्चय झाला. परंतु हे काम बिलकूल सोपे नव्हते. त्या दारूखान्यात असलेले अिंग्लिश लोक मनात आणतील तर तेथे लढण्यास जाणाऱ्या सर्वांचा सप्पा अुडविण्यास त्यांना अेक क्षणही लागणार नाही. कारण त्या दारूखान्यास अुडवून देण्यासाठी अेक काडी पेटवून फेकली की झाले! अशा ह्या कामास हात घालणे म्हणजे फारच धोक्याचे होते. तथापि तो दारूखाना ताब्यात घेतल्याशिवाय क्रांतीचे जीवित अेक क्षणभरही सुरक्षित नसल्याने ते काम पार पाडण्यास हजारो शिपाओी तयार झाले. त्यांनी त्या दारूखान्याच्या अिंग्रजी अधिकाऱ्यास शरण अेण्याविषओी बादशहाचे नावाने निरोप धाडला. परंतु असल्या कागदांच्या चिठोऱ्यांना मान देअून काही अिंग्रजांनी राज्ये संपादन केलेली नव्हती! लेफ्टेनंट विलोबी ह्याने त्या चिठ्ठीला अुत्तर देण्याचा देखील मान दिला नाही. हा अपमान पाहताच खवळून गेलेले हजारो शिपाओी त्या दारूखान्याचे तटावर चढू लागले. दारूखान्याचे आत ९ अिंग्लिश लोक नि काही हिंदी लोक होते. तटावर दिल्लीच्या बादशहांचे निशाण फडकलेले पाहताच हे हिंदी लोक भराभर आपल्या स्वदेशबंधूस येअून मिळू लागले नि त्या तटाचे आतून ते ९ अिंग्रज निराशेच्या धाडसाने लढू लागले. शिपायांच्या असह्य मान्यापुढे त्या मूठभर अिंग्रजांना कितीवेळ धीर निघणार हे अुघड अुघड दिसतच होते. त्यांनी वेळ येताच दारूखाना अुडवून देण्याचा निश्चय करून ठेवलेलाच होता. कारण जरी दारूखाना आपण होअून स्वाधीन करण्याचे त्यांनी कबूल केले असते तरी त्यांचे जीव शिपायांनी सुरक्षित ठेवले असते अशी त्यांना मुळीच खात्री नव्हती. अिकडे शिपाओीही दारूखाना अुडणार नि आपल्या बाजूला प्रचंड हानी होणार हे जाणत असताही तुटून पडतच होते. अितक्यात दोन्ही पक्षांकडील लोक ज्या आवाजाची मार्गप्रतिक्षा करीत होते असा हजारो तोफा सुटल्यासारखा जंगी आवाज झाला नि त्या दारूखान्यातून आगीचा लोळ आकाशाकडे निघून गेला! त्या अिंग्लिश वीरांनी तो दारूखाना शत्रूचे ताब्यात न देता स्वतःचे प्राणांची आशा सोडून आपल्या हाताने पेटवून दिला नि त्या अेका बारासरशी बंडवाल्यांचे सुमारे २५ शिपाओी नि आजूबाजूच्या रस्त्यावरील ३०० माणसे आकाशात अुडून गेली!

परंतु क्रांतिपक्षीयांनी ह्या दारूखान्याचे डोंबात जो जाणून बुजून आपला नाश करून घेतला होता तो काही अुगीच नव्हे. कारण जे लोक ह्या दारूच्या भडक्यात बळी पडले, त्यांच्या आत्मयज्ञाने त्या राष्ट्रक्रांतीस अपूर्व सामर्थ्य आले. जोपर्यंत हा प्रचंड दारूखाना अिंग्रजाचे ताब्यात होता तोपर्यंत मुख्य कॅन्टोन्मेंटमधले नेटिव्ह शिपाओी आपल्या अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात होते. ते आपल्या स्वदेशबांधवावर चालून जात नव्हते, परंतु अिंग्रजांविरुद्ध अुठलेलेही नव्हते. दुपारी ४ वाजण्याचे सुमारास सर्व दिल्ली शहर हलवून सोडणारा आवाज झालेला अैकताच ते कॅन्टोन्मेंटमधले शिपाओी अेकदम अेकत्र झाले नि 'मारो फिरंगीको' म्हणून गर्जना करीत अिंग्रजांवर तुटून पडले. मेन गार्ड गॉर्डनला अुडवून दिला. स्मिथ नि रेव्हले यांना ठार करण्यात आले, नि गोरा रंग दिसला की घे त्याचा प्राण असा धडाका अुडाला. शतकानंतर जागृत झालेला राष्ट्रक्षोभ आपल्या अुग्र जबड्याखाली पुरुष, बायका, मुले, घरे, दारे, दगड, विटा, घड्याळे, टेबले, खुर्च्या, रक्त, मास अस्थि -ज्याला ज्याला म्हणून फिरंगी स्पर्श झालेला होता त्या त्या सचेतन नि अचेतन वस्तूंना अेक-सहा भरडीत चालला! दिल्लीचे बादशहा यांनी अत्यंत सक्तीचा हुकूम दिल्यावरून अखेर बरेच अिंग्रज लोक कत्तली न करता राजवाड्यातील कैदेत पोचविण्यात आले. परंतु बादशहाच्या या कृत्याला लोकमत अितके विरुद्ध होते की चारपाच दिवस ओढाताण करता करता अखेर आपल्या ताब्यात असणाऱ्या त्या पन्नास फिरंग्यास लोकांचे हवाली करून देणे बादशहांना भाग पाडले! ता. १६ मे रोजी अेका सार्वजनिक मैदानावर ते पन्नास फिरंगी लोक नेण्यात आले. तो देखावा पाहण्यास जमलेल्या हजारो नागरिकांनी त्यांच्या समक्ष फिरंगी राज्याची नि अिंग्रजांच्या बेअिमानीपणाची यथास्थित विटंबना केली नि मग शिपाओी लोकांचा हुकूम सुटताच अेका क्षणात त्या पन्नासांचे तुकडे अुडविले. शिपायांच्या तरवारीचा वार चुकविण्यासाठी अेखाद्या अिंग्रज बाओीने किंवा बोवाने हातापाया पडण्यास आरंभ केला की, 'मीरतच्या बेड्यांचा सूड!' 'पारतंत्र्याचा सूड', 'दारूखान्याचा सूड' म्हणून कर्कश गर्जना अुठल्या. ह्या सूडावर

पाजळलेली तरवार ते नम्र झालेले भुरके डोके छाटून फेकून देओ! ता. ११ मेला दिल्लीस अंग्रजांचे कत्तलीला आरंभ होऊन तिची पूर्णाहूती ता. १६ मेला पडली! मध्यंतरी शेकडो अंग्रज लोक आपले जीव वाचविण्यासाठी दिल्लीहून पळून गेले. कोणी तोंडाला काळे रंग फासून नेटिव्हांची सोंगे घेतली, कोणी रानावनांतून लपत छपत जाताना अन्हाचे तापाने मरून गेले, कोणी कबिराची कवने पाठ करून नि संन्याशांची सोंगे घेऊन खेडेगावातून सुटून जाण्याचा प्रयत्न करीत असता ते सोंग फुटल्याने त्या त्या गावकऱ्यांकडून ठार मारले गेले. कोणी प्रवास करता करता थकून रस्त्यावर बसले असता शेजारच्या गावकऱ्यांनी 'फिरंगी' म्हणून छाटून टाकले नि कोणी अखादे दयाळू खेडेगाव सापडल्याने त्यांचे पाहुणचार घेत घेत मीरतच्या अंग्रजी छवणीत जाऊन सुखरूप पोचले.

ह्या दारूखान्याच्या स्फोटात बंडवाल्या शिपायांना मुबलक शस्त्रे मिळाली नि त्यामुळे प्रत्येकाच्या वाटणीला चार चार बंदुका मिळाल्या. अंग्रजांच्या राज्याबद्दल सर्वत्र अितका त्वेष माजलेला होता की, दिल्लीला जी कत्तल झाली तिची बातमी अँकताच शेकडो खेडेगावांनी आपापल्या शिवारात फिरंग्यांचा पाय देखील पडू द्यावयाचा नाही असा कृतनिश्चय केला. परंतु या गावात किंवा खुद्द दिल्लीच्या प्रक्षोभसमयी अेकाही अंग्रजी स्त्रीच्या पातिव्रत्यावर कोणीही घाला घातलेला नव्हता हे आता अंग्रजांचेच चौकशीवरून सिद्ध झालेले आहे.^४ दिल्लीची कत्तल झाल्यानंतर त्या प्रसंगाच्या 'प्रत्यक्ष पाहिलेल्या हकीकती' म्हणून कित्येक अंग्रजी धर्माधिकाऱ्यांनी जी भयंकर वर्णने केलेली आहेत त्याहून निंद्य, असत्य नि फसवेगिरीची विधाने करण्यास आजपर्यंत कोणीही धजलेला नसेल! दिल्लीचे रस्त्यातून अंग्रजी बायांना नागवे करून हिंडविले, प्रसिद्धपणे त्यांची अबू घेण्यात आली, त्यांचे स्तन कापण्यात आले, लहान पोरींवर जुलूम करण्यात आले, वगैरे अमानूष असत्ये ज्या लोकांचे 'धर्मोपदेशक' प्रसिद्ध करतात त्या अंग्रजी लोकांस सत्याची चाड जितक्यास तितकीच असली पाहिजे.^५ सत्तावनची राष्ट्रीय क्रांती हिंदुस्थानातील लोकांना गोऱ्या बायका मिळत नव्हत्या म्हणून काही झालेली नव्हती! किंबहुना गोऱ्या बाऱ्यांचा पांढरा पाय पुन्हा आपल्या घरास लागू नये ह्यासाठी सत्तावन साली राष्ट्रक्षोभ अुद्भूत झालेला होता!!

अशा रीतीने मीरतच्या स्त्रियांच्या फुत्काराने अुठलेल्या या भयंकर वादळाच्या सपाट्यात सापडून अेका पांच दिवसांचे आत हिंदुस्थानात जवळजवळ शंभर वर्षे रुतून बसलेला गुलामगिरीचा विषवृक्ष अुन्मळून पडला! ह्या पहिल्या पाच दिवसांत क्रांतिपक्षाच्या पुढाऱ्यांना जे हे अपूर्व यश मिळाले त्याचे मूळ कारण म्हटले म्हणजे अंग्रजांच्या गुलामगिरीतून सुटण्याची अुत्कट अिच्छा ही सर्व जनतेत अुत्पन्न झालेली होती. मीरतच्या बायकांपासून तो दिल्लीचे बादशहापर्यंत सर्वांचे अंतःकरणात स्वातंत्र्याची नि स्वधर्मरक्षणाची अनिवार्य अिच्छा प्रादुर्भूत झाल्याने नि त्या अिच्छेला गुप्तसंघटनेकडून आधीच व्यवस्थित स्वरूप मिळालेले असल्याने अेका पाच दिवसांचे आत हिंदुस्थानच्या अितिहासप्रसिद्ध राजधानीत स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा झाली. ता. १६ मे रोजी दिल्लीमध्ये फिरंगी सत्तेचे अेकही चिन्ह अवशेष राहिलेले नव्हते. अंग्रजी वस्तूचा दिल्लीला अितका तिटकारा आलेला होता की कोणी अंग्रिश भाषेचा अेखादा शब्द अुच्चारला की त्याला बेदम चोप मिळे! अंग्रजांच्या निशाणाचे तुकडे रस्तोरस्ती तुडविले जात होते नि आपल्या आजपर्यंतच्या अपमानाचे डाग दास्याच्या अुष्णोष्ण रक्ताने धुऊन स्वच्छ झाले ते स्वराज्याचे निशाण त्या प्रचंड क्रांतीचे मस्तकावर डुलू लागले होते! ही स्वातंत्र्याची अुर्मी अितकी प्रबळ होती की, ह्या पहिल्या पाच दिवसात देशद्रोहीपणाचा दिल्लीला कोठेही विटाळ झाला नाही. पुरुष नि बायका, श्रीमंत नि गरीब, तरुण नि वृद्ध, शिपायी नि नागरिक, मौलवी नि पंडित, हिंदु नि मुसलमान सर्वजण स्वदेशाच्या निशाणाखाली आपआपली शस्त्रास्त्रे अुपसून परक्यांच्या दास्यावर

^४ "However much of cruelty and bloodshed there was, the tales, which gained currency, of dishonour to ladies were, so far as my observation and enquiries went, devoid of any satisfactory proof." Hon. Sir Wm Muir, K.C.S.I; Head of the Intelligence Dept.

^५ Charles Ball Vol. I, page 105.

हल्ला चढवीत होते! अशी विलक्षण स्वदेशप्रीती नि स्वातंत्र्यप्रीती अुचंबळलेली होती नि परसतेचा असा पक्का तिटकारा अुत्पन्न झालेला होता म्हणूनच मीरतच्या बायकांचे वाणीतून दिल्लीचे सिंहासन प्रादुर्भूत झाले!

हे पाच दिवस हिंदुस्थानच्या अितिहासात सदोदित चिरस्मरणीय असोत! कारण महंमद गिजनीच्या स्वाऱ्यांपासून सुरु झालेले हिंदु नि मुसलमान यांचे प्रचंड युद्ध संपल्याची द्वाही ह्या पाच दिवसांनी फिरविली! हिंदु नि मुसलमान यांच्यातील परकेपणा जाअून नि त्यांच्यातील जितजेतृत्वभाव नामशेष होअून त्यांचे भावाभावांचे नाते ह्या दिवशी जगजाहीर झाले! मुसलमानांच्या पारतंत्र्यांतून श्रीशिवराज, प्रतापसिंह, छत्रसाल, प्रतापादित्य, गुरुगोविंदसिंग नि महादजी शिंदे यांनी मुक्त केलेल्या भारतमातेने “याअुपर तुम्ही समसमान नि सहोदर आहात नि मी तुम्हा दोघांची जन्मदात्री आहे” हा दिव्य मंत्र ह्या दिवसात अुच्चारला! हिंदुस्थान हा आपला स्वदेश आहे नि आपण सर्व सख्खे भाअू आहोत अशी गर्जना करीत हिंदु नि मुसलमानांनी समसमानतेने नि अेकमताने दिल्लीचे तक्तावर स्वराज्याचे अुभयसंमत निशाण त्या दिवशी अुभारले! ते हे पाच दिवस हिंदुस्थानच्या अितिहासात चिरस्मरणीय असोत!

ह्या पाच दिवसांत लोकशक्तीचा हिंदुस्थानात प्रथमोदय झाला! आपल्यावर कोणी राज्य करावे ह्या प्रश्नाचा निर्णय लावण्याचे काम लोकपक्षाचे आहे ह्या संवेदनेचा जन्म हिंदुस्थानात ह्या पाच दिवसात झाला! लोकपक्षाने फिरंग्यांचे दास्य झुगारून दिले नि लोकपक्षानेच स्वसंमत अशा पुरुषार्थाची राज्यसिंहासनावर योजना केली. लोकांना जो पसंत असेल त्याचेच राज्य स्वदेशावर असावे ही भावना, नि राजकारण हे लोकपदाचे कर्तव्य आहे ही चेतना हिंदुस्थानच्या शरीरात ह्या पाच दिवसांत अुदय पावली. लोकपदाची ही जयंती हिंदुस्थानचे अितिहासात अविस्मरणीय असो!

प्रकरण चौथे

मध्यान्तर नि पंजाब

दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची बातमी विद्युद्देगाने पसरत असता तिच्या आकस्मिकतेने सर्व हिंदुस्थानभर स्वकीयांस नि परकीयांस क्षणभर स्तिमित करून सोडले. अंग्रजांना तर आपण अकतो आहोत त्याचा अर्थ काय हेही झटकन ग्रहण करता येईना. सर्व देशभर शांतता नांदत आहे अशा खात्रीने कलकत्यास लॉर्ड कॅनिंग घोरत पडले होते नि अिकडे कमन्डर-इन-चीफ अॅन्सन सिमल्याच्या थंड हवेत जाण्यासाठी सजलेले होते. त्यांना प्रथमतः जेव्हा दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची अेक तुटक तार आली तेव्हा त्या तारेचा अर्थही धड त्यांच्या ध्यानात येईना! ही बातमी अैकून अंग्रजांची तारांबळ अुडाली तितकीच विस्मयाने स्तिमित झालेल्या सर्व हिंदुस्थानी लोकांचीही अुडालेली होती. कारण दिल्लीच्या या अकल्पनीय अुठावणीने क्रांतिरचनेची सर्व घडी विस्कळीत झाल्यासारखे झालेले होते नि दिल्लीच्या बंडाचे दिवशी अेकदम घाला पडल्याने घाबरून गेलेल्या अंग्रजांच्या हातून जे लष्करी प्रमाद घडले ते आता पुन्हा घडण्याचा संभव नव्हता. ह्या आकस्मिक धक्क्याने सावध झालेल्या अंग्रज लोकांना भावी संकटाची सूचना मिळाल्याने त्या संकटाचे परिहरण करण्याची संधी सापडली. अकल्पित घाला पडल्याने दिल्लीचे सिंहासन जसे अेक दोन दिवसात त्यांच्या हातून हिसकून घेता आले, तसेच ता. ३१ मेला पूर्वसंकेताप्रमाणे अेक समयावच्छेदेकरून जर सार्वत्रिक स्फोट झाला असता तर सर्व हिंदुस्थानचे सिंहासन पहिल्या धडकीसरशी हाती घेता आले असते. परंतु तो बेत ह्या मीरतच्या अुठावणीने जरी फसला होता, तथापि दिल्ली ताब्यात आल्याने बंडाला राज्यक्रांतीचे स्वरूप मिळून सर्व हिंदुस्थानभर या अतर्क्य वार्तेने अेक विलक्षण चेतना अुत्पन्न झालेली होती. आता या चेतनेचा फायदा घेऊन अेकदम अुठावे की पूर्व संकेताप्रमाणे ३१ मेपर्यंत वाट पाहावी? दिल्लीच्या अुठावणीची वार्ता अैकून अितरत्र काय बेत चाललेला आहे? दिल्लीच्या घाअीमुळे जसा हा घोटाळा झाला तसाच अितर ठिकाणांची संमति घेतल्याशिवाय आपणही अुठावणी केली असता आपखी घोटाळा माजणार नाही कशावरून? अशा अनेक विचारांच्या अनिश्चिततेमुळे क्रांतिकारक पुढ्यांना काय होते हे पहात ठिकठिकाणी थांबून बसणे भाग पडले. मंदपणासारखे क्रांतीला प्राणहरण करणारे दुसरे विष नाही. क्रांतीचा विस्तार जितका त्वरीत नि जितका आकस्मिक होअील तितका तिच्या जयाचा संभव जास्त वाटत असतो. ही विस्ताराची त्वरा शिथिल झाली म्हणजे शत्रूला संरक्षणाची संधी मिळते. जे आधी अुठतात त्यांचा आपल्याबरोबर कोणी येत नाही हे पाहून अुत्साह घटू लागतो नि जे मागून येणार त्यांच्या मार्गात मधल्या संधीचा फायदा घेणारा चाणाक्ष शत्रू अनेक विघ्ने रचून ठेवतो. म्हणून अुठावणी नि प्रसार यांच्यामध्ये फार वेळ जाअू देणे हे क्रांतियुद्दाला सदोदित अपायकारक होते. तथापि होता होअील तितके अेकदम अुठावयांचे ठरलेले असतानाही मध्येच येअून पडलेल्या पेचामुळे ठिकठिकाणच्या क्रांतिकारक पुढ्यांना धड थांबताही येईना वा धड अुठताही येईना!

क्रांतिकारक पक्षाच्या ह्या अपरिहार्य स्तब्धतेचा अंग्रजांना फारच फायदा झाला. अंग्लिशांचा पाय हिंदुस्थानला लागल्यापासून आजपर्यंत त्यांना अशी भयंकर वार्ता अैकण्याचा प्रसंग कधीही आलेला नव्हता. ह्या मे महिन्यात बराकपूरपासून थेट आगच्यापर्यंत म्हणजे सुमारे सातशेपन्नास मैलात काय ती अेक गोरी रेजिमेंट होती! असल्या स्थितीत क्रांतिकारक पक्षाच्या पूर्वसंकेताप्रमाणे जर हा सर्व प्रदेश अेकदम अुठला असता तर दहा अंग्लंडे अेकत्र झाली असती तरी हिंदुस्थान ताब्यात ठेवता येते ना! ही गोरी रेजिमेंट दानापूरास ठेवलेली होती. तिकडे पंजाबमध्ये सरहद्दीवर बरेच गोरे सैन्य होते. परंतु ते तिकडेच ठेवणे भाग होते. अशा स्थितीत लॉर्ड कॅनिंगचा पहिला प्रयत्न म्हणजे गोरे सैन्य जमवेल तितके जमविणे हा होता. त्याच वेळेस अंग्रजांचे सुदैवाने अिराणची लढाअी संपली होती. तेव्हा त्या सैन्यास हिंदुस्थानात लवकर येण्याविषयी हुकूम सुटला. अिराणची लढाअी संपताच अंग्लिशांनी चीनशी कुरापत काढून तिकडे फौज चालविली होती. परंतु हिंदुस्थानात हे भयंकर वादळ सुटताच कॅनिंगने ते चीनवर जाणारे सर्व सैन्य मध्येच ठेवून घेण्याचा निश्चय केला. या दोन सैन्यांशिवाय रंगूनकडे असलेली गोरी रेजिमेंटही कलकत्यास ठेवून घेतली नि मद्रासच्या गव्हर्नरकडे पायदळाची ४३ वी नि मद्रास फुयझिलियर ह्या गोऱ्या फौजा सज्ज राखावयास लिहिले.

हे गोरे सैन्य सर्व दिशांकडून शक्य तितक्या त्वरेने कलकत्त्याकडे लोटत असता कॅनिंगने शिपायांचे मनास पुन्हा अेकदा ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न केला. तुमच्या जातिविषयक नि वर्णविषयक रीतीत हात घालून हिंदुस्थानातील धर्मास दुखविण्याचा आमचा मुळीच अिरादा नाही. काडतुसे पाहिजे तर ज्या त्या शिपायांनी आपापल्या हाताने बनवावी. कंपनीचे मीठ ज्यांनी खाल्लेले आहे त्यांनीच तिच्यावर अुठणे हे पाप आहे वगैरे बातांनी भरलेल्या अेक जाहिरनामा काढून तो प्रत्येक प्रांतात, शहरात नि खेड्यात लावण्यात आला. परंतु असल्या जाहिरनाम्याकडे कोण बघतो? हिंदुस्थानात अंग्रजांना जाहिरनामे काढण्याचा हक्क असावा की नसावा हाच जिथे वाद पडला आहे तिथे नवीन जाहिरनामे काढणे म्हणजे तो वाद मिटविणे नसून त्याला चिरडीस नेणे होय. हिंदुस्थानाला आता हे जाहिरनामे वाचण्यास वेळ नाही. कारण दिल्लीकडे त्याच वेळी निघालेल्या दिव्य जाहिरनाम्याकडे सर्वांचे डोळे लागलेले आहेत! अेकाच समयी दोन जाहिरनामे निघाले कलकत्त्यास गुलामगिरीचा नि दिल्लीस स्वातंत्र्याचा! हिंदुस्थानला त्या वेळी दिल्लीचा जाहिरनामा आवडला नि म्हणून कॅनिंगने लेखणी मोडून टाकून कमान्डर-अिन-चीफला दिल्लीवर अत्यंत त्वरेने तोफा लावण्याचा हुकूम सोडला!

कमान्डर-अिन-चीफ अॅन्सन हा सिमल्यास असताना त्याला दिल्लीच्या अुठावणीची तार मिळाली. ती वाचून पुढे काय करावे ह्या विचारात तो पडला असता कॅनिंगने त्याला दिल्ली ताबडतोब घेण्याचा हुकूम सोडला. बंडवाल्यांच्या बेताचे किंवा शक्तींचे अंगिशांना अितके विलक्षण अज्ञान होते की, दिल्ली अेका आठवड्यात घेता येअील नि अेकदा दिल्ली पडली तर त्या महिन्याचे शेवटी बंडाचा मोड होअून जाअील अशी त्यांना अत्यंत खात्री वाटत होती. पंजाबचा मुख्य अधिकारी सर जॉन लॉरेन्स ह्यानेही दिल्ली हस्तगत करण्याविषयी अॅन्सनला निकडीचे निरोप धाडले. परंतु दिल्ली घेणे म्हणजे काय याची कॅनिंग नि लॉरेन्स ह्यांच्यापेक्षा थोडीशी जास्त बरोबर कल्पना त्या अॅन्सनला असल्याने योग्य साहित्य जमाविल्याशिवाय दिल्लीकडे वळावयाचे नाही असे त्याने धोरण धरले. सिमल्याची हवा सोडून देअून अंबाल्यास मुख्य सैन्याचे ठाण्याकडे अॅन्सन आला न आला तोच तिकडे सिमल्यावर अेक दिवस अेकच गर्दी अुडाली! गुरख्यांच्या नासिरी बटॅलियनने बंड केल्याचे कळताच सिमल्यावर असलेल्या अंगिशांचा सर्व धीर सुटला. त्यासाली सिमल्याला देखील अंगिशांना न सोसवेल अितका अुष्मा सुरू होता! सिमल्याच्या हवेशीर बांधलेल्या बंगल्यातून नि वृक्षांच्या बागांतून आजपर्यंत घडलेल्या राजविलासाचे आता मात्र भयंकर भाडे द्यावे लागेल असा रंग दिसू लागला! गुरखा पलटण आली रे आली असा अेकच गलका होअून गोरी बायका नि मुले वाट सापडेल तिकडे पळत सुटली. या शर्यतीत अंगिशा पुरुषांनी बायकांना अर्थातच हा हा म्हणता मागे टाकले नि तेही आपल्या सामानाची बोचकी पाठीशी बांधलेली असताना! अंग्रजी धैर्याचे हे प्रदर्शन दोन दिवस सारखे अुघडे ठेवलेले असतानाही जेव्हा गुरखे लोक येअीनात तेव्हा नाअिलाजाने ते बंद करण्यात आले! याच सुमारास कलकत्त्यासही रोज असेच प्रसंग घडत असत. कलकत्त्याजवळ बराकपूरला असलेल्या नेटिव्ह रेजिमेंटने बंड केल्याची अफवा हरहमेश अुठे नि अंगिशांच्या बायका, मुले नि पुरुष रस्त्यांतून पोर्टकडे धावत सुटताना दिसू लागत. कित्येकांनी अंग्लंडचे तिकिट काढून आणावे, कित्येकांनी आपली बोचकी अगदी बांधून पोर्टकडे पळण्यासाठी सज्ज ठेवावी नि कित्येकांनी ऑफिसातील कामे टाकून कोपऱ्याकोपऱ्यात दडत फिरावे! असा मीरतचा धाक बसलेला होता, असा दिल्लीचा धाक बसलेला होता- तरी अजून अंगिशांचे कानपूर झालेलेच नव्हते!

कमान्डर-अिन-चीफ अॅन्सन हा अंबाल्याला येताच त्याने दिल्लीला वेढा घालण्यासाठी सीजट्रेन तयार करण्यास आरंभ केला. हिंदुस्थानावर आजपर्यंत खरे संकट असे कधीही न आल्यामुळे अंग्रजांच्या शक्तीची झकलेली मूठ सव्वा लाखाची वाटे. परंतु आता ती अुघडण्याचा प्रसंग आल्याने तिच्या सव्वा लाखाची दिसून आलेली हलाखी केवळ शोचनीय होती. अॅन्सनला कोणच्याही प्रकारची जलदी करणे अशक्य होअून गेले. अंग्रजांच्या काळ्या शिपायांना चल म्हटले की, चालविता येत असे. परंतु आता गोऱ्या शिपायांना तसे नुसते चल म्हणून कसे चालणार! त्यांच्या अेकेकाचा दिमाख नि त्यांची आजपर्यंत वाढत आलेली मिजास आता अेकदम कुठली सुटायला! त्यातही पूर्वीप्रमाणे आता नोटिव्हंकडून प्रत्येक प्रकारचे साह्य मिळणे पूर्ण अशक्य झालेले! गाड्या मिळेनात, मजूर मिळेनात, रसद मिळेना जखमी लोकांना डोली मिळेना! अॅडज्यूटंट, क्वार्टर मास्तर, कमिसारी, मेडिकल चीफ जो तो आपापल्या खात्यातील सज्जतेच्याअैवजी नकारघंटेचा घणघणाट करू लागला. हिंदुस्थानातील लोकांच्या आश्रयाशिवाय अंग्रजी राजसत्ता कसे धुळीवरचे सारवण आहे! सत्तावन साली या हिंदुस्थानच्या भरडलेल्या धुळीत जरा चैत्यन्य येअू पाहताच

अंग्रजांना अंबाल्यापासून दिल्लीपर्यंत हलण्याची मारामार पडली. कारण “Natives of all classes stood aloof, waiting and watching the issue of events. From the capitalists to the coolie all shrunk alike from rendering assistance to those whose power might be swept away in a day.”^१

आणि हिंदुस्थानातील 'नेटिव्ह' जर असेच स्तब्ध राहिले असते तर वरील लेखक म्हणतो, त्याप्रमाणे खरोखरच अेका दिवसात अंग्रजांची सत्ता झुगारून देता आली असती. परंतु सत्तावन साली तो दिवस अुजाडणारा नव्हता. सत्तावन साल ही त्या दिवसाच्या पहाटेची रात्र होती. ज्यांना ती भावी पहाट दिसू लागली ते झोपा टाकून अुठले. परंतु ज्यांना ती तत्कालीन रात्रच दिसली ते आपले गुलामगिरीचे हिंसकले गेलेले पांघरूण आणखी जवळ घेऊन स्वस्थ झोपी गेले. या झोपाळू लोकांत अगदी कुंभकर्णाचा मान पटकावणारे लोक म्हणजे पतियाळा, नाभा नि झिंद ही तीन संस्थाने होत! ह्या संस्थानांच्या हातात सत्तावनच्या क्रांतीचे तारण किंवा मारण होते. ही संस्थाने दिल्ली नि अंबाला ह्यांच्या दरम्यान असल्याने त्यांच्या आधाराशिवाय अंग्लशांची पाठ बिलकूल सुरक्षित राहणारी नव्हती. ही संस्थाने अितर संस्थानांप्रमाणे जरी नुसती स्तब्ध राहिली असती तरीही क्रांतीला यश येण्याच्या बराच संभव होता. परंतु पतियाळा, झिंद नि नाभा ह्या तिघांनीही अंग्रजांपेक्षाही जास्त क्रूरतेने सत्तावनच्या राज्यक्रांतीवर घाव घालण्यास जेव्हा आरंभ केला तेव्हा पंजाब नि दिल्ली ह्या दोन भागांची ही साखळी अेकदम तुटल्याने त्या क्रांतीच्या अवयवांतील संगती क्षणार्धात नष्ट झाली. या संस्थानांनी दिल्लीचे बादशहाकडून आलेल्या आमंत्रणाचा धिक्कार केला. त्या आमंत्रणासाठी आलेल्या स्वारांना ठार मारले, स्वतःचे खजिन्यातून अंग्रजांवर पैशाची सतत धार धरली, स्वतःचे सैन्य अुभारून, ज्या प्रदेशातून अंग्रजी सैन्य जाणार होते तो प्रदेश संरक्षण केला, दिल्लीवर अंग्रजांबरोबर चालून गेले नि पंजाबातील क्रांतिकारक मंडळी जेव्हा दिल्लीच्या स्वदेशी निशाणाला तोलून धरण्यासाठी घरेदारे सोडून धावत आली तेव्हा त्यांचा अत्यंत क्रूर रीतीने या शीख संस्थानांनी- या गुरु गोविंदांचे चेल्यांनी छळ नि वध केला!^२

पतियाळा, नाभा नि झिंद यांचे साह्य मिळण्याची खात्री होताच अंग्रजांना विलक्षण धीर आला. पतियाळाचे राजाने आपल्या भावाबरोबर अुत्तम लष्कर नि तोफा देऊन त्याला ठाणेश्वरचा रस्ता रोखण्यास धाडून दिले नि झिंदचे राजाने पानपतचे ठाणे ताब्यात ठेवले. ही दोन अत्यंत महत्त्वाची ठाणी अशा रीतीने परस्पर रोखली गेल्याने अंबाल्यापासून दिल्लीपर्यंतचे रस्ते नि पंजाबचे अव्याहतचे दळणवळण ह्या दोन अत्यंत नाजूक गोष्टी संरक्षण केल्या गेल्या नि कमान्डर-अिन-चीफने ता. २५ मेला अंबाला सोडून दिल्लीकडे येण्यासाठी स्वतः कूच केले. परंतु दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची बातमी अैकल्यापासून त्या धक्क्याने अॅसन हा अगदी हताश झालेला होता. त्यातूनही सिल्यांच्या थंड हवेत आजपर्यंत त्याला कधीही कल्पना आलेली नव्हती, अशा हिंदुस्थानी अुन्हाळ्यात आता त्याला अेकसारखे तळपावे लागत होते. ह्या मानसिक नि शारीरिक चिंतेने कृश झालेला तो कमान्डर-अिन-चीफ कर्नलपर्यंत येतो न येतो तोच ता. २७ मे रोजी कॉलन्याचे आजाराने मरण पावला! त्याच दिवशी त्याच्या नजीकचा अधिकारी बर्नार्ड ह्याने कमान्डर अिन-चीफच्या अधिकाराचा चार्ज घेतला.

अशा रीतीने जुन्या कमान्डर-अिन-चीफला पुरून टाकून हे अंग्रजी सैन्य नव्या कमान्डरचे हाताखाली दिल्लीवर कूच करीत निघाले. त्या वेळेस त्या सैन्यांतील अंग्रजी शिपायांना अितका अुत्साह होता की, आपण सकाळी लढाअी देऊन संध्याकाळी दिल्ली शहरात शत्रूचे रक्त घटाघट पिअू अशी बढाअी ते अुघड मारू लागले! हे सैन्य

^१ Kaye's Indian Mutiny vol. II

^२ या हकीकतीपेक्षा जास्त हृदयद्रावक हकीकत सत्तावनचे क्रांती युद्धात सापडणे मुष्कील आहे! ज्या प्रदेशातून अंग्रजांना संरक्षण मिळे त्याच प्रदेशात स्वधर्म नि स्वराज्य यांसाठी हातावर शिर घेणाऱ्या स्वकीयांना नुसता रस्ताही मिळू नये, अितकेच नव्हे तर त्यांच्यातील हजारो लोकांना शत्रूहूनही जास्त छळ करीत ठार मारले जावे! ह्या अमानुष पापाचे प्रायश्चित्त हिंदुस्थानचे अितिहासात कधी घडेल ते घडो! या छळाची हकीगत “Two Native Narratives of the Mutiny in Delhi” मध्ये पहावयास मिळेल.

अंबाल्याहून दिल्लीवर येत असता गोऱ्या शिपायांच्या काळ्या अंतःकरणात किती हालाहल साठविलेले असते ते सर्व जगास दाखवित होते! मीरतच्या नेटिव्ह सैन्याचे काय? ते बोलून चालूनच 'काफीर (Heathen)' होते. त्यांनी काडतुसांच्या बनावटीत हाडे चुरल्याच्या कंड्यावर विश्वास ठेवून मीरतला नि दिल्लीला निरपराध अंग्रजांच्या कत्तली केल्या हे नेटिव्हंच्या देशाच्या नि धर्माच्या 'रानटीपणा'चे द्योतक होय हे अुघडच आहे! परंतु ह्या अुघड्याखाली जे झाकलेले आहे त्याचे आविष्करण मात्र कधीही न होवो. कारण नाहीतर काफिरापेक्षा, ख्रिश्चन कंड्यांहून विश्वासनीय वार्ता नि रानटीपणाहून सुधारणा यांचाच परमेश्वर जास्त धिक्कार करू लागेल नि ती घाण धुअून काढण्यासाठी त्याला रक्ताचे पाअूस पाडावे लागतील!

अंबाल्याहून दिल्लीकडे येताना हजारो खेडेगावात ज्यांच्या ज्यांच्यावर हात टाकता येतील ती ती हिंदी माणसे अेकसहा धरण्यात येत नि लगेच अेका अर्ध्या तासात कोर्ट मार्शलपुढे त्यांना रांगेत अुभे करून, सरसकट फाशीच्या शिक्षा ठोठावून, नाना प्रकारचे छळ करून ठार मारण्यात येअी! मीरतला देखील नेटिव्हंनी अंग्रजांना ठार मारले होते! पण ते फार रानटीपणाने अेका घावासरशी मारलेले होते. परंतु अंग्रजांनी ती चूक सुधारली हे फार चांगले केले! त्यांनी कोर्टमार्शलपुढे नुसत्या दृष्टिपाताबरोबर फाशीची सरसकट शिक्षा ठोठावलेल्या शेकडो लोकांचे, त्यांच्या फाशीचे खांब तिकडे अुभारले जात असताच अिकडे अनन्वित हाल करू लागावे, त्यांचे डोक्याचे केस तडातड तोडावे, त्यांच्या अंगाला बेयोनेटांच्या टोकांनी आरपार भोके पाडावी, नि नंतर या सर्व छळाला किंबहुना प्रत्यक्ष मरणालाही ज्यापुढे त्यांनी आनंदाने जवळ केले असते ते भयंकर पाप त्यांनी त्यांच्याकडून करवावे. गोऱ्या शिपायांनी त्या गरीब, सात्विक नि निरपराधी हिंदु लोकांचे तोंडात, ते फाशीवर चढण्यास तयार झालेले असताही, बळजबरीने गाअीचे कच्चे मास चेचून चेचून भरावे!³

पण हो, ते कोर्ट मार्शल म्हणजे काय प्रकरण होते हे रानटी वाचकांस सांगावयाचे राहिलेच! खेडेगावातील निरपराधी लोकांना शेकड्यांनी धरून आणले म्हणजे त्यांचा 'न्याय' करण्यात येअी. ह्या न्यायाचे बाळकडू युरोपियन राष्ट्रांना पूर्वीपासूनच मिळालेले आहे. नेदर्लंडमध्ये राज्यक्रांती सुरू असतांना अल्लहानेही असेच अेक न्यायासन स्थापलेले होते. त्या न्यायासनावरील चौकशी अितकी लक्षपूर्वक चाले की, तेथील न्यायाधीश मध्येच झोपी जाअी नि शिक्षेची वेळ येताच त्याला डवचकून जागे केले म्हणजे जितके कैदी पुढे दिसत तितक्यांकडे अेक गंभीर नजर टाकून तो म्हणत असे 'चढवा यांना फाशी!' ह्या नेदर्लंडच्या अितिहासात ग्रथित असलेल्या 'यमासनाला' अंग्रजांनी बरेच सुधारून वाढविलेले होते, यात काही शंका नाही. कारण त्यांचे न्यायाधीश झोपी बिलकूल जात नसत. अितकेच नव्हे तर कोर्ट मार्शलवर नेमणूक होण्याचे आधी त्यांना अशी शपथ घ्यावी लागे की, आम्ही निरपराधी वा अपराधी हा भेद न मानता सर्वांना फाशीची शिक्षा देअू!⁴ अशी पवित्र शपथ घेअून अंग्रजी माणसे निरपराधी नेटिव्हंना फाशीवर चढविण्यासाठी जिथे न्याय करतात त्या स्थलाला अंग्रजी भाषेत कोर्ट मार्शल असे म्हणतात!

मीरतला नि दिल्लीला मारल्या गेलेल्या मूठभर अंग्रजी लोकांसाठी हजारो निरपराधी लोकांवर असा राक्षसी सूड अुगवीत अुगवीत कमान्डर बर्नाई हा दिल्लीजवळ जाण्याचे आधी मीरतच्या शिल्लक राहिलेल्या गोऱ्या फौजेला मिळण्याची संधी पहात होता. मीरतला अंग्रजांची पुष्कळ फौज होती हे मागे सांगितलेलेच आहे. ती फौज अंबाल्याहून निघालेल्या फौजेला मिळण्यासाठी खाली अुतरत होती. परंतु ह्या दोन फौजांची भेट होण्याचे आधीच त्यांच्याशी दोन

³ History of the siege of Delhi.

⁴ Officers as they went to sit on the court martial swore that they would hang their prisoners, guilty or innocent and, if any dared to lift up his voice against such indiscriminate vengeance, he was instantly silenced by the clamours of his angry comrades. Prisoners condemned to death after a hasty trial were mocked at and tortured by ignorant privates before their execution which educated officers looked on and approved.

हात करण्यास बंडवाले दिल्लीहून पुढे आलेले होते. हिंदन नदीच्या काठी अभयतांची गाठ ता. ३० मे रोजी पडली. बंडवाल्याची अजवी बाजू तोफांनी सुरक्षित होती. तेव्हा त्या बाजूकडे तोंड देण्याचा प्रयत्न करण्यात अंग्रजांना यश येईना. अजवीकडे तोफांचे नि बेयोनेटांचे झुंज चांगलेच जुंपते आहे अितक्यात अंग्रजांच्या मान्यापुढे बिलकूल अभे न राहता बंडवाल्यांची डावी बाजू अधळू लागली. हे पाहताच त्यांच्या रांगांत घोटाळा झाला नि पाच तोफा शत्रूच्या हाती सोडून देऊन ते दिल्लीकडे परत फिरले. या पहिल्या लढाओढीत बंडवाल्यांनी केलेल्या पिछेहाटीचे अपयश पाहण्यास जगण्यापेक्षा अकराव्या रेजिमेंटमधल्या अेका शूर शिपायाने तत्काल मरण पत्करले. अितरांकडून त्यांची कर्तव्ये होओत किंवा न होओत, परंतु आपण मरणाचे आधी जिन्नाचे काहीतरी सार्थक करावे अशा अुदात्त स्फूर्तीने त्या अकराव्या रेजिमेंटमधल्या शिपायाने अंग्रजांच्या हाती तोफ पडणार असे पाहताच जाणून बुजून तोफ नि दारूखान्यात बंदूक झाडली. त्या योगाने त्याचा जंगी भडका होऊन त्यात कॅप्टन अँड्र्यूज नि त्याचे सर्व साथीदार जळून खाक झाले नि कित्येक अंग्रज जखमी होऊन खाली पडले! स्वदेशभूमीला अितकी शत्रुशिरकमळे वाहिल्यावर तो देशवीर आपलेही शिरकमल तिच्या सेवेला अर्पण करता झाला! दिल्लीमध्ये दारूखाना अुडविल्याबद्दल कॅप्टन विलोबीच्या स्तुतिस्तोत्रांत जसे अंग्रजी अितिहासकार रंगून जातात, तसेच केवळ राष्ट्रकार्यार्थ प्राण देणाऱ्या या शूर शिपायाच्या स्तुतिस्तोत्रात त्याच्या देशबंधूंनी रंगावयास नको काय? परंतु या शहीदाचे नावही अितिहासास माहीत नाही! या देशवीराबद्दल के म्हणतो, “It taught us that among the mutineers there were brave and desperate men, who were ready to court instant death for the sake of the national cause!”^५

ह्या पहिल्या लढाओढीत अंग्लिशांचा अितका पूर्ण जय झाल्याने कलकत्त्यापर्यंत आता दिवसा दोन दिवसांत दिल्ली पडणार म्हणून पोस्टाने त्या बातमीची चौकशी होअू लागली; परंतु खरा प्रकार किती निराळा होता! ह्या अभूतपूर्व, आकस्मिक नि विस्कळीत क्रांतियुद्धांचे अक्राळविक्राळ स्वरूप पाहताच त्याचा धक्का सोसून त्याच्यावर आपला पगडा बसविण्याची खुबी नि हिंमतही जरी पहिल्या धडाक्यात अुत्पन्न झालेली नव्हती, तरी आपल्या स्वदेशाला स्वतंत्र केल्याशिवाय आता जीवनात जीव आहे तोपर्यंत स्वस्थ बसावयाचे नाही ही अिच्छा मात्र अत्यंत अुत्कटतेने दिल्लीतील हजारो नागरिकांचे हृदयात अुचंबळलेली होती; म्हणूनच ता. ३० चा पराजय सोसल्याबद्दल सारी रात्र नागरिकांनी धिक्कृत केलेले शिपाओी पुन्हा ता. ३१ मेला बाहेर पडले. बंडवाल्यांच्या तोफांचा जबर मारा सुरू होताच अंग्रजांनीही आपला तोफखाना सुरू केला. बंडवाल्यांच्या तोफा आज चांगल्या शिस्तीने नि निकराने मारा करीत असल्यामुळे अंग्रजांकडे प्राणहानिही बरीच होअू लागली. त्यातूनही ते मे महिन्यातील सूर्यकिरण अंग्रजांना फार असह्य होअू लागले. अंग्रजांनी कालच्याप्रमाणे हल्ला चढविण्याचाही प्रयत्न केला. पण तो चांगला सफल होईना. अखेर संध्याकाळच्या वेळेला शेवटचा हल्ला करण्यासाठी अंग्रज निघाले. यापुढे त्यांना अटकाव करणे कठीण जाओीलसे पाहताच बंडवाल्यांनी तोफांची अेक भयंकर फैर झाडली नि त्या फैरीने अंग्लिशांची विस्कळीत झालेली आघाडी पुन्हा जमवाजमव करते तोच त्यांनी आपल्या तोफा सांभाळीत सांभाळीत रणांगण सोडून दिले. काही हरकत नाही; अेका दिवसात काही थोडी सुधारणा झाली असे नाही! अुद्या आणखी असा तिसरा अेक पराजय जरी घेतला तरी देखील अंग्रजांची धुळघाण अुडेल. कारण आता त्यांच्यात बंडवाल्यांशी लहान झटापट करण्याअितकेही सामर्थ्य अुरलेले नाही! जूनची पहिली तारीख अुजाडताच अशा विवंचनेत पडलेल्या अंग्रजी कॅपचे मागून अेक सैन्य चालून येत आहे असे दिसले. आपल्या पिछाडीवर चालून येणारे हे सैन्य काळ्या रंगाचे आहे असे पाहताच अंग्रजांची त्रेधा अुडाली; ते कसेबसे संरक्षणासाठी तयार होतात न होताच तोच त्यांच्या ध्यानात आले की, ते सैन्य बंडवाल्यांचे नसून मेजर रीडच्या हाताखाली असलेले गुरखे लोक अंग्रजांचे वतीने लढण्याकरीता तिकडे येत होते! अंबाल्याहून खाली येणाऱ्या अंग्रजी फौजेला शिखांचे साह्य नि मीरतहून खाली येणाऱ्या फौजेला गुरख्याचे साह्य! अशा स्थितीत गरीब बिचारे दिल्लीचे बंडवाले काय करणार? ह्या दोन्ही अंग्रजी फौजा ता. ७ जूनला अखेर अेकमेकीस मिळाल्या. याच सुमारास दिल्लीचे वेढ्यासाठी तयार करविलेली सीजट्रेनही नाभाच्या राजाचे मदतीने सुखरूप येअून पोचली. ही सीजट्रेन अंबाल्याकडे पोचताच तिला ताब्यात घेअून बंड करावयासाठी पाचव्या रेजिमेंटचे शिपाओी हे गुरख्यांची शक्य तितकी

⁵ Kaye’s History of the Indian Mutiny, Vol. II, page 138.

विनवणी करीत होते. परंतु त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे ती अत्यंत महत्त्वाची संधी साधून दिल्लीकडे सीजट्रेन सुद्धा निघून जाऊन स्वदेशसेवा करावयाचे गुरख्यांनी साफ नाकारले. अशा रीतीने ह्या सीजट्रेनसुद्धा अंग्रजांची अेकत्र झालेली ती फौज दिल्ली नजीकच्या अल्लीपूर गावापर्यंत येऊन पोचली.

अंग्रजी फौज अल्लीपुरास पोचल्याचे कळताच बंडवाले पुन्हा दिल्लीचे बाहेर पडले नि त्यांची बुंदेलकी सराओी नावाच्या ठिकाणाजवळ अंग्लिश फौजेची गाठ पडली. या वेळेस अंग्लिशांची फौज कडेकोट साहित्य, अुत्तम सेनापती, ताज्या दमाचे मुबलक सैन्य नि फायद्याची जागा अितक्या गोष्टींनी युक्त असून बंडवाल्यांचे बाजूला त्यांच्या सदित्छेशिवाय दुसरे काहीही सामर्थ्य नव्हते. ज्यांनी रणांगणाचे जन्मातही तोंड पाहिले नाही असा अेक राजपुत्र त्यांच्यावर सेनापतित्व गाजविणार! त्यांच्या संख्येत शिपायांपेक्षा बाजार-बुणग्यांचाच भरणा जास्त होता, नि त्यातही आपले स्वतःचेच देशबंधु शीख नि गुरखे हे फिरंग्यांचे बाजूस गेल्याने त्यांचे मन निरुत्साही झालेले होते! अशा स्थितीत ही लढाओी म्हणजे अेक भला मोठा तमाशाच होओील अशी अंग्रजांना खात्री वाटत होती. परंतु अितक्याही विरुद्ध गोष्टींना भीक न घालणारी अशी स्वराज्याची अेक विलक्षण चेतना त्या शिपायांचे मनात अुत्पन्न झालेली असल्याने त्यांनी अंग्रजी सेनेशी टक्कर देण्यासाठी आपली अितकी कमाल केली की, अंग्लिशांना हा तमाशा नसून खरोखरीच जीव घेणारी किंवा देणारी लढाओी आहे असे लवकरच दिसून आले. कारण दिल्लीच्या सैन्याच्या तोफा अितक्या निकराने मारा करू लागल्या की त्यापुढे अंग्रजांच्या तोफखान्यांचे काही चालेल असे मुळीच दिसेना. अंग्रजी तोफखान्यावरील गोलंदाज नि अधिकारी हे पटापट मरून पडू लागले. तो तो बंडवाल्यांच्या तोफखान्याचा जोर जास्त जास्तच होत चालला. हे पाहताच अंग्रजांनी आपल्या पायदळास तोफांवर चालून जाण्याचा निकराचा हुकूम सोडला. हा अंग्रजी पायदळाचा हल्ला हा हा म्हणता बंडवाल्यांचे तोफखान्यापाशी येऊन भिडला, तरी त्या दिवशी बंडवाले तोफा सोडून अेक तसूभरही अिकडे तिकडे हलेनात. स्वराज्यासाठी नि स्वदेशासाठी लढणाऱ्या वीरांना शोभेल अशाच अढळ रीतीने त्यांनी अंग्रजी बेयोनेटा आपल्या छातीत घुसेतोपर्यंत आपले ठाणे सोडले नाही! परंतु असल्या शूर मर्दाना आपल्या कृतीने अुत्तेजन देणारा तर राहोच, परंतु त्यांच्याबरोबर शेवटपर्यंत नुसता अुभा राहिल असा देखील सेनापती त्यांना मिळालेला नव्हता. कारण अंग्रजांच्या बेयोनेटांनी भोसकले तरी आपले ठाण सोडून मागे अेक पायही न घेणारे वीर अिकडे स्वदेशार्थ नि स्वधर्मार्थ मरत असता त्यांचा कमान्डर-अिन-चीफ तोफेची पहिली फेंर झडताच धूम ठोकित दिल्लीला पळून गेलेला होता. अितक्यात त्या दुर्दैवी सैन्याच्या डाव्या बाजूवर अंग्रजांचे घोडेस्वार तुटून पडले नि त्यांच्या पिछाडीवर होप ग्रॅट हा घोड्यावरील तोफखाना घेऊन मार देऊ लागला. अशा रीतीने स्वकीयांकडून नि परकीयांकडून अनाथ केलेले ते सैन्य दिवसभर लढलेल्या लढाओीचे काही अेक श्रेय न मिळता फुटून जाऊन दिल्लीमध्ये घुसू लागले. जनरल बर्नार्डने ह्या मिळालेल्या जयाचा शक्य तितका फायदा करून घेण्यासाठी त्याच्या फौजेला तसेच पुढे रेटित जाण्याचा हुकूम सोडला नि ते अंग्रजी सैन्य त्या दिवशी संध्याकाळचे आत दिल्लीच्या तटाला येऊन भिडले. या दिवशीच्या लढाओीत बंडवाल्यांचा शहराबाहेरील सर्व ताबा नष्ट झाला नि अंग्रजांना दिल्लीवर मोर्चा लावण्यास अत्यंत अुत्तम अशी जागा पटकावता आली. या दिवशीचे लढाओीत अंग्रजांच्या बाजूला सीमूरच्या गुरखा पलटणीने अतिशय पराक्रम केला म्हणून त्यांना अंग्रजी अितिहासकार फार शाबासकी देत असतात. हे येथे सांगणे अवश्यच आहे! स्वदेशस्वातंत्र्याचे मानेवर सुरी चालविण्याचे कामात अत्यंत औत्सुक्य नि अद्वितीय शौर्य दाखविल्याबद्दल त्या गुरख्यांची नावे सदासर्वदा शापित झालेली आहेत, यात तिळमात्र संदेह नाही.

ह्या देशद्रोही गुरख्यांच्या साह्याने अंग्रजांनी बुंदेल की सराओीची लढाओी जिंकली खरी; परंतु त्या जयाने त्यांच्या मनोराज्याची धुळधाण करून टाकली. कारण दिल्लीच्या बाहेर दुपारी लढाओी देऊन त्या दिवशीची रात्र दिल्लीचे वाड्यात रिपुरक्ताचे प्राशन करण्यात घालवू म्हणून जी अंग्रजी सोजिरांची आशा होती ती या लढाओीने ठार मारून टाकली. दिल्लीस केवळ बाजारबुणगेच भरलेले नसून स्वराज्याच्या नि स्वधर्माच्या रक्षणार्थ म्यानातून बाहेर काढलेल्या तरवारीही तत्त्वनिष्ठेच्या निर्धाराने त्या तटावर मधून मधून झळकत होत्या हे अप्रिय सत्य अंग्रजांच्या नजरेस या लढाओीने आणून दिले! या लढाओीत अंग्लिशांकडचे अेकशेचौतीस लोक जखमी झाले नि चार ऑफिसर नि सत्तेचाळीस लोक मारले गेले. परंतु या सर्व मृत्युपेक्षा अंग्रजांच्या लष्करात दुःख नि औदासिन्य पसरविणारी गोष्ट घडली म्हणजे त्या लष्करातील अडज्यूटंट जनरल कर्नल चेस्टर याचा लढाओीच्या गर्दीत झालेला मृत्यु ही होय. बंडवाल्यांकडील नुकसान देताना अंग्रजी अितिहासकार कादंबरीकारांवरही कशी ताण करतात हे यापुढेही दिसून

येतीलच. परंतु ह्या पहिल्या महत्त्वाच्या लढाईतील गडबडीतही अितके सांगणे जरूर आहे की, ह्या दिवशी अंग्रजांच्या हाती पडलेल्या बंडवाल्यांच्या तोफांची संख्या अेकजण देतो १३ नि दुसरा म्हणतो बरोबर सवीस! आणि हे दोघेही तिथे हजर असलेले सरकारी अधिकारी आहेत हे विशेष!

अशा रीतीने ता. ८ जूनच्या दिवशी संध्याकाळी अंग्रजी सैन्याने दिल्लीचे तटाजवळ येऊन ठाण मांडले. अंबाल्याहून नि मीरतहून दिल्लीकडे अंग्रजी सैन्य अबाधित रीतीने आणण्याचे कार्य हे पंजाबच्या हालचालीवर सर्वस्वी अवलंबून असल्याने त्या महत्त्वाच्या प्रांतात मीरतच्या अुठावणीचे काय परिणाम झाले, तेथील स्वदेशीय लोकांनी काय हालचाली केल्या नि त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी अंग्रजांनी योजलेल्या अुपायांना कितपत यश आले ह्यांचे निरीक्षण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शीख लोकांचे साम्राज्य बुडवून टाकून पंजाब प्रांताला ब्रिटिशांचे ताब्यात पूर्णपणे आणल्याबरोबर डलहौसीने त्या लोकांतील लष्करी बाणा नि स्वातंत्र्यप्रेम ह्या दोन सदगुणांचा नायनाट करील असे तेथील राज्यव्यवस्थेचे धोरण ठेवले. सर हेन्ही लॉरेन्स नि सर जॉन लॉरेन्स ह्या दोघा अत्यंत प्रमुख मुत्सद्यांचे हाती ह्या नवीन मिळविलेल्या प्रांताची राज्यव्यवस्था येताच त्यांनी पंजाबातील लोकांस पूर्ण निःशस्त्र करून टाकले, त्यांच्यातील बहुतेक शीख शिपायांना आपल्या लष्करात मिळवून घेतले, अुत्तर हिंदुस्थानातील बहुतेक अंग्रजी सैन्य वर आणून त्याचे पंजाबभर तळ पाडून ठेवले नि सर्व लोकांना शेतीकडे लक्ष देऊन त्यावर आपली अुपजिवीका करण्याचे व्यसन लागावे अशा रीतीने सर्व सूत्रे चालविण्यात येऊ लागली. लोक शेतकरी झाले म्हणजे त्यांचे लष्करी गुण सुटत जातात, ते शांततेचे फार भुकेले होतात. त्यांच्या शेतकीला अडथळा करणाऱ्या राज्यक्रांतीच्या लांटांना त्यांचे सहसा अनुमत मिळत नाही. अशा खोल राजनितीने प्रेरित झालेल्या अंग्रजी धोरणांचा पंजाबच्या लोकांवर लवकरच पगडा बसला नि रणजितसिंगांचे साम्राज्य नि स्वातंत्र्य नष्ट होऊन पुरती दहा वर्षे लोटतात न लोटतात तो पंजाबमध्ये तरवारीअैवजी जो तो नांगर धरू लागला नि ज्यांनी नांगर स्वतः धरला नाही अशा शीख शिपायांनी अंग्रजी लष्करात शिरून अंग्रजाकडून तो (नांगर) आपल्या मातृभूमीवर फिरविला! अशा स्थितीत पंजाबमध्ये वास्तविक पाहता काही अेक गडबड अुडणार नाही अशी त्या प्रांताचा मुख्य अधिकारी सन जॉन लॉरेन्स याची खात्री होती. मे महिन्याला आरंभ होअीतोपर्यंत अितर अंग्रजी मुत्सद्यांप्रमाणेच सर जॉन लॉरेन्सलाही भावी अरिष्टांची काही कल्पना नसल्याने तो अुन्हाळ्यानिमित्त लाहोर सोडून मारी हिल्सच्या गार हवेत जाण्यास निघाला, तोच ता. १० मेला मीरत अुठल्याची नि ता. ११ ला दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची विद्युत्वार्ता पंजाबवर येऊन आदळली. हे अैकताच पंजाबच्या त्या चणाक्ष चीफ कमिशनरचे ध्यानात त्या बातमीचे भयंकर स्वरूप पूर्णपणे आले नि ह्या अंग्रजी साम्राज्याला अुन्मळून टाकणाऱ्या आघातांशी झुंज देण्यासाठी रावळपिंडीला त्याने आपला तळ कायम केला.

ह्या वेळेस पंजाबमधील सैन्याचा बहुतेक भाग मियानमीर येथे होता. मियानमीरची छावणी लाहोरपासून अगदी जवळ असल्याने लाहोरचे किल्ल्यावर त्याच शिपायांतून निवडलेले शिपाअी संरक्षणार्थ ठेवलेले होते. ह्या छावणीत अेतद्देशीय शिपाअी हे युरोपियन सोजिरांपेक्षा चौपटीने अधिक असता त्यांच्याविषयी अंग्रजी अधिकाऱ्यांना मीरतची बातमी येअीतोपर्यंत महत्त्वाचा संशय बिलकुल आलेला नव्हता नि म्हणून ते बंडवाल्यांशई सामील आहेत किंवा कसे हे त्यास अेकदम ठरविणे फार जड जाअू लागले. त्या वेळेस लाहोरला रॉबर्ट मॉटगामेरी हा मुख्य अधिकारी होता. हा मॉटगामेरी नि जॉन लॉरेन्स हे दोघेही डलहौसीच्या तालमीत तयार झालेले असल्यामुळे प्रसंगावधानात नि अकस्मात पडलेल्या प्रसंगातून सुटण्यासाठी अत्यंत अवश्य असणाऱ्या हिंमतबाज धाडसीपणात तरबेज झालेले होते. तथापि पंजाबचे शिपाअी लोकांत स्वातंत्र्याची राष्ट्रीय चेतना कितपत अुत्पन्न झालेली आहे. याची बरोबर बातमी काढणे अवश्य होते. या कार्यावर अेका ब्राह्मण डिटेक्टिव्हाची मियानमीरच्या शिपायांचे मन जाणण्यासाठी योजना करण्यात आली. त्या ब्राह्मणाने आपले देशद्रोहाचे काम अुत्तम रीतीने सिद्धीस नेअून मॉटगॉमेरीला निवेदन केले की, “साह्यब, ते सर्व फिसादीने भरलेले आहेत- ते फिसादीत अितके बुडाले आहेत” असे म्हणून त्याने आपला हात आपल्या गळ्यास लावून दाखविला. ह्या ब्राह्मणाची ही बातमी अैकून अंग्रजांच्या डोळ्यांवरिल भ्रमपटल दूर झाले. बंडाची गुप्त तयारी फक्त अुत्तर हिंदुस्थानातच झालेली नसून त्याची ज्वाला सर्व पंजाबभर योग्य संधीला अुफाळण्यासाठी दबून बसलेली आहे हे त्यांच्या स्पष्ट नजरेस आले नि ही भयानक गुप्तता अुघडकीस आणणाऱ्या त्या मीरतच्या अुठावणीचे आभार मानीत मानीत मॉटगॉमेरीने मियानमीरच्या नेटिव्ह सैन्यास ताबडतोब निःशस्त्र करण्याचा हुकूम सोडला. मे महिन्याच्या तेराव्या तारखेला सकाळच्या सुमारास मियानमीरला अेक जनरल परेड बोलावण्यात आली. त्या सकाळच्या आदल्या

दिवशी शिपायांना काहीच अगाडू सूचना मिळू नये म्हणून सर्व अंग्रजी लोकांना अेक जंगी बॉल देण्यात आला होता. या अंग्रजांच्या बाह्य ख्यालीखुशालीचे मर्म नेटिव्ह शिपायांचे ध्यानात येण्याचे आधीच त्यांना युरोपियन सोजिरांच्या, घोडेस्वारांच्या नि तोफखान्याच्या वेढ्यात अचानक रीतीने आणले गेले नि कपटनाटकाचा थांग नेटिव्ह शिपायांना लागण्याचे अशक्य असल्याने नेहमीप्रमाणे परेडीच्या हालचाली चालू असताच अेकदम तोफखान्याला बत्ती घेऊन सज्ज होण्याचा हुकूम झाला नि हा विचित्र हुकूम अैकताच गोंधळ पाहणाऱ्या त्या रेजिमेंटसना हत्यारे खाली ठेवण्याची आज्ञा करण्यात आली! संतापाने गुरगुरणाऱ्या परंतु प्रदीप्त तोफखान्या-मुळे हताश झालेल्या त्या हजारो नेटिव्ह शिपायांनी आपापली हत्यारे खाली टाकली नि ते अेक अक्षरही न अुच्चारता परत आपल्या लाअिनीकडे निघून गेले.

अत्यंत शूर नि ज्यांच्या पराक्रमानेच अफगाणिस्थानात अंग्रजांचा प्राण वाचविला होता त्या पंजाबी सैन्याला मियानमीरकडे निःशस्त्र करण्याचा हा विधी चाललेला असताच तेथील सैन्यापैकी अेक तुकडी लाहोरचे किल्ल्यावर धाडण्यात आली. त्या तुकडीने लाहोरच्या किल्ल्यातील तोफखान्यावर असलेल्या अंग्रजी सोजिरांची मदत घेऊन तेथील नेटिव्ह शिपायांना निःशस्त्र करून किल्ल्यातून काढून दिले नि किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला. त्या मेच्या तेराव्या तारखेला अंग्रजांच्या ज्या तडफीने हे धाडसाचे कृत्य पार पाडले त्या तडफेत जर का अेक अणुरेणु शिथिलता झालेली असती तर त्या दिवसापासून अेका पंधरवड्याचे आत सर्व पंजाब बंडाचे वणव्यात भडकू लागला असता. कारण पेशावर, अमृतसर, पिलहूर, जालंदर ह्या निरनिराळ्या ठिकाणी असलेल्या सर्व पलटणी मियानमीरचे शिपायी लाहोरच्या किल्ल्यावर कधी तुटून पडतात याची मार्गप्रतीक्षा अुत्सुकतेने करीत होते. मियानमीरच्या शिपायांना निःशस्त्र करून फिरंग्यांनी लाहोरचा किल्ला ताब्यात घेतल्याची बातमी पसरताच पंजाबभर अंग्रजांचा वचक पुन्हा बसू लागला.^६

परंतु लाहोरच्या किल्ल्यापेक्षाही अत्यंत महत्त्वाची जागा म्हटली म्हणजे अमृतसरचा गोविंदगड हा होय. अमृतसर शहर हे शीख लोकांचे काशीक्षेत्र असल्याने अिथे कोणत्याही प्रकारची गडबड होताच ते सर्व लोक बिथरले जाण्याचा संभव असून नजीकच असलेल्या गोविंदगडावर शिपायांचा चांगलाच डोळा होता. मियानमीरचे निःशस्त्र झालेले शिपायी गोविंदगड घेण्यासाठी अमृतसरकडे येत आहेत अशी अफवा अुठल्याने तर अंग्रजांना फारच धास्ती पडली नि त्यांनी अमृतसरचे रक्षण करण्यासाठी शीख नि जाट शेतकऱ्यांना विनंती केली! या विनंतीला अर्थातच त्या राजनिष्ठ देशद्रोह्यांनी मान दिला नि अमृतसरचा किल्ला हा लाहोरचे किल्ल्याप्रमाणेच अंग्रजांनी पूर्ण ताब्यात घेतला. अशा रीतीने मेच्या १५ व्या तारखेपूर्वी लाहोर नि अमृतसर ही दोन शहरे तूर्त तरी बंडांच्या ज्वालांपासून सुरक्षित करण्यात आली.

अितकी सुरक्षितता झाल्याबरोबर सर जॉन लॉरेन्स हा फक्त आपल्या ताब्यातील प्रदेशापुरतीच काळजी वाहत बसला नाही. त्याला दिल्लीची बातमी लागताच तो म्हणाला की आता हे बंड नसून ही राज्यक्रांती होणार आहे. तथापि त्याची अशी समजूत होती की, दिल्ली जर झटक्यात पडली तर मग अितरत्र कुठे अुठावणी होणार नाही. या समजूतीने त्याने जनरल अॅन्सनला दिल्ली जून महिन्याच्या आधी घेण्याबद्दल नुसती पत्रांवर पत्रे लिहिली, अितकेच नव्हे, तर पंजाबमध्ये सर्वत्र शांतता राखण्याचे काम आपल्या अंगावर घेऊन दिल्लीवर चालून जाण्यासाठी नि अंबाल्याकडे सैन्याचा तोटा पडलेला होता तोही भरून काढण्यासाठी पंजाबातून लष्कर पाठविण्यास आरंभ केला. या मदतीपैकी पहिला हप्ता डॅलीचे हाताखाली धाडलेली गाअीड कोर रेजिमेंट ही होय. जॉन लॉरेन्स याचा डॅलीच्या शौर्यावर फार विश्वास असे नि म्हणून दिल्लीवर चालून जाण्यासाठी त्याने त्याचीच निवड केली. डॅली हा आपली रेजिमेंट घेऊन मजल दरमजल दिल्लीकडे चालून गेला. बुंदेल की सराअीच्या लढाअीच्या दुसरे दिवशी तेथील अिंग्लिशांच्या सैन्यास

⁶ "Had the Punjab gone, we must have been ruined, long before reinforcements could have reached the upper province, the boones of all English men would have been bleaching in the sun. England could never have recovered the calamity and retrieved her power in the East." -Life of Lord Lawrence.

येअून मिळाला. दिल्लीच्या वेढ्यात आता दोन नेटिह रेजिमेंटस झालेल्या होत्या- अेक गुरख्यांची रीडच्या हाताखाली असलेली नि दुसरी डॅलीचे हाताखालची ही पंजाबातून आलेली. या दोन्हीही रेजिमेंट्सवर अिंग्रजांची फार मर्जी बसलेली होती नि ती अनाठायी होती असे कोण म्हणेल? त्या नेटिह रेजिमेंट्सनी तसाच मर्जी बसण्यासारखा देशद्रोहीपणा केलेला होता!!

डॅलीची रेजिमेंट दिल्लीकडे चालली असताना सर जॉन लॉरेन्सने पंजाबच्या अेकंदर परिस्थितीचे बारीक निरीक्षण केले होते. त्या मुलखात हिंदु, शीख नि मुसलमान यांचा परस्परांशी अखंड द्वेष सुरू होता. अुत्तर हिंदुस्थानात हिंदु नि मुसलमान ह्या दोघांनाही स्वदेशाभिमानाचे चैतन्य जसे मिळालेले होते तसे पंजाबातील लोकांना त्या वेळेस मिळालेले नव्हते. वास्तविक पाहता त्यांचे स्वातंत्र्य जाअून दहा वर्षेदेखील पुरी झाली नव्हती. अिंग्लिशांच्या कंठनालावर १८४९ साली जे शीख शिपाअी कुहाड घालीत होते तेच १८५७ साली त्यांच्या गळ्यास मिठ्या का मारू लागले, ह्या विलक्षण अैतिहासिक कोड्याचा अुलगडा त्यांचे स्वातंत्र्य जाते न जाते तोच सत्तावनची क्रांती आली, ह्याच गोष्टीत सापडणारा आहे. मुसलमानांच्या पारतंत्र्यांची ज्या शूर नि बाणेदार जातीला अितकी चिरड आलेली होती की, शंभर वर्षेपर्यंत अखंड झगडा करून शेवटी पंजाबचा पंजाब स्वतंत्र केल्याशिवाय त्यांनी तरवार खाली ठेवली नाही, त्या 'खालसा'च्या प्रथित अनुयायांनी अिंग्रजांच्या गुलामगिरीस भीक घातली असती असे मुळीच नाही. परंतु अिंग्रजांचे राज्य म्हणजे गुलामगिरी आहे की नाही हेच त्या शिपाअीगड्यांच्या डोक्यात पूर्णपणे येण्याअितका काल लोटण्याचे आधीच सत्तावन अुजाडले. अिंग्रजांचे राज्य हिंदुस्थानावर अशाच वेळेला आले की, ज्या वेळेस हिंदुस्थानात अेक अैतिहासिक जलप्रलय सुरू झालेला होता. अनेक शतकानंतर ठिकठिकाणी निरनिराळी साचलेली जलसरे आपापल्या विवक्षित बांधांना फोडून टाकून अेका प्रचंड महानदीत विलीन होत होती. ही महानदी म्हणजे हिंदुस्थानची अेकराष्ट्रवृत्ती होय! आज जगावर जी जी राष्ट्र अेकीभूत नि संघटित झालेली आहेत त्या सर्वांना ते अेकीभूत व्यक्तित्व येण्याच्या आधी नि येण्यासाठीच ह्या बेबंदशाहीच्या नि यादवीच्या मुशीत वितळावे लागले होते. अिटलीतील यादवी, जर्मनीतील यादवी नि खुद्द अिंग्लंडमधील रोमसाम्राज्योत्तर यादवी, त्यांच्यातील विविध प्रांतांचे नि विविध जातीचे निकराचे शत्रुत्व नि त्यांनी सड अुगविण्यासाठी परस्परांचे केलेले अनन्वित छळ यांकडे दृष्टी दिली म्हणजे हिंदुस्थानातील यादवी काहीच नव्हती असे वाटू लागते. परंतु या वरील देशांना या यादवीच्या भयंकर मुशीत गुलामगिरीच्या अत्यंत तीव्र अुष्णतेने वितळावे लागले म्हणूनच आज त्यांचे संघटित, सुंदर नि सबळ अेकव्यक्तित्व झालेले आहे हे कोणास नाकबूल करता येणार आहे? तशाच अैतिहासिक अुत्क्रांतीतून भारतभूमीचीही घटना चाललेली होती. गुलामगिरीचा चटका हिंदुस्थानी लोकांस पुरता बसल्याने ते संघटित होअू लागले होते. परंतु पंजाबला तो अिंग्रजी गुलामगिरीचा चटका पूर्ण रीतीने बसण्यास दहा वर्षे फार अपुरी पडली नि म्हणून विशेषतः शीख हे सत्तावनमध्ये अुसळलेल्या राष्ट्रतेजाच्या लाटेत विलीन होअू शकले नाहीत.⁹

पंजाबच्या अिंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या लक्षात हे सत्य आलेले होते नि म्हणून त्यांनी शीख नि जाट यांच्यामध्ये मुसलमानांचा द्वेष जास्त जास्त भडकवून देण्याचा क्रम सुरू केला. शीख लोकांमध्ये असलेल्या अेका जुन्या भविष्याची त्यांना आठवण करून देण्यात आली. पूर्वी मोंगल बादशाहांनी जिथे आपल्या गुरुला ठार मारले त्या दिल्लीवर 'खालसा साहेब' अेकदा चालून जाअून तिला धुळीस मिळविणार आहेत असा प्रत्येक शिखाला भविष्य संदेश करून देण्यात आलेला होता, त्या भविष्याची सांगता होण्याचा समय अखेर आला खरा! पण ह्या समयाला क्वचित फक्त 'खालसा साहेबच दिल्लीवर चालून गेले नि त्यांनी दिल्ली जिंकली तर मग ह्या भविष्याच्या सांगतेपासून 'कंपनी साहेबास' तो फायदा काय? बहादुरशाहाचे अैवजी अेखादा रणजितसिंग दिल्लीवर राज्य करू लागेल! हिंदुस्थानात रणजितसिंग नि बहादुरशाहा हे दोघेही नसावेत अेतदर्थ ज्यांचे सर्व प्रयत्न चाललेले होते त्यांना ह्या अेकतर्फी भविष्यात थोडीशी सुधारणा

⁷ सर जॉन लॉरेन्स आपल्या अेका पत्रात लिहितो : "Had the Sikha Joined against us, nothing humanly speaking could have saved us. No man could have hoped. much less foreseen, that these people would have, withstood the temptation to avenge their loss of national independence." -October 21st 1857.

करावीशी वाटली हे साहजिकच आहे! ह्या सुधारून वाढविलेल्या भविष्याच्या नव्या आवृत्तीत असे लिहिलेले होते की दिल्ली धुळीस तेव्हाच मिळणार की जेव्हा खालसासाहेब नि कंपनीसाहेब अेक होतील तेव्हा! भविष्य पण भविष्य! अेकच गोष्ट वाओट आहे, ती ही की आजची भविष्ये अुघा भूत व्हायचीच! पण निदान सध्यातरी त्यांचा होओील तितका फायदा करून घेणे शहाणपणाचे आहे! ह्या भविष्याशिवाय शीख लोकांना दिल्लीचा त्वेष आणखी चढविण्यासाठी खोटाच जाहिरनामा काढण्यात आला की, दिल्लीमध्ये बादशहाने पहिला हुकूम असा दिला आहे की सर्व शीख लोकांची अेकसहा कत्तल केली जावी! अरेरे गरीब बिचारा बादशाह! तो याच वेळेला रोज दिल्लीचे रस्त्यातून स्वतः हिंडून प्रसिद्ध करीत होता की, हे युद्ध फक्त 'फिरंग्यां'विरुद्ध आहे, सबब स्वदेशी लोकांच्या केसालाही कोणी धक्का लावू नये!!^८

परंतु क्रांतिकारक पक्षाने आपली शिकस्त केली तरी शीख लोक हे अंग्रजांचेच बाजूला वळले. पंजाबमध्ये ज्या ठिकठिकाणी सैन्याच्या रेजिमेंटस होत्या त्या बहुतेक हिंदुस्थानी लोकांच्या होत्या. त्यामुळे त्या सर्वांनी अंग्लशांचेविरुद्ध लढण्यासाठी कास कसलेली होती नि ते आपल्या ठरलेल्या संकेतसमयाची मार्गप्रतीक्षा करीत अुभे होते. हे हिंदुस्थानी शिपाओीच काय ते पंजाबात स्वातंत्र्योन्मुख झालेले होते असे बिलकूल नाही. तर लष्कराचे बाहेर असणारे सर्व धंघातील नागरिकही राज्यक्रांतीची बीजे अितस्ततः पेरीत बसलेले होते. मियानमीरच्या शिपायांना निःशस्त्र केल्यावर अंग्रजांना लवकरच कळून आले की आपण ज्या पर्वतावर स्वस्थ रीतीने निजलेले होतो त्यात कोण अुत्क्षोभक द्रव्ये साचलेली आहेत! लाहोर नि अमृतसर येथील किल्ले जरी अंग्रजांनी सुरक्षित केले तरी फिरोजपूरला असलेला दारूगोळ्याचा साठा अजून असुरक्षितच होता. त्या दारूखान्याच्या लालचीने तेथील नेटिव्ह शिपाओी बंड करण्यास तयार आहेत की नाही हे नक्की अजमाविण्यासाठी ता. १३ मेला अेक परेड करण्यात आली. शिपायांनी परेडीवर वर्तन अितके बेमालून ठेवले की त्याच वेळेस त्यांच्या हृदयात पेटून राहिलेल्या त्वेषाग्नीची अेक ठिणगीही बाहेर पडली नाही. तेव्हा त्यांना निःशस्त्र वगैरे करण्याच्या नादी न लागता फक्त त्या दोन रेजिमेंटस्ना निरनिराळे ठेवण्याचे ठरवून त्यापैकी अेकीला शहराच्या बाजारातून चालविली. परंतु कोणत्या देवघेवीसाठी तो फिरोजपूर शहरचा बाजार भरलेला होता ह्याची अंग्रजांना काय दाद असणार! शिपाओी लोक त्या बाजारातून चालत जात असता तेथील दुकानदारांनी नि गिऱ्हाअिकांनी स्वराज्याचे वारे विकण्यास आरंभ केला नि बाजारातून बाहेर पडेतोपर्यंत शिपायांचे मनातील चलबिचल निघून जाअून तिथे निश्चयाचे ठाण बसले! अेका क्षणात हरहर महादेव अुडाला, शिपायांच्या हल्ल्यापासून दारूखान्याचे संरक्षण करणे अवघड वाटताच तो अुडवून देण्याशिवाय अंग्रजांना दुसरा अिलाज नाहीसा झाला, नि दारूखान्याचा भडका पाहताच स्वराज्याचे निशाण ज्या तटावर स्वदेशवीरांना पाचारण करीत होते त्या दिल्लीचे तटाकडे शिपायांनी धाव घेतली! अिकडे त्याच संधीस फिरोजपूर शहरही अुठले नि युरोपियन लोकांचे बंगले, तंबू, खानावळी, प्रॉटिस्टंट चर्च, कॅथॉलिक चर्च, जाळून पोळून लुटून फस्त करीत, लोक युरोपियन कुठे आहेत याची विचारपूस करीत अितस्ततः हिंडू लागले. परंतु मीरतच्या तारांनी सावध झालेले सर्व युरोपियन पूर्वीच बराकीच्या बाजूस जाअून सुरक्षित बसलेले होते. शिपायांच्या पाठलागासाठी जे अंग्रजी सैन्य धाडण्यात आले ते जो जो हाती लागेल त्याचा अेकसारखा सप्पा अुडवीत नि क्रौर्याबद्दल फुशारकी मारीत परत फिरले.

पंजाबमध्ये अंग्लशांच्या सत्तेला जसा अंतर्गत असतोषाचा धाक होता तसाच त्यांच्या सरहद्दीपलिकडे असणाऱ्या अफगाणी लोकांच्या लुटारूपणाचाही धाक होता. सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाची गुप्त संघटना चाललेली असता लखनौच्या गुप्त मंडळाने काबूलच्या अमिरांचे सहाय्य मागण्याचा प्रयत्न केलेला होता. कारण १८५६ च्या ऑगस्टमध्ये मि. फारसिथच्या हाती अेक पत्र लागले. त्यात हे स्पष्ट लिहिलेले होते की, "लखनौच्या मुसलमानांनी अमीर दोस्त महंमद याजकडे संधान बांधलेले आहे. अयोध्येचे राज्य खालसा झाले नि आता हैद्राबादेवर अेकच कुऱ्हाड घातली की मुसलमानी सत्तेचे नाव देखील पुन्हा अैकू येणार नाही. याला वेळीच काही तरी अिलाज केला पाहिजे. जर करता लखनौच्या लोकांनी स्वराज्यासाठी अुठावणी केली तर आपणाकडून- आमच्या दोस्ताकडून - कितपत मदत मिळण्याचा संभव आहे? लखनौच्या या प्रश्नाला त्या राजकारणपटु अभिराने अस्पष्ट अुत्तर केले, 'काय होओील ते पाहून घेअू.' परंतु काबूलच्या अमिराशी अंग्रजांचा नुकताच तह झालेला असल्याने त्यांना अमिरापेक्षा पेशावरचे नजीक असणाऱ्या

⁸ Two Native Narratives of the Mutiny, by Metcalfe.

स्वतंत्र मुसलमान जमातीची फार भीती होती. मुसलमानी जमातीत कोणी अंग्रजांच्या बाजूला मिळू नये म्हणून उपदेश करण्यासाठी कित्येक मुल्ला फिरतीवर निघालेले होते. पेशावरला या वेळेस जे अंग्लिश अधिकारी होते ते सर्वच धीट, राजकारणपटू नि युद्धविशारद होते यात काही शंका नाही. निकलसन, अेडवर्डस, चेंबरलेन वगैरे अधिकाऱ्यांच्या तडफेमुळे नि त्यांना जॉन लॉरेन्ससारख्या वरिष्ठाच्या मिळालेल्या मार्मिक साहाय्याने पेशावरच्या बाजूला फार चिकाटीने हे संकट टाळले गेले. त्यांनी ह्या बंड करू पाहणाऱ्या मुसलमान जमातींना मिळवून कसे घ्यावयाचे हे पहिल्या धडाक्यात ताडले नि पैशाची आशा लावताच ते सर्व पहाडी लोक भराभर अंग्रजांच्या सैन्यात नोकऱ्या धरू लागले. पहाडी लोकांना पैशाच्या बळाने विकत घेताच मग जॉन लारेन्सने पंजाबमध्ये जिकडे तिकडे धुमसत असलेल्या असंतोषाला ठिकच्या ठिकाणी दाबून टाकण्यासाठी अेक फिरते सैन्य निर्माण केले. या सैन्यात अनुभवी, कसलेले ज्यांच्या अिमानीपणावर अंग्रजांचा पूर्ण विश्वास होता असेच नेटिव्ह शिपाओी नि अंग्रजी सोजीर घेण्यात येत. या सैन्याची रचना होते न होते तोच त्याला कामगिरी अुत्पन्न झाली. कारण पेशावरकडे असलेल्या हिंदी शिपायांत मियानमीरच्या निःशस्त्रतेची बातमी अैकताच भयंकर खळबळ अुडालेली होती.

अशा या हिंदी सैन्यावर आपण होअूनच पहिला आघात करावा असा पेशावरचे धीट अंग्रजांनी बेत ठरवून ते त्या सर्व सैन्याला निःशस्त्र करण्यासाठी तयार झाले. परंतु त्या हिंदी सैन्यावरील अंग्रजी कमान्डर वगैरे अधिकाऱ्यांना आपल्या शिपायांचा होणारा हा अपमान अैकून फारच वाओीट वाटले. सत्तावनसाली जी अेक विलक्षण गुप्तता चहूकडे ठेवण्यात आलेली होती तिच्याच जाळ्यात सापडलेले हे अंग्रजी लष्करी अधिकारी आपल्या हाताखालील लोक फितूर आहेत हे बिलकूल खरे मानतात. तथापि कौंटन नि निकलसन ह्यांनी त्या नेटिव्ह शिपायांना ता. २१ मेला सकाळचे सुमारास युरोपियन सैन्याचा वेढा देअून निःशस्त्र करण्याचा हुकूम सोडला. ह्या अकस्मात पडलेल्या घाल्यातून सुटका होणे अशक्य आहे असे पाहून सर्व शिपायांनी आपली हत्यारे खाली ठेवली नि ते अपमानांचे कृत्य पाहून संतापलेल्या त्यांच्या अंग्रजी अधिकाऱ्यांनीही आपापली शस्त्रे नि बिल्ले फेकून देअून ते अंग्रजी अधिकारी आपल्या शिपायांसह कंपनीचा धिक्कार करू लागले!

पेशावरच्या नेटिव्ह सैन्याला निःशस्त्र करून टाकल्यानंतर पंजाबसरकारला होतिमर्दान येथे ठेवलेल्या ५५ व्या नेटिव्ह रेजिमेंटकडे लक्ष देण्यास सवड सापडली. ही ५५ वी नेटिव्ह रेजिमेंट फितूर झालेली आहे अशाबद्दल सरकारची खात्री झालेली होती. परंतु त्या शिपायांवरचा मुख्य लष्करी अधिकारी कर्नल स्पॉटिसवुड ह्याला सरकारच्या ह्या संशयाबद्दल अत्यंत वाओीट वाटले. आपले शिपाओी सरकारशी कधीही बेअिमानी करणार नाहीत असे तो जीव तोडतोडून सांगत असताही जेव्हा सरकारचा खुनशीपणा कमी होओीना तेव्हा त्याचे अंतःकरण अतिशय व्यग्र झाले. ता. २४ मे रोजी शिपायांतील पुढारी लोकांनी या कर्नलच्या जवळ येअून विचारले की, “अंग्रजी सैन्य पेशावराहून आमच्यावर चालून येत आहे ही बातमी खरी आहे का?” या प्रश्नास त्या कर्नलने अुडवाअुडवीचे अुत्तर दिले नि शिपाओी लोक समाधान न पावता निघून परत गेले. त्या ५५ व्या नेटिव्ह रेजिमेंटचा पेशावरच्या सैन्याप्रमाणे नायनाट करण्यासाठी अंग्रजी सैन्य खरोखरच चालून येत होते. तो दुष्ट प्रकार पहाण्यात बसण्यापेक्षा कर्नल स्पॉटिसवुड ह्याने आपल्या खोलीमध्ये जाअून आत्महत्या करून घेतली. ही बातमी ५५ व्या रेजिमेंटला कळताच त्यांनी खजिन्यावर हल्ला केला नि आपआपली शस्त्रास्त्रे, निशाणे नि तो खजिना घेअून ते सर्व शिपाओी फिरंग्यांच्या गुलामगिरीला लाथ मारून पुढे चालले. परंतु होतिमर्दानपासून दिल्ली काही जवळ नव्हती. सर्व पंजाब युरोपियनांच्या सुसज्ज असलेल्या सैन्यासह मध्ये आडवा पडलेला होता नि मागे युरोपियन सैन्य पाठलागासाठी चवताळून आलेले होते. अशा स्थितीत यश येणे हे अितके दुरापास्त होते की, पेशावरच्या शिपायांसारखी शस्त्रे गुपचूप खाली ठेवून फिरंग्यांना शरण जावे की काय असा प्रश्नही त्यांचे कानात गुणगुणू लागला. परंतु अतःपर या फिरंगी दास्याच्या बेड्या पायात अडकविण्यापेक्षा मृत्युचे पाश गळ्यात अडकवू देणे त्या वीरांना पसंत झाले नि आपल्या मागे लागलेल्या अंग्रजी सैन्यास त्यांनी गर्जना करून कळविले की ‘आता लढत लढतच मरू!’ नि या ५५ व्या रेजिमेंटने आपल्या स्वदेशस्वातंत्र्यासाठी खरोखरच लढत लढत समरभूमीवर प्राण ठेवले! या ५५ व्या रेजिमेंटची हकीगतही अितकी हृदयद्रावक आहे की तिच्या श्रवणाने ‘अपि ग्रावा रोदत्यपिदलति वज्रस्य हृदयम्!’ त्यांच्या पाठलागासाठी निकलसन हा अितका तरवारलेला होता की, तो त्या दिवशी २४ तासापर्यंत घोड्यावरून खाली म्हणून अुतरला नाही! शेकडो लोक त्या पाठलागात कापले गेले नि बाकीचे लढत लढत सरहद्दीचे बाहेर निघून गेले. परंतु तिथे त्यांना कोण आश्रय देणार? तेथील मुसलमानी जमातींनी त्यांचे

स्वागत फारच भयंकर प्रकाराने करण्यात आरंभ केला. त्यांच्यातील हिंदु लोकांना अेकअेकटे गाढून बळाने मुसलमान करण्यात येअू लागले. तेव्हा ते दुर्दैवी शिपाअी आपल्या हिंदुत्वाचे संरक्षण करणारा काश्मीरचा हिंदु राजा समर्थ असेल अशा आशेने गुलाबसिंगाचे प्रदेशाकडे आश्रयार्थ, धर्मरक्षणार्थ नि देशसेवेप्रीत्यर्थ जाते झाले. वाटेने खडकाळ प्रदेशात अन्न नाही, वस्त्र नाही, विसावा नाही अशा हाल-अपेष्टांतून ते शेकडो हिंदु शिपाअी आपल्या धर्माला आज जगत्त्रयात अेकही त्राता नसावा या दुःखाने अश्रु ढाळीत ढाळीत काश्मीरकडे लोटत असता या अनाथांना कीडामुंगीप्रमाणे चिरडून टाकण्यासाठी अंग्रजांनी दर पावलाला त्यांच्या कत्तली करविल्या. परंतु तरीही आपल्या धर्माचा त्राता काश्मीरला आहेच आहे अशा अुत्कटतेने ते हजारो शिपाअी काश्मीरकडे चाललेच होते. धर्माचा त्राता! हाय हाय! काश्मीरच्या रजपूत कुलोत्पन्न गुलाबसिंगाने त्या अनाथ झालेल्या नि धर्मरक्षणासाठी मृत्युचे जबड्यातूनही अुडी घेणाऱ्या हिंदु लोकांस ते काश्मीरकडे येत आहेत असे कळताच आपल्या राज्यात पाय टाकण्याला मज्जाव केला! अितकेच नव्हे, तर या हिंदुपैकी जो कोणी जिथे म्हणून सापडेल तिथे त्याचा सप्पा अुडविण्याची सक्त ताकीद आपले लष्करास देअून ते आपले सत्कृत्य अंग्रजांच्या दरबारी त्याने मोठ्या डौलाने कळविले! आता अेकतर धर्मातर करणे किंवा पुन्हा गुलामगिरीला शरण रिघणे किंवा मृत्युला जाअून मिठी मारणे अेवढेच पत्करणे त्यांना भाग होते, या तीनपैकी त्या हिंदु शूरांनी तिसरे पत्करणे! त्यांची अंग्रजांनी पावलो पावली निष्चुरपणाने अितकी कत्तल चालविलेली होती की, मैदानावर कायमचे अुभारून ठेवलेले वधस्तंभ निरपराधी हिंदु रक्ताने भिजून भिजून कुजू लागले! तरीही अंग्रजांना त्या रक्तापाताची किळस आली नाही. वधस्तंभ-कायमचे अुभारलेले वधस्तंभ - रात्र-दिवस मारेकऱ्यांचे काम करून थकले तेव्हा मग तोफांची तोंडे मोकळी करण्यात आली नि ज्या ५५ व्या रेजिमेंटने वास्तविक पाहता अंग्रजाच्या रक्ताचा अेक थेंबही पाडलेला नव्हता त्यांच्यातील अेकूण अेक मनुष्य तोफा लावून अुडवून देण्यात आला. अेक हजार हिंदु चुटकीसरशी गारद केला गेला!! परंतु त्या शेवटच्या क्षणीही त्या हिंदु वीरांनी आपले वीरत्व सोडले नाही. कारण फाशी पाहिजे की तोफ पाहिजे ह्या प्रश्नास ते अढळपणाने अुत्तर देते झाले की, “कुत्र्यासारखे आम्ही फाशीवर मरणार नाही! आम्हाला तोफेच्या तोंडाने वीरासारखे मरण अिष्ट आहे.”^९

अत्यंत रानटी मनुष्यालाही शरम वाटेल अशा क्रौर्याने वरील शूर लोकांची कत्तल केल्याबद्दल अंग्रजी अितिहासकार म्हणतात की, ही शिक्षा क्रूरतम होती यात शंका नाही. परंतु तत्कालीन क्रौर्य हीच सर्वकालीन भूतदया होय! भूतदयेसाठीच ते क्रौर्य करणे अिष्ट होते! अंग्रजी अितिहासकारांनो, हे तुमचे स्वतःचेच वाक्य ध्यानात ठेवा बरे! Severity of the hour would be the humanity of all time. ह्या वाक्याचा अर्थ सध्या जसा तुमच्या ध्यानात आलेला आहे तसाच तो आणखी थोड्या वेळाने तुम्हाला आठवेल ना? सार्वत्रिक भूतदयेसाठी हे क्षणिक क्रौर्य तुम्ही करता आहा ते ठिकच आहे, पण तिकडे कानपूरला हिंदुंचा नानासाहेब बसलेला आहे याची आपली आठवण असू द्या!

आणखी अेक गोष्ट अिथे सांगितली पाहिजे की, बंडवाल्यांनी केलेल्या कत्तलीची हकीकत देताना जे अंग्रजी अितिहासकार नाटकी वर्णनात कमाल करून सोडतात तेच ब्रिटिशांनी केलेल्या अक्षम्य, अनन्वित नि अमानुष अत्याचारांना जाणून बुजून छपवून टाकण्याचा प्रयत्न करू लागतात. वरील दुर्दैवी परंतु स्वाभीमानी रेजिमेंटची कत्तल चाललेली असताना त्यांचे मरणाच्या आधी अंग्रजांच्या राक्षसी द्वेषाने काय काय छळ केलेले असतील ते आता अेका परमेश्वरालाच ठाअूक! कारण या भयंकर हकीगतींना अितिहासातून पुसून टाकण्यासाठी अंग्रजी अितिहासकारांनी तिचा मागमूसही आता अुरू दिलेला नाही. खुद्द ‘के’ हा प्रमुख अंग्रजी लेखक म्हणतो की “जरी मजपुढे अंग्रजांनी केलेल्या भयंकर नि क्रूर जाचाचे वर्णन केलेली मुबलक पत्रे पडलेली आहेत तरी हा विषय पुन्हा जगापुढे नसावा म्हणून मी त्याबद्दल अेक अक्षरही लिहित नाही!” यांचे नाव अितिहासकार! ज्या लोकांनी दिल्लीचे वाटेवर असणाऱ्या गरीब नि निरपराध गावकऱ्यांचे तोंडात मरणाचे आधी

^९ Kaye.

गाओचे मांस कोंबले त्या लोकांनी या ५५ व्या रेजिमेंटच्या धर्मनिष्ठ शिपायांचे तोंडातही गाओंचे मांस कोंबून मग त्यांना तोफेच्या तोंडी दिले नसेल म्हणून कशावरून?

पेशावरच्या बाजूला हे अमानुष प्रकार चाललेले असताना अिकडे जालंदरकडे बंडाची धुमसत असलेली ज्वाला अुफाळू लागली होती. पंजाबमध्ये जॉन लॉरेन्सने नेटिव्ह शिपायांना अेकसारखे निःशस्त्र करून सोडण्याचा सपाटा लावलेला होता नि त्याच सपाट्यात आता जालंदर नि पिलहूर हीही याचे आधीच सापडली असती. परंतु पिलहूरच्या नेटिव्ह शिपायांनी जे आत्मसंयमन नि घटनाचातुर्य दाखविले ते खरोखरच शिताफीचे आहे. पंजाबमध्ये सर्व नेटिव्ह शिपायांची अेकदम अुठण्याची जशी तयारी झालेली होती तशीच ती जालंदर दुआबमधील नेटिव्ह शिपायांचीही झालेली होती. दिल्ली घेताना त्या लढाओत जखमी होअून पडलेल्या अेका देशभक्त हवालदारानेच हे स्पष्ट सांगितले आहे नि सरकारी रिपोर्टात तेच मान्य केलेले आहे की, सर्व जालंदर दुआबभर अेकदम अुठावणी करण्याचा नक्की निश्चय झालेला होता. जालंदरच्या सैन्याने अेक तुकडी होशियारपूरला धाडली नि तिथे ३३ व्या पायदळाने अुठावणी करावी, हे न साधल्यास ३३ व्या पायदळाने तिथेच रहावे (नि त्याप्रमाणे ते राहिलेही). नंतर ते सर्वजण पिलहूरकडे येताच पिलहूरच्या ३ व्या रेजिमेंटने अुठावे नि मग सर्वांनी मिळून दिल्लीकडे चालू लागावे. अितरत्रही असेच बेत झालेले होते. 'परंतु त्यांच्या बजावणीची वेळ येण्याच्या आधीच सर्व बिंग फुटून अिंग्रजांना सावध केले जाओी. पिलहूरच्या रेजिमेंटने मात्र शेवटपर्यंत आश्चर्यकारक गुप्तता पाळली. दिल्लीला ज्या वेळेस सीजट्रेन नेण्यात आली त्या वेळेस तिचे तुकडे अुडविणे हे अगदी त्यांच्या हाती होते. परंतु त्या योगाने सर्व बेत ढासळू नये म्हणून ह्या रेजिमेंटने शेवटपर्यंत वरकरणी शांततेची कमाल केली! अखेर ता. ९ जूनला जालंदरकडे ठरलेली सूचना दिली गेली- क्वीन्स रेजिमेंटच्या कर्नलचे बंगल्यास आग लावली गेली. ही निशाणी होताच मध्यरात्रीचे अंमलात जालंदरचे शिपाओी बंड करून अुठले. वास्तविक तिथे युरोपियनांचे हातात तोफखाना नि अिंग्रजी सैन्य होते परंतु शिपायांनी अठावणी अितक्या अेकवाक्यतेने नि तडफेने झाली की, त्यांचे ते कर्कश रणध्वनि सुरू होताच अिंग्रजांचे अवसान खचून गेले. अिंग्रजी बायकापोरे, पुरुष आपापल्या जिवाचे रक्षणासाठी धुम पळ काढू लागले. परंतु जालंदरच्या शिपायांना फिरंग्यांच्या कत्तली करावयास आता वेळ नव्हता. तिकडे दिल्लीकडे स्वातंत्र्याच्या निशाणावर अिंग्रजी तोफा रोखलेल्या असल्याने ज्याचे त्याचे अंतःकरण तिकडे ओढत होते. अॅडजूटंट बागशा हा अुगीच मधे लुडबुडू लागला आहे असे पाहताच अेक घोडेस्वार दौडत आला नि त्याने त्याला गोळी घालून ठार केला. परंतु जालंदरचे शिपाओी 'आमच्या पूर्ण विश्वासाचे आहेत, तेव्हा त्यांना निःशस्त्र करू नका' म्हणून तेथील अिंग्रजी लष्करी ऑफिसरांनी शेवटपर्यंत सरकारास कळविलेले होते नि त्यांच्या त्या शिपायांवर खरोखरच विश्वास होता. यासाठी शिपायांनीही त्यांची कत्तल बिलकूल अुडू दिली नाही. अितकेच नव्हे तर जालंदर सोडतानाही त्यांनी त्यांच्या हातात असलेल्या ऑफिसरांना खुशाल जीवदान दिले. जालंदरच्या सैन्याने आपल्या बेताची किती गुप्तता ठेवली होती, त्या गुप्ततेने फसून ज्या व्यक्तींनी त्यांच्यावर विश्वास टाकला होता त्यांच्या त्या विश्वासाचे फळ म्हणून जीवदान देण्यात शिपायांनी कसे औदार्य दाखविले.^{१०} ह्या

^{१०} अिंग्रजांनी खोटेपणाने अेक गप्प अुडवून देअून तिला 'कलकत्याची अंधार कोठडी' असे नाव दिले आणि अिंग्रजांनी आपल्या कुटील मेंदूतून काढलेल्या या अफाट शोधावर विश्वासून सारे जग सिराजअुद्दौल्याच्या स्मृतिला शिव्या शाप मोजीत आले आहे. खऱ्या अर्थाने अंधारकोठडी हे नाव ज्याला शोभेल अशा अैकून रक्त गोठविणाऱ्या अिंग्रजांच्या अेका शूर कृत्याचा वृत्तांत, त्यात सामील असलेल्या अेका क्रूरकर्म्यानेच आपल्या तोंडाने सांगितलेला आहे तो असा : 'हत्यारे काढून घेतली जातील या सकारण भीतीने पळून जात असता, अिंग्रजांनी ज्यांचेवर साशंक होअून गोळीबाराची फैर धरली होती, असे काही शिपाओी पंजाब मध्ये अजनाल्याजवळ अेका बेटात दडून राहिले होते. या सर्व २८२ शिपायांना पकडून कूपरने अजनाला येथे आणले. तेव्हा या लोकांचे काय करावयाचे हा प्रश्न त्याचेपुढे येअून पडला. जेथे त्यांची रीतसर चौकशी करावयाची होती तेथपर्यंत त्यांना पोचते करणे वाहनाभावी अशक्य होते. तरी परंतु या लोकांना जर

व्यक्तिविषयक संबंधांना राष्ट्रीय कार्यात बिलकूल आड न येऊ देता जरी स्वतःच्या रेंजिमंटवर सरकार खूष होते तरी स्वदेशस्वातंत्र्याच्या रणांगणांचे शिंग वाजताच त्या अुदात्तर कर्तव्याला त्यांनी कसे आत्मर्पण केले हे वरील हकीकतीवरून स्पष्ट रितीने गोचर होत आहे.

त्या मध्यरात्री बंडाला आरंभ करण्याचे आधीच ती बातमी पिलहूरच्या देशवीरांना कळविण्यासाठी अेक घोडेस्वार दौडत गेला होता. जालंदरहून हा स्वातंत्र्याचा दूत येताच पिलहूरच्या शिपायांनी अुठावणी केली. आता फक्त जालंदरचे लोक पिलहूरला पोचण्याचा अवकाश होता! पण अंग्रजांच्या तोफखान्याला नि घोडेस्वारांना टाकून जालंदरने पिलहूर गोठणे हे काम काही सोपे नव्हते. परंतु अंग्रजांमध्ये अितका घोटाळा नि गोंधळ माजलेला होता नि बंडवाल्यांचा नकाशा अितका चोख होता की, अखेर जालंदरचे सर्व शिपायी आपली शिस्त बिलकूल मोडू न देता पिलहूरला येऊन पोचले. या आपल्या हजारो स्वदेशबंधूंना आपल्याकडे येतांना पाहून प्रेमाचे भरते आलेले पिलहूरचे शिपायी आपल्या लायनीतून धावत जाऊन आलिंगन देते झाले नि ते अफाट सैन्य आता आपल्या स्वदेशी जमादार सुभेदारांच्या आड प्रेमाणे दिल्लीकडे चालले. वाटेत अेक नदी होती नि पलीकडे लुधियाना शहर ह्या देशवीरांच्या चरणधुळीची मार्गप्रतिक्षा करीत होते!

परंतु लुधियाना शहरी ह्या दिवशी सकाळीच अंग्रज अधिकाऱ्यांना जालंदर अुठल्याची तार आलेली होती. पण ती मिळाली तोपर्यंत त्या शहरी असलेल्या शिपायांना ताब्यात ठेवण्याची सर्व आशा नष्ट झालेली होती. कारण ही सरकारी तार येण्याचे आधीच ह्या शिपायांना आपले बांधव जालंदर सोडून निघाले असल्याची बातमी मिळाली होती! लुधियाना येथे असलेल्या अंग्लिश अधिकाऱ्यांनी पिलहूरहून चालून येणाऱ्या सैन्याला त्या दोन शहरांमध्ये असलेल्या सतलज नदीवर अडविण्याचा निश्चय केला. त्या नदीला असलेला नावांचा पूल तोडून टाकून युरोपियन, शीख नि नाभाचे राजाने मदत धाडलेले लष्कर असे सर्वजण नदीच्या काठाचे संरक्षण करू लागले. बंडवाल्यांना ही पूल पाडण्याची बातमी मिळताच ते तेथून सुमारे चार मैलावर जाऊन रात्रीचे काळोखात नदी अुतरू लागले. त्यांचे काही सैन्य होड्यांतून त्या नदीच्या पार झालेले होते, काही होत आहे नि काही पलिकडच्या तीरावरच अजून अुभे आहे अशी संधी साधून अंग्लिशांनी नि शिखांनी त्यांच्यावर तोफखाना सुरू केला. ही वेळ रात्री सुमारे १० वाजताची असल्याने अंग्लिशांच्या सैन्याचा बंडवाल्यांस थांग लागेना. शिवाय त्यांच्या तोफा अजून नदी अुतरून आलेल्या नव्हत्या. अशा कठीण प्रसंगात सापडलेल्या त्या बंडवाल्यांवर तोफखान्यासुद्धा अंग्रज नि शिख अचानक येऊन पडले होते. परंतु त्यांच्या हल्ल्याचा पहिला धडाका संपताच शिपायांनी अेक तसूभरही न हटता फिरंग्यांवर गोळ्यांचा वर्षाव चालविला. अंग्रजांच्या तोफांपुढे नि शिखांच्या माऱ्यापुढे ते नदी अुतरताना फाटाफूट झालेले शिपायी सुमारे दोन तास आपले ठाण सांभाळीत लढले. अितक्यात अंग्लिशांचा सेनापती विल्यम ह्याचा छातीत अेका शिपायाची अेक गोळी सूं सूं करीत

अेकसहा देहान्ताची अेकच शिक्षा देऊन टाकली असती तर अितर तुकड्यांना नि अुठावणी करणाऱ्या बंडवाल्यांनाही त्यामुळे दहशत बसून पुढे होणारा संभाव्य रक्तपात अनायासे टळला असता! म्हणून “आपण ही फार मोठी जोखीम आपल्या शिरावर घेत आहो” याची जाणीव जरी कूपरला होती, तरी त्याने त्या सर्वांना ठार करण्याचाच निर्णय केला. त्याप्रमाणे दुसरे दिवशी सकाळी, दहा-दहाने बाहेर काढून काही शिखांकडून त्यांचेवर गोळ्या झाडण्यात आल्या. अशा रीतीने २१६ लोकांची वाट लावली गेली. परंतु तरीही तहशीलच्या गढीत कोंडलेले ६६ लोक अजून तसेच राहिले होते. प्रतिकाराची अपेक्षा असूनही कूपरने दारे अुघडण्यास आज्ञा दिली. परंतु कोठडीतून हालचालीचा ध्वनी काहीच येथी ना! आत पाहता ६६ पैकी ४५ लोकांची प्रेतेच भूमीवर पडलेली दिसली; याचे कारण जे कूपरला माहीत नव्हते ते हे की, या कोठडीची खिडक्यादारे अितकी बंद करून टाकलेली होती की या दुर्दैवी कैदी शिपायांना ही गढी म्हणजे दुसरी अंधारकोठडीच होऊन गेली होती. राहिलेले २१ लोक बाकीच्या प्रमाणेच गोळ्या घालून ठार करण्यात आले. (ता. १-८-१८५७) कूपरने अंगीकारून पार पाडलेल्या या महत्त्वाच्या कामगिरीविषयी अज्ञानी भूतदयाप्रेरित सज्जनांनी खूपच आरडाओरडा करून त्याचा निषेध केला. परंतु कूपरच्या या आचरणामुळेच लाहोरच्या तुकड्यात असंतोषाचा प्रसार होण्याचे टळले असे ठासून सांगून रॉबर्ट माँटगामेरीने कूपरच निखालस बरोबर होता असे अट्टाहासाने प्रतिपादलेले आहे” -Holmes History of Indian Mutiny, page 393.

घुसली नि तो मरणोन्मुख होअून जमिनीवर पडला. आता त्या भयंकर रणभूमीवर मध्यरात्रीचा काळोख दूर सारण्यासाठी नि स्वातंत्र्यभक्तांच्या संतप्त मस्तकावर शीतल चंद्रिकेचा वर्षाव करण्यासाठी रजनीनाथ आकाशात अुदय पावलेला होता ह्या चंद्रप्रकाशाने बंडवाल्यांना अंगिलशांचा सर्व व्यूह ध्यानात आला नि मग ते आपले ठाण सोडून अंग्रजांवर निकराने तुटून पडले. ह्या हल्ल्यापुढे धीर न धरता ते अंग्रजी सैन्य शीख राजनिष्ठांसुद्धा आपला जीव घेअून पळत सुटले!

आपल्या या मध्यरात्रीच्या विजयाने नि लवकरच झालेल्या अुषःकालच्या सुंदर प्रभेने वीरश्री अधिकच खुलू लागली आहे असे ते सर्व बंडवाले शिपाअी दुसरे दिवशी दुपारचे सुमारास लुधियाना शहरात घुसू लागले. या लुधियाना शहरात अेक मौलवी अंगिलशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होअून स्वराज्यसंस्थापना करण्यासाठी अेकसारखा अुपदेश करीत हिंडत असे. त्या मौलवीच्या व्याख्यानांनी हे शहर म्हणजे क्रांतिपक्षाचे पंजाबमधील अेक प्रबल केंद्र होअून बसलेले होते. आपल्या दास्यांच्या बेड्या तोडण्यासाठी अखेरचा घाव घालण्याचा समय आला आहे अशी सूचना होताच ते सर्व शहर 'दीन'ची गर्जना करून अुठले. सरकारी स्टोअर्स लुटून फस्त केले, अमेरिकन चर्चे, युरोपियनांची घरे, अंग्रजी पत्रांचे छापखाने ही सर्व ठिकाणे जळून खाक झाली नि जेव्हा शिपाअी लोक आत घुसू लागले तेव्हा त्यांना बरोबर घेअून युरोपियनांची ठाणी नि विशेषतः सरकारपुढे लांगूलचालन करणारे सर्व नेटिव्ह कुत्ते हुडकून काढण्यासाठी नागरिकांत अहमहमिका सुरू झाली. तुरुंग फोडले गेले. जे जे सरकारी म्हणून होते किंवा जे जे अंगिलशांचे म्हणून होते ते ते जाळणे अशक्य असले तर भरडून टाकण्यात आले नि अशा रीतीने लुधियाना शहर बंडाच्या ज्वालांत धगधगू लागले.

परंतु बंडवाल्यांना दिल्लीकडे जाणेच अिष्ट होते. लुधियानाच्या किल्ल्यात राहून ते पंजाबचे नाके धरून राहणे हेही अत्यंत जरूर होते. दिल्लीप्रमाणे जर ते लुधियाना शहरही बंडाचे केंद्र करण्यात येते तर त्यापासून अंग्रजांच्या सत्तेला फारच जोराचा धक्का बसला असता. हे बंडवाल्यांना कळत नव्हते असे बिलकूल नाही; पण लुधियाना सांभाळून बसणे हे त्यांच्या परिस्थितीत अगदी अशक्य होते. ते सर्व पडले शिपाअी गडी, नाही त्यांना सेनापती, नाही त्यांना पुढारी, नाही त्यांच्यापाशी लष्करी सामग्री! अशा वेळेला जर तिथे अेखादा नानासाहेब, किंवा खानबहादुरखान, किंवा मौलवी अहमदशाह असता तर लुधियानाला त्यांनी केव्हाही सोडले नसते. परंतु तदभावी त्यांना दिल्लीकडे निघून जाण्याशिवाय दुसरा अिलाजच नव्हता नि म्हणून स्वराज्य की गुलामगिरी याचा शेवटचा निकाल आता दिल्लीचे तटापाशीच लावू अशी गर्जना करीत ते दिल्लीकडे चालते झाले. या वेळेस अंग्रजांचा अितका मोड झालेला होता की हे शिपाअी दिवसाढवळ्या दिल्लीकडे मिरवत चाललेले असताही त्यांचा पाठलाग करण्याचे नाव काढण्याची देखील कोणास छाती होअीना!!

तेव्हा मीरतच्या अुठावणीनंतर सुमारे तीन आठवडेपर्यंत क्रांतिपक्षाच्या बाजूला जी स्तब्धता धारण करणे भाग पडले त्या स्तब्धतेचा फायदा अंगिलशांना पंजाबमध्ये पूर्ण रीतीने घेता आला. पंजाबमध्ये युरोपियन सैन्याचा फार जमाव असल्याने तेथील नेटिव्ह रेजिमेंटसना अेकतर निःशस्त्र करणे किंवा अकाली नि अपरिपक्व स्थितीत बंड करणे भाग पाडून त्यांचा सहज बीमोड करून टाकणे हे फारच सुलभ झाले. राज्यक्रांतीच्या पक्षाला शीख संस्थानिक नि अितर शीख लोक न मिळता ते आपल्यालाच मिळत आहेत हे पाहताच सरहद्दीपासून तो सतलजपर्यंत पंजाबमध्ये जेवढा म्हणून हिंदुस्थानी होता तेवढ्याला हुसकून देअून पंजाबमधून बंडांचे बियाणे त्यास वेळीच निर्मूलन करता आले. या वेळेस लष्करातीलच नव्हे तर गावातून नि शहरांतून सुखवस्तु म्हणून राहिलेले हजारो हिंदुस्थानी लोक पंजाबातून अंगिलशांच्या अिच्छामात्रेकरून हद्दपार केले गेले नि अशा रीतीने पंजाब हस्तगत होताच तेथील युरोपियन सैन्याला दिल्लीकडे धाडण्याचा सपाटा सुरू झाला.

पंजाब अंगिलशांच्या पूर्ण कव्यात राहण्यास मुख्य दोन कारणे झाली. अेक तर हे की शीख लोकांनी अंग्रजांचा पक्ष अुचलला. ह्या लोकांनी त्या वेळेस नुसती मुग्धता जरी स्वीकारली असती तरी अंगिलशांच्या हातात पंजाब अेक दिवसही राहिला नसता. या शीख लोकांना आपल्या पक्षाला वळविण्यासाठी क्रांतिकारक पुढाऱ्यांनी प्रयत्न केले नाहीत असेही नाही. दिल्ली स्वतंत्र होताच पंजाबमध्ये असलेल्या बादशाहांच्या अेका 'अिमानी सेवका'ने त्यांना

पंजाबची सर्व बातमी कळविण्यासाठी अेक लांब सविस्तर नि फारच मार्मिक पत्र धाडलेले आहे. त्यात तो अिमानी पत्र लेखक ताजुद्दिन लिहितो: “पंजाबातील शीख सरदार हे सर्व नेभळे, भित्रे नि हिंदुस्थानी लोकांच्या पक्षास न मिळता फिरंग्यांच्या ताटाखालची मांजरे बनलेली आहेत. मी स्वतः खाजगी रीतीने त्यांच्या गाठी घेतल्या, त्यांच्याशी संवाद केले नि त्यांना जीव तोडून सांगितले की, फिरंग्यांच्या पक्षास मिळून तुम्ही जो स्वराज्यद्रोह करता आहा तो काय म्हणून? स्वराज्यात तुमचा स्वतःचा फायदा नाही का? मग स्वतःच्याच फायद्यासाठी तरी तुम्ही दिल्लीचे बादशहास मिळाले पाहिजे! यावर ते मजसमोर अुत्तर देतात : हे पाहा आम्ही सर्व संधीची वाट पहात बसलो आहोत. दिल्लीचे बादशहाचा हुकूम आला की या काफिरांचे निर्दालन अेका क्षणात करून टाकू!” अित्यादी. परंतु जेव्हा दिल्लीचे बादशहाचा हुकूम घेअून घोडेस्वार शीख राजाकडे आले तेव्हा त्यांनी त्यास ठार मारून टाकले! पंजाबमध्ये ताबा राखण्यास अिंग्लिशांना अगदी सुलभ झाले त्याचे हे प्रथम नि विशेष महत्त्वाचे कारण आहे. तथापि शिखांच्या या विरुद्धतेला न जुमानता पंजाबातून अिंग्लिशांना हुसकणेही अगदी शक्यच नव्हते असे मुळीच नाही. अिंग्लिश लोक ज्या विलक्षण ढिलेपणाने मे महिन्यापर्यंत रहात होते त्या ढिलेपणाचा फायदा घेअून जर पूर्व संकल्पाप्रमाणे सर्वत्र अेकदम अुठावणी झाली असती तर शीख लोकांतही बंडवाल्यांचा दरारा बसून त्यांच्यात निदान दुफळी खात्रीने पडली असतीच. विशेषतः अिंग्रजांना पंजाबात असलेल्या हजारो नेटिव्ह शिपायांना अेकअेकटे गाठून जसे नरम करता आले तसे बिलकूल करता येतेना. पंजाबात स्वराज्याची अिच्छा नव्हती असे नाही. ठाणेश्वरचे ब्राह्मण लोक नि लुधियानाचे मौलवी, फिरोजपूरचे दुकानदार नि पेशावरचे मुसलमान सर्वत्र स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी जंगी जिहाद करा असा अुपदेश देत हिंडत होते. वरील पत्रलेखकही लिहितो की : “बादशहाच्या दरबारातून जर अेखादा सरदार सैन्यासह अिकडे धाडता येतील तर पंजाब चुटकीसरसा स्वतंत्र होतील. सर्व हिंदुस्थानी सैन्य ठिकठिकाणी अुठून त्याच्या ध्वजाखाली येतील, नि शिखांना पळता भुअी थोडी होतील नि माझी अशी खात्री आहे की सर्व हिंदु नि मुसलमान तुमच्या भाग्यशाली सिंहासनाला प्रेमाने मुजरा करतील. शिवाय त्या जून महिन्यातच अुठावणी करणे अिष्ट आहे. कारण अिंग्रजी सोजिरांना अुन्हाचे तापात लढणे अगदी मुष्कील होत असते. ते लढण्याचे आधीच पटापट मरून पडतात. म्हणून आपण अेखादा सरदार सैन्य देअून पंजाबवर पत्रदर्शनी धाडावा अि. अि.!” पंजाबातील लोकमताचा ओढा दिल्लीकडे असूनही त्याचा दिल्लीला फायदा घेत आला नाही याचे कारण हे होय की, दिल्ली अुठल्यावर तीन आठवडेपर्यंत क्रांतीची लाट थबकून राहणे अपरिहार्य झालेले होते. हेच जर पूर्वसंकेताप्रमाणे सर्वत्र साधारण अेका आठवड्यात अुठावण्या झाल्या असत्या तर अिंग्रजांना कोठेही हालचाल करता आली नसती. पंजाबात अेकअेकटी नि अनाथ सैन्ये निःशस्त्र करता आली नसती, क्रांतीची लाट अेकसारखी अुसळत गेल्याने शिखादिकांसारखे अनिश्चित लोकही तिच्यात वाहू लागले असते नि आरंभ विजयी झालेला पाहून ज्यांच्या मनात क्रांतीला मिळण्याची अिच्छा होती परंतु जे तसे करण्यास भीत होते त्यांनाही स्फुरण चढले असते.

सारांश, शीख लोकांच्या देशद्रोहामुळे नि अपक्वकालीन अुठावणीमुळे पंजाबात क्रांतीची पाळेमुळे खणून टाकली गेली नि पंजाब म्हणजे दिल्लीच्या पाठीचा कणा असल्याने दिल्लीला ह्या बातमीने निरुत्साह अुत्पन्न केला.

ह्या तीन आठवड्यात अिंग्रजांच्या नि बंडवाल्यांच्या पंजाबमधील नि दिल्लीकडील हालचाली वर दिलेल्याच आहेत. दिल्लीचे खाली अिंग्रजांनी या तीन आठवड्यांत चहूकडे शक्य तितका बंदोबस्त करून कलकत्यापासून अलाहाबादकडे युरोपियन सैन्याचा अेकसारखा ओघ चालू ठेवलेला होता. मुंबअी नि मद्रासकडे, राजपुतान्यात नि सिंधप्रांतात बंडाची सहानुभूती बाळगणारे कोणी आहेत की नाहीत याचा बारीक तपास करून त्यांचा पंजाबप्रमाणे वेळीच पुरता बीमोड करण्याचे सक्त प्रयत्न सुरू झाले होते नि ह्या आगावू सूचनेबद्दल परमेश्वराचे आभार मानीत आता बंडाच्या ज्वाला आपण ठिकठिकाणी विझवून टाकलेल्या आहेत असा त्यांना भरवंसाही वाटू लागला. या तीन आठवड्यात अिंग्रजांच्या ह्या हालचाली चाललेल्या असताना क्रांतिपक्षाकडे तुरळक अुठावण्याशिवाय जिकडे तिकडे शक्य तितकी गुप्तता राखलेली होती. अशी अुभयपक्षांची ता. ३० मेपर्यंतची स्थिती होती. ही स्थिती मेच्या ३० तारखेपासून कशी पालटली, अिंग्रजांच्या मनात अुत्पन्न होत चाललेल्या भरवंशाचा कसा अेकदम चक्काचूर अुडाला नि या तीन आठवड्यांत झालेल्या नुकसानीला भीक न घालता क्रांतीच्या ज्वाला कशा अेकदम अुफाळून भडाडल्या अिकडे आता वळले पाहिजे. राज्यक्रांत्या ह्या काही सूत्रबद्ध नियमांनी चालत नसतात. राज्यक्रांती हे काही घड्याळासारखे अगदी तंतोतंत चालणारे यंत्र नाही, राज्यक्रांत्या ह्या स्वैरसंचारप्रिय आहेत. त्यांना तत्त्वाचे बंधन काय ते असू शकते.

बाकी किरकोळ नियम त्यांच्या अपूर्व धक्क्यासरशी कोसळून जातात. राज्यक्रांतीला अेक नियम आहे नि तो हा की, तिला मारलेली चिकाटी कायम ठेवली पाहिजे, वाटेल त्या नवीन नि अकल्पित परिस्थिती मध्यंतरी अुत्पन्न होतील, परंतु त्यांच्या योगाने न थांबता त्यांना फेटाळून पुढे चालले पाहिजे. राज्यक्रांती हा अेक विचित्र पक्षी आहे. तो फार दिवसांनी पिंजऱ्यातून बाहेर पडला की, अिष्टस्थली जाण्याचे आधी आकाशात अितस्ततः खूप भराऱ्या मारू लागतो. ज्याला त्या गरुडासारख्या पक्ष्यावर बसून अिच्छित स्थली जाणे असेल त्याने त्याचे पाठीवर अढळ आसन ठेवले पाहिजे. भराऱ्या मारून मारून अेकदा त्याचे पंखांची रग जिरली की, मग त्याचे पाठीवर अजूनपर्यंत जर कोणी अढळ राहिलेला असेल तर त्याच्या पूर्ण लगामी तो येअू लागतो.

मीरतच्या लोकांनी ह्या राज्यक्रांतीच्या पक्ष्याला पिंजऱ्यातून किंचित आधी अुडवून दिले होते तरी त्यामुळे गांगरून न जाता श्रीमंत नानासाहेब, लखनौचे मौलवी, झांशीची बिजली छबेली वगैरे धुरंधर वास्तादांनी त्या पक्ष्याला कशी विचित्र चिकाटी मारली हे -अितिहासा, आता तू आम्हाल सांग! त्या गरुड पक्ष्याला पकडण्याची चिकाटी हिंदभूच्या सर्व हस्तांनी न मारल्यामुळे ती आकाशात कशी कशी भिरकावून दिली गेली हे, अितिहासा, तू आम्हाला सांग! तू आमच्याबरोबर पहिल्या वर्गासाठी स्तुतिस्तोत्रे गा नि तू आमच्या बरोबर दुसऱ्या वर्गासाठी आक्रोश करू लाग!!

प्रकरण पाचवे

अलिगड नि नासिराबाद

मीरतला अत्युन्न झालेल्या प्रचंड धरणीकंपाचा धक्का जसा वर अंबाला नि पंजाबकडे सर्व प्रदेश अुन्मळवून टाकीत होता तशीच त्या धरणीकंपाच्या धक्क्याची दुसरी लाट मीरतच्या खालच्या प्रदेशातही सर्व भूमीला कंपित करू लागली होती. दिल्लीच्या खालच्या भागात अलिगड शहरी ९ व्या नेटिव्ह पायदळाची अेक रेजिमेंट होती. रेजिमेंटचे काही भाग अलिगडच्या मुख्य ठाण्याला सोडून मिनपूर, अिटावा नि बोलंद शहर येथे ठेवण्यात आलेले होते. ह्या ९ व्या रेजिमेंटवर सरकारचा अितका विश्वास बसलेला होता की, हिंदुस्थानच्या सगळ्या शिपायांनी बंड केले तरी ९ वी रेजिमेंट राजनिष्ठेपासून तिळमात्रही चळणार नाही अशी सरकारची दृढ समजूत होती. बोलंद शहराच्या बाजारातून राज्यक्रांतीची गुप्त कारस्थाने सुरू असल्याची अफवा कर्णपथावर आलेली असताना त्या क्रांतीपासून आपले ९ व्या रेजिमेंटचे शिपायी तरी खास अलिप्त राहतील असे समजून बोलंद शहराचे अधिकारी लटक्या सुरक्षितेत गुंगून राहिले होते.

मे महिन्याचे सुमारास बोलंद शहराच्या आजूबाजूच्या गावांनी आपल्यातला अेक माननीय विश्वासू नि स्वातंत्र्यप्रिय ब्राह्मण निवडून काढून त्याला ताबडतोब बोलंद शहराला धाडून दिले. अेकीकडे जिच्या राजनिष्ठेत अिंग्रजांनी आपला सर्वस्वी विश्वास ठेवलेला आहे नि दुसरीकडे स्वदेशमाता साश्रु नेत्रांनी जिथे टक लावून पाहत आहे अशा त्या बोलंद शहराच्या लष्करी छावणीकडे तो ब्राह्मण भयंकर कल्पनांच्या नि त्यांच्या भावी यशापयशाच्या वादळात सापडलेले आपले अंतःकरण घेअून झपाझप चालू लागला. स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी नि स्वधर्माच्या रक्षणासाठी माझे स्वदेशबांधव माझ्या विनंतीला मान देतील का, स्वराज्याच्या अुच्चतर वातावरणात भराच्या मारणारे पंख ह्या लष्करी गड्यांपाशी असतील का, का माझ्या या भविष्यवादाला धिक्कारून देअून गुलामगिरीच्या अंधकारातील गाढ झोपेलाच जवळ करून सुंदर अुषःकाल पाहण्यासाठी त्या झोपेचा भंग मी करीत आहे म्हणून माझे शिरावर माझ्या देशबंधुंची सुरीच चालू लागेल? अशा मनोविकारांचा गोंधळ हृदयांत चाललेला असताही ज्याच्या तोंडावर मूर्त शांतता नांदत होती असा तो ब्राह्मण आपला विलक्षण संदेश घेअून त्या लष्करात प्रवेश करता झाला. त्या शिपायांस आपली दीक्षा देताना तो म्हणाला की, लग्नाची अेक प्रचंड वरात काढून या गलबल्यात आपण सर्वांनी अुठावणी करावी नि सर्व अिंग्रजांची कत्तल अुडवून दिल्लीकडे निघून चलावे. अिंग्रजांचे राज्य अुलथून पाडण्याच्या तत्त्ववादाला कोणी विरुद्ध नव्हतेच. परंतु त्यातूनही त्या तत्त्ववादाची वस्तुस्थिती कशी घडवून आणावी हा प्रश्नाचीही ही तोड निघालेली अैकून तिचा ग्राह्याग्राह्य विचार चालला आहे तोच त्या रेजिमेंटमधील तीन शिपायांनी अिंग्रजांकडे बातमी देववून त्या ब्राह्मणास अेकदम कैद केले. ताबडतोब बोलंद शहरातून त्या ब्राह्मणास रेजिमेंटच्या मुख्य ठाण्याकडे रवाना करण्यात आले नि त्या सर्व शिपायांसमक्ष फाशीवर चढविण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली. हे वृत्त अलीगडकडे घडत असताना अिकडे बोलंद शहरातल्या तीन राजनिष्ठांची सर्वत्र छी थू चालू झाली. त्यांच्या डोक्यावर शापांचे पर्वत आदळून बोलंद शहरातील सर्व लष्कर अधिकाऱ्यांची परवानगी न विचारता ज्या ठिकाणी तो क्रांतिदत नेलेला होता त्या अलिगड शहराकडे निघून गेले. ता. २० मेच्या संध्याकाळी त्या ब्राह्मणाला फाशीवर नेण्यात आले. बाजूला सर्व रेजिमेंट अुभी केलेली होती. आता कसे करावे? ता. ३१ मेपर्यंत दम धरावा तर 'ब्राह्मण हातचा चालला' असे अेकमेकांस म्हणून वर दृष्टि फेकतात तो सगळ्यांच्या नजरेस आले की ब्राह्मण हातचा चालला नसून तो निघूनही गेला आहे! आणि फाशीवर त्याचा मृण्यय देह सुडाचे हिडीस व्याख्यान देत लोंबत राहिलेला आहे! भयंकर व्याख्यान! शब्दांचे अैवजी जिथे रक्ताच्या चिरकांड्या अस्खलित रीतीने वाहू लागलेल्या! त्या भयंकर वक्त्याने जिवंतपणी जे वक्तृत्व कधीही केले नसते ते आज तो फाशीवरून अेक शब्दही न बोलता करू शकला! कारण क्षणार्धात त्या असंख्य शिपायांच्या गर्दीतून अुसळी मारून अेक शिपायी पुढे आला नि आपली तरवार त्या फाशीवर लोंबणाऱ्या ब्राह्मणाकडे रोखून ओरडला "अरे यार, हा शहीद रक्तात न्हातो आहे ना!" दारूच्या ढिगावर पडलेली ठिणगी तरी किंचित अुशीरा पेट घेत असेल पण त्या शूर शिपायाच्या तोंडातून सुटलेल्या तेजस्वी ठिणग्यांना त्या हजारो शिपायांच्या अंतःकरणात घुसण्यास तितकाही अुशीर लागला नाही!

त्यांनी आपल्या तरवारी अेकदम अपसल्या नि 'फिरंगी राज्याचा नायनाट असो' अशी गर्जना करीत क्रोधाने वेडे झालेले ते हजारो शिपाजी नाचू लागले!

हे पाहताच अंग्रजी कामगार भयाने गोंधळून गेल्यासारखे झाले ह्यात काहीच नवल नाही. 'राजनिष्ठतम' ९वी रेजिमेंटही बंड करून अुठली. अितकेच नाही तर तिने 'जर अंग्रजांना आपला जीव वाचवावयाचा असेल तर आताच्या आता अलिगड सोडून चालते व्हावे' असे कळविले!! ह्या औदार्याचा फायदा घेऊन अलिगडचे सर्व अंग्रज अधिकारी, त्यांच्या बायका, पोरे, लेडी आअुटरॅम वगैरे सर्व अेकूण अेक अंग्रज मुकाट्याने त्या शहरातून निघून गेले. रात्री बाराचे आत अलिगडला अंग्रजी सत्तेचे नाव देखील अुरले नाही!

अलिगड स्वतंत्र झाल्याची बातमी ता. २२ मेच्या संध्याकाळी मिनपूरला येऊन पोचली. ह्या मिनपूरला वरील ९ व्या रेजिमेंटचा अेक भाग ठेवलेला होता हे वर सांगितलेलेच आहे. ह्या शिपायांच्या मनात काय प्रकार चाललेले होते हे त्यांच्या अलिगडकडे असलेल्या बांधवांच्या हकीकतीवरून स्पष्टच आहे. मेच्या १० तारखेला मीरत अुठल्यानंतर तिथे अंग्रजांविरुद्ध लढलेला राजनाथसिंग नावाचा शिपाजी आपल्या जीवती नावाच्या गावी परत आल्याची वर्दी मिनपूरचे अधिकाऱ्यांस लागल्यावरून त्यांनी तेथील ९ व्या रेजिमेंटच्या काही लोकांस त्याला पकडण्यासाठी धाडले. परंतु त्या शिपायांनी राजनाथसिंगास पकडण्याचे अैवजी सुरक्षित रीतीने जीवतीबाहेर पोचवून दिले नि अंग्रजांकडे रिपोर्ट दिला की जीवती येथे राजनाथ ब्रिजनाथ कोणी रहात नाही. रामदीनसिंग नावाच्या अेका शिपायाने हुकमाविरुद्ध वर्तन केले म्हणून त्यास कैद करून अंग्रजी अधिकाऱ्यांनी शिपायांच्या पहाऱ्यात त्यास अलिगडकडे धाडून दिले. परंतु अर्ध्या वाटेवर येताच पहाऱ्यावरील शिपायांनी त्या रामदीनसिंगास मुक्त केले, त्याच्या बेड्या तोडून टाकल्या नि गुपचूप रीतीने ते मिनपूरला परत आले.^१

अशा स्थितीपर्यंत आलेले हे नेटिह लष्कर फक्त संकेत समयासाठी टपून बसलेले होते नि त्या अेकसमयोत्थानापूर्वीच शत्रूस आपले पाय कापून टाकण्याची संधी मिळू नये म्हणून त्यांनी वरून अितके शांत वर्तन चालविलेले होते की, ही ९ वी रेजिमेंट म्हणजे 'राजनिष्ठतम' म्हणून गणली गेली. परंतु वर सांगितलेल्या ब्राह्मणाच्या दौऱ्यापासून केवळ शिपायांच्याच नव्हे तर अलिगड प्रांतातील सर्व जनतेचा रोष अतिरेकाला गेलेला होता. ही ९ वी रेजिमेंट अलिगड प्रांतात माजत चाललेल्या असंतोषाला दाबून टाकण्यासाठी जेव्हा नुकतीच धाडण्यात आली होती तेव्हा ती शहरातून चालली असता बाजारच्या खाटीक नि कसायी लोकांनी त्या शिपायांना युरोपियनांस कधी मारणार नि स्वातंत्र्याकरिता कधी अुठणार असे प्रश्न केलेले होते! खाटीक नि कसायी लोकांनीही ज्याकरिता घाओ करावी ते कृत्य जास्त लांबणीवर टाकणे शिपायांच्यास कसे रुचेल? अितक्यात अलिगडची बातमी आली. तेव्हा रेजिमेंटमधल्या अितर बंधूंनी अुठावणी केली असता आता आपण तेवढे थांबून बसणे निंघ आहे, असे पाहून मिनपूरचे लष्कर बंड करून अुठले. त्यांनीही आपल्या अलिगडच्या बांधवांप्रमाणे हातात सापडलेल्या अंग्रजांस जीवदान दिले, शस्त्रागारातून शस्त्रे नि मुबलक दारुगोळा अुंटांवर चढविला नि त्या सर्व शिपायांनी ता. २३ मे रोजी दिल्लीकडे ताबडतोब कूच केले.

आता याच वेळेला अिटावा येथे असलेल्या तुकडीमध्येही घनश्चक्री अुडून राहिलेली होती. ह्या अिटावा शहरावरील मुख्य मॅजिस्ट्रेट नि कलेक्टर अॅलन ओ. ह्यूम ह्याला मीरतची बातमी कळताच त्याने असिस्टंट मॅजिस्ट्रेट डॅनियल ह्याच्या सहाय्याने शेजारच्या रस्त्यावर टेहेळणी करण्यासाठी अेक निवडक सैन्य तयार केले. ता. १९ मे रोजी मीरतहून आलेल्या दहापाच शिपायांची नि ह्या सैन्याची गाठ पडली. ते मूठभर शिपाजी शरण गेले नि त्यांना काही थोड्या लोकांच्या पहाऱ्यात असताना शस्त्रे खाली ठेवण्याचा हुकूम मिळाला. हा हुकूम आपणास शिरसामान्य आहे असे दाखवून त्या मीरतच्या शिपायांनी आपल्या शत्रूंना पूर्ण गैरसावध केले नि मग तीच शस्त्रे घेऊन त्यांनी त्या सगळ्यांची कत्तल केली! ही बातमी फुटते न फुटते तोच ते शिपाजी शेजारच्या अेका हिंदु देवालयात घुसले नि आत सशस्त्रतेने टपून बसले. अिटावा शहरचा कलेक्टर मि. अॅलन ओ. ह्यूम ह्याला ही बातमी कळताच तो नि मि डॅनियल ह्यांनी काही नेटिह

¹ Charles Ball, Vol. I, page 134.

सैन्य बरोबर घेऊन त्या देवळावर हल्ला करण्याकरिता कूच केले. प्रथम ह्यूम ह्याला अशी खात्री होती की, आपल्या शिपायांनी हल्ला चढविण्याचे आधीच ते बंडखोर देवळात गावकऱ्यांकडून मारले गेले असतील! परंतु देवळाजवळ येताच त्याच्या ध्यानात आले की, गावकऱ्यांनी त्या बंडखोरांस मारण्याचे अवैज्य त्यांची प्रशंसा करित त्या देवळात मुबलक रसद पुरविली होती. गावकऱ्यांनी आपणास फसविले तरी निदान आपल्याबरोबर आलेले शिपायी नि पोलीस तरी बंडवाल्यांस मिळणार नाहीत अशा विश्वासाने देवळावर समोरून हल्ला करण्याबद्दल हुकूम देऊन मि. डॅनियल हा स्वतः पुढे धावला. पण मागे काय? फक्त अेक नेटिह काय तो त्या अंग्रज सेनापतीची सेना होण्यास कबूल झाला! परंतु ह्या गोऱ्या सेनापतीला नि त्याच्या त्या काळ्या हस्तकाला अेका निमिषार्धात देवळातील गोळ्यांनी खाली पाडले नि हा भयंकर प्रसंग पाहताच स्वारी चढवून आलेले ते ह्युमसाहेबही त्या शिपायांना त्यांच्या देवळातच सोडून अिटाव्याकडे रस्ता सुधारते झाले!

त्या दिवशी म्हणजे ता. १९ मेलाच अिटावा येथे असलेले नेटिह सैन्य अुठावयास पाहिल असा सर्वत्र बोलवा होता. परंतु त्या सैन्याचे मुख्य ठाणे अलिगडला असल्यामुळे नि तिकडून अुठण्याचा अजून हुकूम न मिळाल्यामुळे अिटाव्याचे नेटिह सैन्य अर्थातच स्तब्ध राहिले असते. परंतु मध्यंतरीच त्या शहीद ब्राह्मणाच्या आत्मयज्ञातील ज्या ज्वाला अेकाअेकी भडकल्या त्यात अलिगड लागल्याचीही वार्ता अिटाव्याला ता. २२ ला आल्याने तेथील शिपायांस अुठणे प्राप्तच झाले. ता. २३ मेला त्या सर्व सैन्याने हरहर महादेवाची गर्जना केली, नि अेका हातात तरवार नि दुसऱ्या हातात पेटती चूड घेऊन शिपायी लोकांनी युरोपियनाचे तळावर हल्ला चढविला! खजिना ताब्यात घेतला, तुरुंग फोडून टाकले नि सर्व अंगिशांनी तत्क्षणी जीव घेऊन पळून जावे नाहीतर त्यांची सरसहा कत्तल केली जातील असे त्यास कळविले गेले. हा अभूतपूर्व नि भयप्रद प्रकार अैकताच गर्भगळीत झालेले अंग्रज लोक आपल्या बायकामुलांसह वाट फुटेल तिकडे सैरावैरा धावू लागले! खुद्द अॅलन ओ. ह्यूम ह्याने शिपायांच्या ह्या औदार्याचा फायदा घेऊन नि अेका नेटिह बायीचा वेष धारण करून 'यःपलाय स जीवती'चा आश्रय केला!^२ ही ह्यूमबायी पळून जाताच अिटावा पूर्ण स्वतंत्र झाल्याची ग्वाही फिरविली गेली नि नंतर ते सर्व शिपायी दिल्लीकडे जाणाऱ्या आपल्या रेजिमेंटाच्या मुख्य भागास जाऊन मिळाले.

अशा रीतीने ही सर्व रेजिमेंट अेका व्यक्तीसारखी अेकदम बंड करून अुठली. अितकेच नव्हे, तर खजिना लुटणे, देश स्वतंत्र करणे, परक्यांस ते आपल्या तरवारीचे टोकावर असतानाही जीवदान देणे नि मुबलक रसद नि दारूगोळा घेऊन दिल्लीकडे निघून जाणे या कार्यक्रमाची तालीम अलिगड, बोलंदशहर, मैनपुरी नि अिटावा ह्यांसारख्या दूरदूरच्या भागातही बरोबर अुठवून, दिल्लीचे सगळे नेटिह लष्कर अुठले तरी जी अुठणार नाही अशी सरकारची खात्री होती तीच रेजिमेंट सगळे अुठले नाहीत तोच तरवार अुपसून अुठली, हे वृत्त कळताच अंग्रजांना आपल्या आयुष्याची शाश्वतता म्हणून अुरली नाही!

अजमीरपासून सुमारे ६ कोसांवर नसिराबाद नावाचे गाव आहे. त्या गावी अंग्रजी शिपायांची छावणी असून तिथे ३० वी नेटिह पायदळ रेजिमेंट, नेटिह तोफखाना, १ ली मुंबयी लान्सर नि नुकतीच मीरतहून तिथे आणविलेली १५ वी रेजिमेंट अितके सैन्य ठेवलेले होते. ह्या मीरतहून नुकत्याच आणविलेल्या रेजिमेंटमध्ये अंग्रजी अंमलाचा अत्यंत द्वेष नि तो झुगारून टाकण्याची अुत्कट लालसा पूर्ण भरलेली होती. मीरतच्या गुप्त सभांत काय काय ठराव झाले हे सर्व प्रत्यक्ष रीतीने नासिराबादच्या शिपायांस समजावून सांगण्याची ही आलेली दुर्मिळ संधी त्या मीरतच्या अेक हजार राजकीय अुपदेशकारांनी वाया जाअू दिली असती तरच नवल होते! मुंबयी लान्सरचे काही नेटिह विरहित करून सर्व नेटिह लष्कराचे अेकमत झाले नि ते योग्य संधीची वाट पहात थांबून राहिले. ता. २८ मेला ती संधी आली. कारण

2

. Mr. Hume, the Magistrate escaped in the dress of a native woman. -Red Pamphlet, Part II, page 70.

त्या दिवशी तोफखान्यावरचा अंमल फारच ढिला झालेला होता. अंतर्दर्थ ठरलेली निशाणी मिळताच मीरतच्या १५ व्या रेजिमेंटने प्रथमतः तोफखाना ताब्यात घेतला. तो परत घेण्याकरिता मुंबईच्या लान्सर्ससह अंग्रजी अधिकारी त्यावर चालून गेले. परंतु थोड्याच वेळात त्या लान्सर्समधील योद्धे रणातून पाय काढते झाले नि त्यांचे अंग्रजी अधिकारी प्रेते होऊन जमिनीवर आदळले. न्यूबेरी याचा नुसता प्राणान्त झाला अितकेच नव्हे तर त्याच्या देहाचे तुकडे तुकडे अडविण्यात आले. कर्नल पेनी, कॅप्टन स्पॉटिसवुड यांचाही त्या लढाईने बळी घेतला! तेव्हा त्या शहराची आशा सोडून देऊन सर्व अंग्रज लोक बिस्तरकडे पळून गेले. बंडवाल्यांनी खजिना आपल्या ताब्यात घेतला नि त्यांच्यावरील सर्वानुमते निवडलेल्या मुख्य नेटिव्ह सेनापतीने दिल्लीचे बादशहाचे नावाने शिपायांस नजर नजराणा दिला. युरोपियन घरे जाळण्यात आली, नासिराबाद स्वतंत्र झाल्याची द्वाही फिरविण्यात आली नि बंडवाल्यांचा तो दोन तीन हजार लोकांचा समुदाय आपली शस्त्रास्त्रे चमकवीत, लष्करी थाटाने, आपल्या स्वदेशी नूतन सेनापतीच्या अधिपत्याखाली, लष्करी बँडचे विजय संगीत वाजवीत वाजवीत दिल्लीकडे चालू लागला!

टीप :- १. Charles Ball, Vol. I, page 134.

२. Mr. Hume, the Magistrate escaped in the dress of a native woman. -Red Pamphlet, Part II, page 70.

प्रकरण सहावे

रोहिलखंड

रोहिलखंड प्रांतातील मुख्य राजधानीचे शहर बरेली हे असून त्या प्रांतात रोहिला जातीच्या पठाणांचे असलेले राज्य अंग्लशांनी जिंकून घेतल्यापासून त्या अपमानाचा सूड घेण्यासाठी टपून बसलेली शूर, धिप्पाड नि कडव्या मुसलमानांची पुष्कळ वस्ती वसलेली होती. सत्तावनचे सुमारास अंग्लशांच्या ताब्यातून सुटण्यासाठी बंडाची मसलत ज्या काही प्रांतात रंगात येत चाललेली होती त्यात रोहिलखंडाची नि त्याच्या राजधानीचीही गणना केली पाहिजे. बरेली येथे ह्या वेळेस ८ वे अिरेग्युलर घोडेस्वार, नेटिक्क पायदळाची १८ वी नि ६८ वी रेजिमेंट नि नेटिक्क तोफखान्याची अेक बॅटरी अितके नेटिक्क सैन्य ठेवलेले असून ह्या सर्व ब्रिगेडवर सिबाल्ड याला ब्रिगेडियर नेमलेले होते. अप्रिलच्या सुमारास काही शिपायांनी काडतुसांसंबंधी शंका प्रदर्शित केलेली होती. परंतु तिकडे लक्ष न देता सरकारने अेक अेकट्या शिपायाकडून त्या काडतुसांना वापरविले. पुढे अेकदा दोनदा गडबड अुडून शिपायांमध्ये जरी क्षोभ वाढतच चाललेला होता तरी सरकारास त्यांच्या तोंडावर संतोषशिवाय काही अेक आढळत नव्हते.

अितक्यात मीरत अुठल्याची बातमी ता. १४ मे रोजी बरेलीला येअून पोचली. ही बातमी येताच अंग्लशांनी आपली बायकामुले नैनीतालकडे धाडून देअून शिपायांमध्ये असलेल्या घोडेस्वारांना अगदी सज्ज राहण्याची ताकीद दिली. ही घोडेस्वारांची पलटण नेटिक्क होती. परंतु ती सरकारच्या पूर्ण विश्वासाची होती. ह्या घोडेस्वारांचे रेजिमेंटसह बरेलीच्या सर्व नेटिक्क शिपायांना परेडीवर बोलावून घेअून मुख्य अंग्रजी अधिकाऱ्याने ता. १५ मे रोजी त्यांस अुत्तम वर्तन ठेवण्याबद्दल अुपदेश केला. नवीन काडतुसे अितःपर वापरण्याचे बंद केलेले आहे, शिपायांना पसंत पडतील ती जुनीच काडतुसे त्यांनी वापरावी, फार काय पण नवीन काडतूस परेडीवर दिसले तर मी स्वतः त्याचा चुराडा करीन असे स्पष्ट रीतीने सांगून त्याने शिपायांचे काडतुसाबद्दलचे भय दूर करण्याचा प्रयत्न केला. वास्तविक पाहता आता शिपायांचे भयावर व्याख्यान देताना काडतुसांचे विवरण करणे म्हणजे विषयांतर करण्याचा दोष होत आहे. खुद्द कमान्डर-अिन-चीफने सर्व हिंदुस्थानातील शिपायांस लष्करी हुकुमाने जाहीर केलेले होते की, अितःपर नवीन काडतुसे अुपयोगात आणण्याचे सरकारने बंद केलेले आहे! मीरतच्या अुठावणीनंतर जेव्हा सरकारने आपण होअून ही माघार घेतली नि ज्या काडतुसाबद्दल मे महिन्यापूर्वी अितका हट्ट धरला होता ती काडतुसे वापरणे आपण होअूनच बंद केले तेव्हा या हुकमात सरकारच्या भ्याडपणाशिवाय नि दुर्बलत्वाशिवाय शिपायांना नि लोकांना दुसरे काहीच आढळले नाही. काडतुसामुळे शिपायी बिथरले आहेत म्हणून सरकारची समज होण्यात जी चुकी झाली तिचा पूर्ण स्फोट बरेलीला होण्याचा प्रसंग आला होता. ब्रिगेडियरने शिपायांस 'काडतुस मी स्वतः फोडून चुरा करीन' असे सांगून त्यांची भीती घालविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु आता असल्या हुकमाने स्थिरस्थावर होण्याचे दिवस अुरले नव्हते. कारण शिपायांना भीती काडतुसांची नव्हती. तिथे काडतुसांबद्दल कसाही हुकूम देण्यात आला तरी त्याचा काय अुपयोग? अंग्लशांना हुकूम देण्याचा अधिकार असावा की नसावा हाच जिथे वाद पडलेला आहे तिथे नवीन हुकूम सोडणे म्हणजे तो वाद मिटविणे नसून त्याला जास्तच विकोपास नेणे होय! आता काडतुसांबद्दल चांगले किंवा वाअीट कसेही व्याख्यान देणे म्हणजे विषयांतर होय!

कारण दिल्लीला स्थापन झालेल्या स्वकीय सिंहासनाकडून हिंदुस्थानचा स्वातंत्र्य ध्वज तोलून धरण्यासाठी रोहिलखंडातील लोकांना आग्रहाचे नि निकडीचे निमंत्रण आलेले आहे. आता या निमंत्रणपत्रिकेचा अद्वैत करावयाचा काय?

“दिल्लीच्या फौजबहादुराकडून बरेलीच्या फौज बहादुरास प्रेमालिंगन. भाअी हो, दिल्लीला अंग्लशांशी लढाअी जुंपलेली आहे. परमेश्वराच्या कृपेने आपला अेक पराजयही त्यांचे दहा पराजय झाल्याअितके नुकसान करीत आहे. असंख्य स्वदेशी वीर अिकडे लोटत आहेत. अशा वेळेस आपण तिथे जेवत असाल तर अिथे हात धुवावयास या. शहांचा पादशहा नि वैभवाचे आगर असा आपला दिल्लीचा बादशहा तुमचा अुत्तम मानमरातब ठेवील नि तुमच्या सेवेला

जाताच नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या रेजिमेंटला बंडवाल्यावर चालून जाण्याचा हुकूम देण्यात आला. परंतु त्या रेजिमेंटचा मुख्य नेटिव्ह अंमलदार महंमद शफी हा बंडवाल्यांस फितूर असल्यामुळे आपल्या मागे दौडत येण्याचा हुकूम सोडून तो बंडवाल्यांकडे दौडत गेला. त्याने घोडेस्वारांस, स्वधर्माकरिता मरा, चला ते हिरवे निशाण तुम्हांस बोलावते आहे' असे ओरडून सांगितले नि सर्व घोडेस्वारही दौडत चालले! तरी जे काही अुरले ते घेऊन परेडीकडे अंग्रजांनी अेकदा येण्याचा प्रयत्न केला. परंतु बंडवाल्यांच्या मान्यापुढे अेक क्षणही थांबणे शक्य नसल्याने त्यांनी तिकडे पाठ फिरवली नि ते सर्वजण नैनीतालकडे पळत सुटले! ब्रिगेडिअर सिबाल्ड हा पहिल्या धडाक्यात ठार झाला. कॅप्टन कर्बी, लेफ्टनंट फ्रेझर, सार्जंट वाल्डन, कर्नल टूरुप, कॅप्टन राबर्टसन वगैरे जे जे गोरे लोक बंडवाल्यांचे हाती लागले त्यांचा त्यांचा सप्पा अुडाला. त्या कत्तलीतून सुमारे ३२ अधिकारी काय ते नैनीतालपर्यंत जाऊन सुखरूप पोचू शकले. अशा रीतीने अेका सहा तासांचे आत बरेलीला अंग्रजी अंमलाचा शेवट झाला!

अंग्रजांचे निशाण अुपटून टाकून बरेलीला स्वातंत्र्यांचे निशाण फडकू लागताच तेथील नेटिव्ह तोफखान्यावरचा मुख्य सुभेदार बख्तरखान याने त्या सर्व नेटिव्ह सैन्याचे अधिपत्य स्वीकारले. बख्तरखानचे नाव पुढे दिल्लीच्या वेढ्यात आपल्याला अेकण्याचा प्रसंग येअीलच. ह्या सेनापतीने सर्व नेटिव्ह शिपायांना स्वातंत्र्यानंतर कसे वागले पाहिजे नि नवीन स्थापन होणाऱ्या स्वराज्यात काय काय कर्तव्ये केली पाहिजेत यावर व्याख्यान दिले नि नंतर अंग्रजी ब्रिगेडियरच्या बग्गीत बसून हा स्वदेशी ब्रिगेडियर बरेलीच्या रस्त्यांतून जाअू लागला.^३ त्याचे भोवती निरनिराळ्या अंग्रजी लष्करी ऑफिसरच्या गाड्यांत बसून आता नवीन नेमलेले अधिकारी मंडळही चालू लागले! खान बहादुरखान यांच्या नावाचा जयघोष होअून दिल्लीच्या बादशहाचे सुभेदार म्हणून त्यांनी रोहिलखंडाची सत्ता आपल्या हाती घेतली. बरेलीला असलेल्या युरोपियन घरादारांना जाळून पोळून लुटून भस्म केल्यानंतर मग कैद केलेल्या युरोपियनांस खानबहादुरखानांनी आपल्यापुढे आणविले. अंग्रजी अंमलात जज्जाचे काम केले असल्याने त्यांना अंग्रजी न्याय कसा करावा हेही माहितच होते. म्हणून त्यांनी त्या युरोपियन गुन्हेगारांच्या चौकशीसाठी अेक कोर्ट नेमले. ह्या गुन्हेगारांत वायव्य प्रांताच्या लेफ्टनंट गव्हर्नराचा जावअी डॉक्टर हे हाही होता; बरेलीच्या सरकारी कॉलेजचा प्रिन्सिपॉल डॉक्टर कर्सबच होता; बरेलीचा डिस्ट्रिक्ट जज्जही होता! अेका दिवसापूर्वी ह्याच्या गळ्यात गळा घालून राजनिष्ठ खानबहादुरखान बसलेले होते. आज हे सिंहासनावर नि ते गुन्हेगारांच्या पिंजऱ्यात! ज्युरीची शपथ घेअून त्यांनी रीतीप्रमाणे न्यायासनावर आरोहण केले. निरनिराळे आरोप निरनिराळ्या गुन्हेगारांवर ठेवण्यात येअून त्यांना फाशीची शिक्षा दिली गेली नि ते सहा युरोपियन लगेच फाशीवर चढविण्यात आले! लगेच खानबहादुरखानांचे हुकूमाने जाहिरात लागली की युरोपियन कमिशनर पळून गेला आहे, त्याला जो पकडून आणील किंवा त्याचे शिर कापून आणील त्यास सरकारातून अेक हजार रुपये बक्षीसे देण्यात येतील! अशा रीतीने युरोपियन रक्तात नि मांसात आपले सिंहासन चिणून बसविल्यानंतर खानबहादुरखानाने सर्व रोहिलखंड स्वतंत्र झाल्याची बातमी दिल्लीकडे कळविली! त्या दिवशी दुपारी ११ ला बंड सुरू झाले नि संध्याकाळी सूर्य मावळण्याच्या आत तो सर्व प्रांत स्वतंत्र झाल्याची द्वाही दिल्लीला निघून चालली.

तो सर्व प्रांत स्वतंत्र झाल्याची द्वाही ही केवळ शाब्दिक होती असेही नाही. तिकडे बरेलीला बंडाच्या तोफा आपल्या गडगडाटाने अंग्रजी सत्तेला कंपित करीत असताना अिकडे शहाजहानपूरलाही गोऱ्या रक्ताचा सडा पडू लागला होता. बरेलीपासून शहाजहानपूर सुमारे ४० मैलावर असून तिथे अठ्ठावीसावी नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट ठेवलेली होती. मीरतची बातमी शहाजहानपूरला ता. १५ मेला पोचली. परंतु शिपायांनी आपल्या अंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या ध्यानात येअील अशी अेकही अुघड कृती केली नसल्याने मेची ३१ वी तारीख ही अगदी अितर तारखेप्रमाणे मोठ्या शांत रीतीने समाधानात नि अुल्हासात अुगवली. तो रविवारचा दिवस असल्याने सर्व गोरे लोक चर्चमध्येही गेले. त्यांची प्रार्थना निम्मी होत आहे तो अेकदम चर्चकडे शिपाअी धावत येअू लागले! त्या चर्चचा चॅप्लेन बाहेर पडतो तो त्याचा हात शिपायांनी तरवारीने अुडवून दिला नि कत्तलीला आरंभ झाला. शहरचा मॅजिस्ट्रेट रिफेटस् ह्याला पळता पळता ठार केला. सर बाडोर यांचा खुद्द चर्चमध्येच चेदामेदा अुडविला. चर्चवर हल्ला करण्यासाठी शिपायांची अेक टोळी अिकडे

² Charles Ball Vol. I , page 175.

आलेली असतानाच दुसरी अेक टोळी कॅटोनमेंटमध्ये युरोपियनांना मारावयास धाडलेली होती. त्यांनी तिकडे जाळपोळ नि रक्तपात सुरू केलेलाच होता. असिस्टंट मॅजिस्ट्रेट जीव घेऊन व्हरांड्यात पळतो तो ठार झाला. डॉक्टर बाअुलिंगने शिपायास दोन शब्द सांगण्यास आरंभ केला नि त्याचे ते शब्दही शिपायी अँकू लागले. परंतु दुर्दैवाने तो कुठे त्यांस राजद्रोही म्हणून म्हणाला! त्या राजद्रोहाला अुत्तर म्हणून अेक गोळी सू सू करीत आली नि तो ठार झाला! चर्चकडे जे बंडखोर गेले होते ते नुसते तरवारी नि काठ्या घेअुनच गेले होते म्हणून आता बंदुका नेण्यास ते लाअिनीकडे आले. अितक्यात जे शीख शिपायी होते ते नि बबर्जी वगैरे नोकरांच्या साहाय्याने अिंग्रजी बाया नि काही पुरुष येथून जवळच असलेल्या अेका राजांच्या घरी पळून गेले. पण त्या राजाने आपली असमर्थता दाखवून त्यांस काढून दिल्यावर नागडे, अुघडे, अनवाणी स्थितीत ते महमदीकडे निघून गेले. अशा रीतीने ता. ३१ मेच्या संध्याकाळच्या आत शहाजहानपूरही स्वतंत्र झाले!

बरेलीच्या वायव्य दिशेस सुमारे ४८ मैलांवर मुरादाबाद हे जिल्ह्याचे ठिकाण होते. तेथे २९ वी नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट नि नेटिव्ह तोफखान्याची अर्धी बॅटरी अितके सैन्य ठेवलेले होते! ह्या सैन्याच्या मनात मीरतची बातमी आल्यानंतर किती राजनिष्ठा आहे हे पाहण्याची अेक अपूर्व संधी आली. मीरतचे काही शिपायी ता. १८ मेला मुरादाबादेच्या नजीक अुतरलेले आहेत अशी अिंग्रजी अधिकाऱ्यांना बातमी लागल्यावरून त्यांच्यावर रातोरात छपा घालण्याचा त्यांनी ह्या २९ व्या रेजिमेंटला हुकूम सोडला. तो हुकूम शिरसावंध करून त्या शिपायांनी त्या रात्री मीरतचे सैन्य रानात निजलेले असताना त्यांच्यावर छपा घालून मोठ्या नेटाने हल्ला चढविला नि काय झाले असेल ते असो त्या मीरतच्या, मूठभर सैन्यावर ते निजले असताना असा अवचित नि निकराचा छपा पडला असताही त्यातील अेकाविरहित सर्व असामी जिवंत पळून गेले. पण त्याला शिपायांनी काय करावे? त्या रात्री अंधकारच तसा निबिड नव्हता काय? अिंग्रजी अंमलदारही म्हणाले, खरेच, शिपायांनी हल्ल्याची कमाल केली, परंतु शत्रु अंधकारामुळे जिवंत जाअू शकला. आता असे बाहेर आले आहे की मीरतच्या लोकांवर मुरादाबादेच्या शिपायांनी केवळ लुटुपटीचा हल्ला केलेला होता. अितकेच नव्हे तर त्या रानातून पळालेले मीरतचे काही शिपायी मुरादाबादेत शिपायांच्या लाअिनीतच येअून राहिलेले होते! परंतु तेव्हा तरी निदान अिंग्लिशांचा ह्या २९ व्या रेजिमेंटवर त्यांच्या या तीव्र हल्ल्याने फार विश्वास बसला नि तो अुडविण्यासारखे त्यांच्या वर्तनात मे सॅपर्यत काहीही घडून आले नाही.

मेची ३१ तारीख अुजाडली नि परेडीवर अेकदम शिपायी शिस्तवार रीतीने गोळा होअू लागले. हुकमाशिवाय हे तुम्ही काय करीत आहा असे अिंग्रजी अधिकारी जो विचारणार तो त्याच शिपायांनी हुकूम सोडला की, "कंपनीचे राज्य संपले आहे- सबब तुम्ही हा प्रदेश सोडून जावे! नाहीतर तुमची कत्तल अुडविली जाअील अगदी ताबडतोब जाअू शकत नसलात तर घ्या दोन तासांची मुदत! पण त्याचे आत मुरादाबाद खाली करून दिलेच पाहिजे!" शिपायांनी ही नोटीस दिली तो मुरादाबादेच्या पोलिसांनीही अिंग्लिशांचे हुकूम यापुढे पाळावयाचे नाहीत असे प्रसिद्ध केले नि शहरातील नागरिकांनीही त्याला संमती दिली!! अेक समयावच्छेदेकरून ह्या तिन्ही नोटिसा मिळताच मुरादाबादेचे जज्जसाहेब, कलेक्टरसाहेब, मॅजिस्ट्रेट-साहेब, सर्जनसाहेब अितर सर्व साहेब आपल्या बायकापोरांना घेअून अेक क्षणभरही घासाघीस न करता मुरादाबादेहून पळून गेले! जे कोणी युरोपियन किंवा ख्रिश्चन त्या नोटिशीतील मुदतीनंतरही मुरादाबादेस आढळले त्यांची कत्तल अुडाली! मि. पावेल वगैरे काहींनी मुसलमानी धर्म स्वीकारला नि आपले जीवित संरक्षित केले. शिपायांनी खजिना ताब्यात घेतला. सर्व सरकारी मालाचाही ताबा घेण्यात आला नि मुरादाबादेवर ता. ३१ मेचे संध्याकाळच्या आत हिरवे निशाण फडफडू लागले!^३

बरेली नि शहाजहानपूर ह्या दोन शहरांमध्ये बुदान नावाचे जिल्ह्याचे मुख्य शहर होते. त्या जिल्ह्याचा कलेक्टर नि मॅजिस्ट्रेट मि. अेडवर्डस् हा या शहरीच राहत असे. अिंग्रजी राज्य आल्यापासून जुन्या जमिनदारांचे चाललेले हाल नि साऱ्यासाठी पटापट लिलाव होत गेलेल्या जमिनी यांच्या योगाने सर्व रोहिलखंड प्रांतातील मोठमोठे जमिनदार नि त्यांची कुळेही अगदी असंतुष्ट झालेली होती. त्यातही या बुदान जिल्ह्यामध्ये तर सारापद्धतीचा अितका

^३ Charles Ball Vol. I.

जुलूम झाला होता की, तो जिल्हा अंग्रजांच्या अंमलाला झुगारून देण्यासाठी पहिली संधी साधण्यास सज्ज झालेला आहे, हे खुद्द अेडवर्डस यांच्याही ध्यानात आलेले होते नि म्हणून त्यांनी बरेलीतील सैन्याची मदत मागविली. परंतु खुद्द बरेलीला त्या महिन्यात कोण ताण बसलेला होता हे मागे दिलेलेच आहे. तथापि शेवटी बरेलीहून लिहून आले की ता. १ जूनला आम्ही युरोपियन अंमलदाराचे हाताखाली सैन्य धाडून देतो. ही बातमी अकताच अेडवर्डला अतिशय आनंद झाला. तो ता. १ जूनला बरेलीच्या रस्त्याकडे डोळे लावून बसला. त्या रस्त्यावर कोणी सरकारी मनुष्य दौडत येत आहे हेही त्याला दिसू लागले. अर्थात बरेलीहून येणाऱ्या मदतीचा हा ललकारदारच आहे की काय अशा आशेने त्याला अेडवर्डसने अुतावीळपणे प्रश्न केले. परंतु प्रश्नाचे अुतरात बरेलीहून बुदानकडे सैन्य मदतीसाठी येत आहे हे कळविण्याचे अैवजी बरेलीला खुद्द अंग्रजी अंमलाचाच नायनाट झालेला आहे हा निरोप कळविण्यात आला! बुदानला खजिन्याच्या संरक्षणार्थ म्हणून काही शिपाओी ठेवलेले होते. त्यांच्या अधिकाऱ्याला अेडवर्डसने विचारले की, “बरेली स्वतंत्र झाली- बुदानचे काय?” ह्या अधिकाऱ्याने सांगितले, माझ्या हाताखालील शिपाओी राजनिष्ठ आहेत, काही भीती नको. हे त्याचे आश्वासन अुच्चारले जाते न जाते तो संध्याकाळच्या सुमारास बुदान शहर बंड करून अुठले! खजिन्यावरचे शिपाओी, पोलीस नि नागरिक सर्वांनी फिरंगी राज्य बुडाल्याची दवंडी पिटली नि तो सर्व जिल्हा खानबहादुरखानाच्या अंमलात आपखुशीने जाता झाला! शिपायांनी खजिना घेअून दिल्लीकडे कूच केले नि बुदानचे सर्व अंग्रजी अंमलदार रातोरात रानावनातून पळू लागले. खावयास अन्न नाही, नेसावयास वस्त्र नाही, अशा अवस्थेत लपत-छपत केव्हा केव्हा अेखाद्या गावकऱ्यांचे घरी गोठ्यामध्ये म्हशीच्या आड, जेथे शेणाच्या ढिगाची दुर्गंधी भरलेली आहे अशा पडक्या जागेत आठवडा आठवडा काढीत अंग्रजी स्त्रिया, अंग्रजी कलेक्टर, अंग्रजी मॅजिस्ट्रेट आपल्या जिवाच्या भयाने पळत होते. काही मारले गेले, काही मेले, काही नेटिह्यांच्या दयाळू आश्रयाने जीव धरून राहिले!

अशा रीतीने सर्व रोहिलखंडप्रांत अेका दिवसाचे आत बंड करून अुठला. बरेली, शहाजहानपूर, मुरादाबाद, बुदान वगैरे जिल्ह्यांच्या शहरात असलेल्या लष्करांनी, पोलीसांनी नि नागरिकांनी अेकेका नोटिशीसरशी दोन तासांच्या मुदतीत ब्रिटिश सत्तेला हद्दपार करून टाकली. ब्रिटिश सिंहासन पालथे घालून त्यावर स्वकीय सिंहासन कुरघोडी करू लागले, ब्रिटिश निशाणाचा चुरा होअून त्या जागी हिरवी निशाणे अुभारलेली, ब्रिटिश कोर्टातून, कचेऱ्यातून नि ठाण्यांतून हिंदुस्थान अधिकाऱावर चढलेले नि अंग्लंड गुन्हेगारांच्या पिंजऱ्यात अुभे राहिलेले! असले हे विलक्षण स्थित्यंतर सर्व प्रांतभर अेका दोन तासात झाले! रोहिलखंडातील अंग्रजी सत्ता अुन्मूलन करून टाकण्यासाठी स्वदेशी रक्ताचा अेक बिंदुही खर्चावा लागला नाही हे केवढे आश्चर्य आहे? रोहिलखंड परतंत्र आहे असे म्हणण्याच्या अैवजी ते स्वतंत्र आहे असे सर्वांनी म्हटले नि ते स्वतंत्र झाले! पोलीस शिपाओी, नागरिक सर्वांनी अुठावणी करताच, प्रत्येक जिल्ह्याच्या मुख्य शहरातील दोनचार युरोपियन अधिकाऱ्यांस काढून देण्यापलिकडे तो देश स्वतंत्र करण्यासाठी काहीही जास्त श्रम पडलेले नाहीत! गुप्त कार्यक्रमाची बळकट संघटना नि तिची तडफीने नि शिताफीने झालेली अंमलबजावणी या दोन गोष्टींच्या आधारावर अंग्रजांच्या ताब्यातून सुटका करून घेताच रोहिलखंडाने खानबहादुरखानाचा अंमल कबूल केला. तेथील सर्व शिपाओी लोक मागे सांगितलेला बरेलीच्या तोफखान्यावरील सुभेदार बख्तरखान ह्याच्या हाताखाली दिल्लीकडे लढण्यासाठी निघून गेले. नंतर खानबहादुरखानांनी प्रांतात बंदोबस्त ठेवण्यासाठी नवीन सैन्य ठेवण्यास आरंभ केला. नि खुद्द राजधानीत बहुतेक नागरिकांना शिपाओीपणात तरबेज करण्यात आले. सर्व मुलकी खात्याचीही व्यवस्था लावण्यात येअून त्यात बहुतेक पूर्वीचे लोक पूर्वीच्याच जागी ठेवले गेले नि वरिष्ठ ठिकाणी नवीन स्वदेशी अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्यात आली. सरकार सारा दिल्लीच्या बादशहाच्या नावाने वसूल करण्यात येओी. न्याय देण्यासाठी पूर्वीसारखीच कोर्टे अुघडण्यात येअून पूर्वीचेच नोकर कायम करण्यात आले. थोडक्यात म्हणजे जिथे युरोपियन अधिकारी असत तिथे हिंदुस्थानी नेमण्यापलिकडे कोणच्याही खात्यात राज्यक्रांतीच्या धक्क्याने अितर प्रकारचा खंडच पडला नाही. खानबहादुरखानांनी आपल्या सुभ्याची ही सर्व हकीकत दिल्लीच्या बादशहाकडे स्वतः लिहून धाडली नि रोहिलखंडात खालील राजकीय जाहिरनामा लावण्यात आला.

“हिंदुस्थान देशातील रहिवाशांनो, स्वराज्याची दुष्प्राप्य पर्वणी तुम्हांस लाभलेली आहे. तिचा स्वीकार करणार की अनादर करणार? या अपूर्व नि असाधारण संधीचा तुम्ही फायदा घेणार की तिला हातातून निसटून जाओू देणार? हिंदु बांधव हो नि मुसलमान बंधुहो, हे ध्यानात ठेवा की जर आपल्या हिंदुस्थान देशात ह्या अंग्लिशाना तुम्ही राहू दिलेत तर ते तुमच्या देशाचा नायनाट नि तुमच्या धर्माचा अुच्छेद केल्याशिवाय राहणार नाहीत! कधीही राहणार

नाहीत. १ अंग्लिशांच्या फसवेगिरीमुळे आजपर्यंत हिंदुस्थानातील रहिवाशांनी आपली मान आपल्याच तरवारीने कापली आहे. अंतर्दर्थ ती गृहभेदाची चुकी आपणास आता सुधारली पाहिजे. मुसलमानांच्याविरुद्ध अुठण्याची मसलत हिंदुंना देणे नि हिंदूंच्या अुलट अुठण्याची मसलत मुसलमानांना देणे, या कपटनाटकाचा प्रयोग अंग्लिश लोक आताही करू पाहतील. परंतु हिंदु बांधवहो, त्यांच्या फासात तुम्ही अडकू नका. चाणाक्ष हिंदु बांधवाना हे सांगणे नकोच की, अंग्लिश लोक आपली वचने कधीही पाळीत नाहीत. भुलथापा देऊन फसविणाऱ्या भामटेगिरीत ते वस्ताद आहेत! ते पृथ्वीवर तदितर धर्मियांचा अुच्छेद करण्यासाठी आजपर्यंत सतत यत्न करीत आलेले आहेत. त्यांनी दत्तक संतानांचे हक्क झुगारून दिले नाहीत का? नेटिक् राजांचे मुख नि राज्ये गिळंकृत केली नाहीत का? नागपूरचे राज्य कोणी बुडविले? लखनौचे राज्य कोणी बुडविले? हिंदु नि मुसलमान दोघांनाही पायाखाली कोणी तुडविले? मुसलमानांनो, तुम्हाला कुराणाची पर्व असेल नि हिंदुंनो तुम्हाला गोमातेची पर्व असेल तर आता आपसांतील भेदभाव विसरून जाऊन या जिहादीत सर्वजण सामील व्हा, अेका ध्वजाखाली लढत लढत रणांगणांत अुडी घ्या नि हिंदुस्थानातून अंग्रजांचे नाव रक्ताच्या पाटांनी धुवून टाका! हिंदुस्थानातून फिरंग्यांचा नायनाट करण्यास जर हिंदु लोक मुसलमानांबरोबर लढू लागतील, जर स्वदेशाच्या मुक्ततेसाठी ते रणांगण मांडतील तर त्यांच्या देशाभिमानाचे बक्षीस म्हणून गोमातेचा वध बंद केला जातील. या धर्मयुद्धात जो स्वतः लढेल किंवा दुसऱ्यास लढविण्यासाठी द्रव्यसाहाय्य करील तो अैहिक नि पारमार्थिक स्वातंत्र्याप्रत पावेल. परंतु जर कोणी ह्या स्वदेशयुद्धाच्या विरुद्ध जातील तर! तर स्वतःच्या मस्तकावरच तो आघात करून आत्महत्येचा अधिकारी होतील!”

टीप :- १. Colin's Narrative, page 33.

२. Charles Ball, Vol. I, page 175.

३. Charles Ball Vol. I.

४. Be it known to all of you that if these English are permitted to remain in India they will butcher all and put an end to your religion... The English never keep their promises, they are deceitful imposters, etc.” -(The dufter of khan Baha dur Khan translated by Cracsoft Wilson.)

4

Be it known to all of you that if these English are permitted to remain in India they will butcher all and put an end to your religion... The English never keep their promises, they are deceitful imposters, etc.” -(The dufter of khan Baha dur Khan translated by Cracsoft Wilson.)

प्रकरण सातवे

बनारस नि अलाहाबाद

कलकत्यापासून सुमारे ४६० मैलांवर श्रीजान्हवीच्या काठी बनारस शहर हे आपल्या पुरातन वैभवासह निवसत आहे. भागीरथीच्या पवित्र, शीतल नि धवल जलाशयात प्रतिबिंबित होण्याचे महद्भाग्य ज्या शहराच्या पदरी आहे त्या सर्व शहरांची बनारस ही पट्टराणी शोभत आहे. गंगेच्या घाटापासून अेकावर अेक चढत गेलेल्या भुवनराजी, त्यांच्या मस्तकावर सोनेरी मुकुटाप्रमाणे लकाकणारे अुंच अुंच देवालयांचे कळस, त्यांवर चवरीप्रमाणे ढाळले जाणारे फलपुष्पभरित दाट वृक्ष निरनिराळ्या देवालयांत वाजणाऱ्या हजारो घंटांचे निरनिराळे स्वर अेकमेकांत मिसळून जाऊन त्यापासून अुत्पन्न होणारी कर्णमधुर अेकतान नि त्या सर्व सौंदर्यावर असलेले श्रीकाशीविश्वेश्वरांचे अधिष्ठान ह्याहीकरून बनारस शहराला अनन्य साधारण शोभा प्राप्त झालेली आहे. आसक्तीसाठी भोगविलासकांक्षी, भक्तीसाठी भजनलोलुप, विरागतेसाठी वैरागी नि मुक्तीसाठी मुमुक्षुतती या काशीक्षेत्रात आपआपल्या साध्याची सिद्धता पावत असतात. जगतात वैभवाचा अुपभोग घेऊन पूर्णकाम झालेल्या लोकांना काशीक्षेत्र हा वानप्रस्थाश्रम वा संन्यासाश्रम होय. या जगतातील सर्व आशा नि अुपभोग दुष्टदुर्जनांच्या मत्सराने वा त्वेषाने ज्यांच्या छिन्नभिन्न झालेल्या असतात अशा दुर्दैवी नि हतवैभवी लोकांचा काशीक्षेत्र नि तेथील श्रीभागीरथीचे प्रसन्न जलतुषार हे श्रमपरिहारक शांतिभवन होय.

अशा त्या शांतिभवनात आपले श्रम परिहरण करण्यासाठी येणाऱ्या हतवैभवी लोकांचा अिसवी सन १८५७ साली अिंग्रजांचे कृपेने मुळीच तोटा नव्हता. दिल्लीची अमिरी बंद झाल्याने अशरण झालेले कित्येक राजपुत्र नि अितर कित्येक मुसलमान, शीख नि मराठ्यांची नष्टवैभव केलेली राजकुले त्या बनारस शहरी आपल्या दुःखांची कहाणी देवळादेवळातून नि मशिदीमशिदीतून सांगत बसलेली होती. अशा या शहरी हिंदुस्थानात चाललेली स्वधर्माची पायमल्ली नि झालेला स्वराज्याचा नायनाट यांची चर्चा हिंदु नि मुसलमानांत विशेषच जोराने चालावी यात काहीच नवल नाही. बनारस येथून थोड्याशा अंतररावर असलेल्या सिक्रोली गावी त्या प्रांतातील लष्कराची छावणी होती. नेटिव्ह पायदळाची ३७ वी रेजिमेंट, लुधियानाची शीख रेजिमेंट, नि अेक घोडेस्वारांची पलटण अितके नेटिव्ह सैन्य असून तेथील तोफखाना मात्र मुद्दाम युरोपियनांचे ताब्यात ठेवलेला होता. या लष्करी शिपायांत निरनिराळ्या रुपाने स्वराज्यासाठी नि स्वधर्मासाठी अुठावणी करण्याची लालसा गुप्त रीतीने अुत्पन्न केलेली होती. जसजसे ५७ वे साल जवळ जवळ येअू लागले तसतसे बनारसच्या लोकसमुदायात विलक्षण खळबळ चालू असल्याची चिन्हे स्पष्ट होअू लागली. त्या शहराचा मुख्य कमिशनर टकर, जज्ज ग्युबिन, मॅजिस्ट्रेट लिंग वगैरे मुलकी अधिकाऱ्यांनी नि कॅप्टन ओलफर्ट, कर्नल गॉर्डन वगैरे लष्करी गोऱ्या अधिकाऱ्यांनी प्रथमापासूनच बनारस येथे असलेल्या अिंग्लिश लोकाचे संरक्षणाची फार काळजी घेतलेली होती. कारण त्या शहरामध्ये लोकक्षोभाची मजल गुप्ततेच्या बाहेर पडू लागून केव्हा केव्हा तर त्याचा जोर अनिवार होअू लागे. पुरभय्ये लोकांनी अुघड अुघड रीतीने 'देवा या फिरंग्यांच्या अंमलातून सोडीव' म्हणून देवळात गर्जून अुठावे.^१ अितरत्र चाललेल्या तयारीला किती जोर आलेला आहे ह्याची नक्की बातमी काढण्यासाठी मंडळ्या स्थापण्यात आल्या. मे महिना येताच शिपायांच्या छावणीत मसलमान अुपदेशकांचा सुकाळ माजला, शहरातील भितींवर नि सार्वजनिक चव्हाट्यांवर लोकशक्तींनी प्रचंड अुठावणी करावी म्हणून जाहिरनामे लागले नि अखेर अितक्यावर मजल आली की, हिंदु पंडितांनी स्वराज्याचा विजय नि फिरंग्यांचा नायनाट व्हावा अेतदर्थ देवळांतून जमून सार्वजनिक प्रार्थना करण्यास आरंभ केला.^२ त्याच सुमारास बाजारात धान्याच्या किंमती विलक्षण

¹ Report of the joint Magistrate Mr. Taylor.

² Red Pamphlet page 88. "Towards the end of May the symptoms of disaffection amongst the people of Banaras became even more strongly marked. The agents of the king of Delhi were found busy among Sepoys. The Hindus went openly to their temples

रीतीने वाढू लागल्या नि त्या किंमती फार चढविल्या तर त्यात धान्यवाल्यांचेच कसे अंतिम नुकसान होणारे आहे, वगैरे अर्थशास्त्राची प्रमेये बाजारात हिंडून समजावून देण्यास जेव्हा अंग्रजी अधिकाऱ्यांनी आरंभ केला तेव्हा लोक तोंडावर त्यांना विचारू लागत की आमचे देशात आपणच महागाती करून फिरून आम्हालाच उपदेश देण्यास तुम्ही तयार झाला ना? बनारस शहरात हे लोकक्षोभाचे अक्राळविक्राळ स्वरूप पाहून अंग्रजांना अितका धाक बसला की, बंड होण्याचे आधीच बनारस सोडून निघून जावे म्हणून खुद्द ओलफर्ट नि कॅप्टन वॉटसन ह्यांनी आग्रह धरला! अखेर ग्युबिनने कळवळून येऊन म्हटले, "I will go on my knees to you not to leave Banaras!" (बनारस सोडू नये यासाठी मी आपल्या पाया पडेन) नि या हातापाया पडण्याचा उपयोग होऊन बनारस सोडून देण्याचे तूर्त रहित करण्यात आले. नि ते का न यावे? कारण बनारसमधल्या शीख सरदारांनी नुकत्याच अंग्लिशांचे संरक्षण करण्यासाठी स्वयंसेवकांच्या टोळ्याही अुभारल्या नाहीत काय? नि शिवाय वॉरन हेस्टिंग्जने तुडविलेल्या चेतसिंगाचा वंशजही आजच अंग्लिशांच्या बाजूला मिळालेला नाही काय? अितकी राजनिष्ठा कायम असल्यावर मग अंग्रजांनी बनारस सोडण्याचे काही अेक कारण नाही!

परंतु या राजनिष्ठेवर स्वारी भरून अंग्रज लोक बनारसला अढळ आसन ठेवू पहात आहेत तोच जवळच्याच अझिमगडाकडून भयंकर गडगडाट अैकू येअू लागले. अझिमगड हे गाव बनारसपासून सुमारे ६० मैलांवर असून तिथे १७ बी नेटिव्ह रोजिमेंट ठेवलेली होती. ह्या रोजिमेंटमध्ये मेच्या ३१ पासून रोज भयंकर खळबळ सुरू झाली नि ती शांत करण्यासाठी तेथील मॅजिस्ट्रेटसाहेब मि. हॉर्न ह्यांनी शिपायांस मिठ्ठास व्याख्याने देखील दिली! पण असल्या व्याख्यानांनी आता निभाव लागण्याचे दिवस अुरलेले नाहीत. तारीख ३१ मे अुजाडली आहे. त्या प्रांतातील शिपायांनी अुठावण्या करण्याची सूचना देण्यासाठी बनारस येथे बराकी पेटवून दिल्या आहेत. तेव्हा जूनच्या पहिल्या आठवड्यात अुठावणी झालीच पाहिजे. आज तारीख ३ जून आहे. हा मुहूर्त काही वाअीट नाही. कारण गोपाळपुराहून आलेल्या खजिन्यात अझिमगडच्या खजिन्याची भर टाकून तो सात लक्ष रुपयांचा खजिना बनारसकडे जात आहे, याहून मुहूर्त मुहूर्त तो काय असतो?

ता. ३ जूनच्या संध्याकाळची प्रभा रात्रीमध्ये विलय पावत होती. शिपायांवरील सर्व गोरे अधिकारी आपल्या क्लबमध्ये येऊन अेकत्र जेवत बसलेले होते व त्यांची बायकापोरे नजीकच खेळत खिदळत होती. अितक्यात धडाड धडाड आवाज अैकू आले. असल्या अकस्मात धडाक्यांचा अर्थ काय असतो हे जूनच्या पहिल्या आठवड्यात अंग्रजांच्या अगदी तोंडपाठ झालेले होते. त्यांची अेकाअेकी झालेली भयभीत शांतता 'शिपाअी अुठले' असे अेकमेकांस सांगू लागली. तोच नगाऱ्यांचा नि दुदूभीचा कडकडाट सुरू झाला! अेक क्षणही गेला नाही तोच ज्यांच्या हृदयातील मीरतच्या चित्रांची छबी जिवंत झालेली आहे असे गोरे लोक धूम ठोकीत पळू लागले. बायकामुले, अधिकारी सर्वांची जिवाची आशा सुटली. परंतु अझिमगडच्या शिपायांनी या हतभागी लोकांस याप्रमाणे मेल्याहून मेलेले पाहून जास्त सूड अुगविण्याचे घोर विचार सोडून दिलेले होते. त्यांनी या गोऱ्या लोकांस जिवंत ठेवण्यासाठी आपल्या ताब्यात घेतले नि अझिमगड सोडून त्यांनी ताबडतोब चालते व्हावे असे त्यास कळविले. परंतु काही भीमकाय शिपायांनी अंग्रजी रक्त चाखावयास भीषण शपथा घेतल्या होत्या त्यांच्या या भीष्मप्रतिज्ञेची वाट काय?^३ तर लेफ्टनंट हचिनसनसाहेब नि क्वॉर्टरसार्जंट लुअीसाहेब निदान तुमच्या शरीरात तरी ह्या आमच्या गोळ्या शिरल्याच पाहिजेत! बस्स, आता पाहिजे तर बाकीच्यांनी जिवंत पळून जावे. त्यांना पळून जावत नसेल तर त्यांनी गाड्या करून अझिमगड सोडावे तरी देखील आमचे काही म्हणणे नाही! मग युरोपियन ऑफिसर नि त्यांच्या बायका म्हणू लागल्या, "पण आम्हास आता गाड्या तरी कोण देणार!" शिपाअी म्हणाले, "त्याची फिकीर नको. गाड्या देखील आम्ही देतो" असे विलक्षण 'अुदारपण हे पाहुनि याचे कर्ण वाकविले मान' यात बिलकूल संशय नाही. अखेर शिपायांनी स्वतः गाड्या आणविल्या, त्यात त्या कैदी अंग्रजांना मुक्त करून बसविले, बरोबर थोडेसे संरक्षक शिपाअीही दिले नि अझिमगडच्या अंग्रजी अंमलाच्या नावनिशाणीसुद्धा ते

and prayed for a time to arrive when they may murder us. Placards were posted up calling on the people to rise and everything indicated the approach of a crisis."

³ Narratives by Sir Collin Campbell, page 38.

सर्व लटांबर बनारसकडे जावयास निघाले. तिकडे तो सात लक्षांचा खजिना, लष्कराचा अंग्रजांचे हातात असलेला तोफखाना, अंग्रजी अंमलाचा ज्यावर शिक्का होता तो तुरुंग, कचेऱ्या, रस्ते, बराकी ही सर्व शिपायांच्या ताब्यात घेण्यात आली नि या कामी सर्वांत अत्यंत पुढाकार कोणी घेतला होता? तर बंडाची बातमी आपणास मिळावी नि शिपायी लोक अुठल्यास आपले संरक्षण केले जावे म्हणून अंग्रजांनी नेमलेले अगदी जिवाचे जे अझिमगडचे पोलीस खाते त्यातील पोलिसांनी होय! हे पोलिसखाते लष्करी शिपायाप्रमाणेच पोखरलेले पण विहितमुख भुयार होते! संकेतसमय येताच त्यांनी युरोपियन घरांवर नि सुरुंगावर स्वराज्यांचे निशाण चढविण्यास आरंभ केला! बनारसकडच्या गाड्यांत ज्यांना जागा मिळाली नाही असे कित्येक अंग्रज लोक त्या रात्री गाझीपुराकडे पळून गेले नि दुसऱ्या दिवशीचा सूर्य आपल्या गैरहजेरीच्या अल्पावधीत झालेल्या ह्या विलक्षण रूपांतराकडे साश्चर्यभरित पाहत पाहत अझिमगडावर फडफडणाऱ्या हिरव्या निशाणाला प्रकाशित करता झाला!⁴ आपल्या हृदयात आजपर्यंत जे डौलाने होते ते हिंदुस्थानचे हिरवे निशाण आज आपल्या डोक्यावरही डुलू लागले हे पाहून विजयरंगात रंगलेल्या सर्व शिपायी लोकांनी अेक मोठी थोरली लष्करी मिरवणूक काढली नि लष्करी बँडचे तालावर आपली हिरवी निशाणे नाचवीत नाचवीत ते फैजाबादकडे निघून गेले.

अझिमगड स्वतंत्र झाल्याची बातमी बनारस येथे पोचण्याचे सुमारासच त्या शहरातील अस्वस्थतेने अंग्रजांत अत्यन्न झालेले भय निराकरण होण्याची चिन्हे दिसू लागली. मीरतचे अुठावणीची बातमी अैकताच पंजाबातून जॉन लॉरेन्स नि कलकत्त्यापासून लॉर्ड कॉनिंग हे युरोपियन सैन्याची बंडाच्या मुख्य ठिकाणांवर रवानगी करण्यासाठी अश्रांत श्रम करीत होते. अुत्तरेकडून धाडलेले गोरे सैन्य दिल्लीला वेढा देअून बसल्याने दिल्लीच्या खालच्या भागात सर्वत्र असहायता प्राप्त होअून अंग्रजी अंमलदार कलकत्त्याकडे 'कृपा करून येथे युरोपियन्स धाडा, (For God's sake send us Europeans) अशी मागणी अगदी रडकुंडीस येअून करीत होते. या समयी लॉर्ड कॉनिंगने मद्रास, मुंबयी नि रंगून येथून युरोपियन सैन्ये कशी मागविली नि चीनवर होणारी स्वारी तहकूब करून ते सर्व सैन्य हिंदुस्थानातच कसे थांबवून धरले हे वर सांगितलेलेच आहे. त्या ठिकठिकाणांहून आणविलेल्या युरोपियन सैन्यापैकी मद्रासच्या फ्युसिलियरसह जनरल नील हा या सुमारास बनारसपर्यंत येअून पोचला होता. युरोपियन सैन्याची ही पहिली कुमक नि तीही जनरल नीलसारख्या हिंमतवान, धाडसी नि करड्या सेनापतीच्या, हाताखाली आल्याने बनारसच्या अंग्रजांना बराच धीर वाटू लागला. अितक्यात दानापूरला असलेली अंग्रजी फौज हीही बनारसकडे निघून आली. बनारसच्या लोकांतील विलक्षण अस्वस्थता नि तेथील शिपायांचे शहरातील लोकांशी सहकारित्व असल्याचे मिळालेले स्पष्ट पुरावे ह्यांच्या माहितीने तेथील सर्व अंग्रजी अधिकाऱ्यांनी बंड त्याच्या गर्भाशयात असतानाच चिरडून टाकावे असा निश्चय केला. जनरल नीलची युरोपियन फौज नि बनारसला असलेले शीख सरदार नि शीख शिपायी यांच्या या तोफखान्याच्या आधारावर हा बेत सहज सिद्धीस नेता येअील असा पहिल्यापासूनच अधिकाऱ्यांना पूर्ण भरवंसा होता. अझिमगडची बातमी तारीख ४ ला बनारसला पोचताच बनारस येथील नेटिव्ह शिपायी बंड करून अुठण्याचे आधीच ते निःशस्त्र करून टाकावे असे बरेच वादविवादानंतर ठरले नि त्याप्रमाणे त्या दिवशी दुपारी जनरल परेड भरविण्याचा हुकूम सुटला.

हा हुकूम अैकताच पुढे काय होणार हे भविष्य शिपायांच्या ध्यानात आले. अंग्रजांनी तोफखाना सज्ज करून आणविलेला आहे ही गुप्त बातमीही त्यांना कळली. जेव्हा परेडच्या मैदानावर अंग्रजी अधिकाऱ्यांनी शस्त्रास्त्रे खाली ठेवण्याचा हुकूम सोडला तेव्हा आपणास निःशस्त्र करून मग तोफांच्या तोंडी अुडवून दिले जाणार आहे हे त्यांच्या स्पष्ट रीतीने नजरेस आले नि म्हणून त्यांनी अेकदम शस्त्रे खाली ठेवण्याचे अैवजी अुलट जवळच्या शस्त्रागारावर हल्ला चढविला नि कर्कश गर्जना करीत ते अंग्रजी ऑफिसरांवर तुटून पडले. अितक्यात त्यांच्यावर दाब ठेवण्यासाठी आणलेली शीख रेजिमेंटही तिथे आली. या शीख शिपायांना त्या वेळेस राजनिष्ठेचा अितका पान्हा फुटलेला होता की, त्यांनी कसेही करून हिंदुस्थानी फौजेशी दोन हात होअू देण्याची संधी अेक क्षण तरी आपल्यास मिळावी म्हणून अंग्रजांची पायधरणी चालविलेली होती. हे पाहताच त्यांच्या कमांडरचे अंगावर अेका हिंदुस्थानी शिपायाने चाल केली

⁴ Narrative by Sir C. Campbell : "the green flag was masted on the night of the 3rd."

नि कमांडर ग्युअिस क्षणार्धात ठार होअून खाली पडला. त्याचे जागी ब्रिगेडियर जनरल हाडसन हा येतो न येतो तोच अेका शीख शिपायास अवसान चढून त्याने त्यावर गोळी घातली. परंतु हा अक्षम्य अपराध सहन न होअून त्याच्या नजीकच्या शिखांनी त्या अंग्रजांना मारू पाहणाऱ्या शिखास तत्क्षणी छाडून टाकले! ह्या राजनिष्ठेच्या कृत्याला काय बक्षीस मिळते हे पाहण्यासाठी शीख लोक अुत्सुक झाले. तोच त्या सर्वांवर अंग्रजी तोफखाना सुरू झाला! शीख शिपायांमध्ये हिंदुस्थानी शिपायांनी माजविलेला गोंधळ पाहून शीख रेजिमेंटच फितूर झालेली आहे असा अंग्रजी अधिकाऱ्यांचा गैरसमज झाल्यामुळे त्यांनी हिंदुस्थानी रेजिमेंटबरोबर शीख रेजिमेंटवरही गोळीबार सुरू केल्याने आता त्या दुर्दैवी शिखांना बंडवाल्यांस मिळण्याशिवाय दुसरा मार्गच अुरला नाही. त्या सर्व हिंदी लोकांनी मिळून अंग्रजी तोफांवर तीन हल्ले चढविले. हिंदु, मुसलमान नि शीख हे अेकत्र होअून अंग्रजी तोफांवर तुटून पडत आहेत असा हा ५७ चे अितिहासात अेवढाच प्रसंग! आनंदाची गोष्ट अितकीच की या प्रसंगाचे पापशमनासाठी त्या क्षणीच बनारस शहरात शीख लोक अश्रांत खटपट करीत होते. कारण शिपायांची नि अंग्रजांची बराकीकडे लढाई जुंपली असताना शहरातील लोकही अुठणार अशा भीतीने अंग्रज अंमलदार, बायकामुले सर्व रस्त्यारस्त्यातून धावत असता त्यांना आश्रय देण्यासाठी शीख सरदार सूरतसिंग पुढे सरसावला. बनारसच्या खजिन्यात लाखो रुपये साठविलेले असून त्यातच शीख लोकांच्या माजी पट्टराणीचे अंग्रजांनी ओरबडलेले अत्यंत मूल्यवान रत्नालंकार भरलेले होते. आणि या खजिन्यावर शिखांचा जय्यत पहारा होता. तेव्हा हा खजिना ताब्यात घेअून अंग्रजांनी हद्दपार केलेल्या आपल्या राणीचे अलंकार परत घेण्याची अनिवार्य अिच्छा शिखांच्या मनात अुत्पन्न न होणे दुरापास्त होते. परंतु त्यांचा पुढारी राजनिष्ठ सूरतसिंग पुढे आला नि त्याने त्या खजिन्यातील अेक दमडीही न हलेल असा आपल्या जातभाऱ्ींना पळवून पक्का बंदोबस्त केला! लवकरच तो खजिना युरोपियन सेनेचे पहान्यात नेण्यात आला! या समयी अंग्रजांचे पक्षाला गोकुलचंद नावाचा अेक मोठा पंडितही मिळाला होता नि खुद्द बनारसच्या राजानेही आपले सर्व वजन, सर्व संपत्ती, सर्व अधिकार सर्वस्व आपल्या प्रभूचे- काशीविश्वेश्वराचे नव्हे!- पायी अर्पण करून दिले!! शिपाई लोक तेवढे तोफांपुढेही शरण न रिघता लढत लढत अंग्रजांचे टप्प्यातून निघून मग सर्व प्रांतभर पसरले.

अंग्रजी लोकांनी जॉन लॉरेन्सच्या पंजाबी युक्तीची तालीम करून बनारस शहरातील बंड गर्भावस्थेतच चिरडून टाकले खरे; परंतु ह्या चिरडून टाकण्यापेक्षा बनारसला बंड झाले हीच बातमी सर्व हिंदुस्थानात विद्युद्देगाने पसरत गेली नि बनारसच्या निशाणीकडे डोळे लावून बसलेल्या त्या प्रांतातील सर्व क्रांतिकेंद्रांनी अुठावण्या करण्याचा धडाका अुडविला.

बनारसहून निघालेले सर्व शिपाई मजल दरमजल जवानपुरास येत आहेत ही बातमी कळताच तेथील अंग्रजांनी जवानपूरला असलेल्या शीख तुकडीला राजनिष्ठेवर व्याख्याने देण्यास आरंभ केला. परंतु ही व्याख्याने संपत आहेत न संपत आहेत तोच बनारसच्या शिपायांच्या टापा अैकू येअू लागल्या! जवानपुरास जे थोडेसे शीख शिपाई होते ते सर्व बनारस येथे असलेल्या शीख रेजिमेंटचेच असल्याने ते भराभर बंडवाल्यास मिळाले नि त्यामुळे जवानपूरचे सर्व शहर बंडाच्या ज्वालेत पेट घेअू लागले. हे पाहताच जॉअिन्ट मॅजिस्ट्रेट क्यूपेज पुन्हा अेकदा व्याख्यान देण्यास अुभा राहिला. परंतु आता टाळ्यांअैवजी अेक गोळी सूं सूं करीत श्रोत्यांतून बाहेर पडली नि मॅजिस्ट्रेटसाहेब ठार होअून खाली पडले! कमांडिंग ऑफिसर लेफ्टनंट 'मारा' हाही गोळी घालून पडला. हे पाहताच बंडवाल्यांनी खजिन्यावर हल्ला केला नि सर्व युरोपियन लोकांना जवानपुरातून निघून जाण्याची ताकीद दिली. आता बनारसचे घोडेस्वारही शहरात शिरलेले होते. युरोपियन दृष्टिस पडला की, त्याला जिवंत ठेवावयाचा नाही अशा त्यांच्या घनघोर शपथा झालेल्या होत्या. अेक म्हातारा डेप्युटी कलेक्टर पळताना दिसताच हे स्वार त्याच्यावर धावले. जवानपूरचे काही लोक शिष्टाई करू लागले की, "ह्या गरीबाला जीवदान द्यावे, तो फार ममताळूपणाने वागे." शिपायांनी अुत्तर दिले, "ते काही नाही! तो युरोपियन आहे नि म्हणून त्याला मेलेच पाहिजे!"⁵

⁵ They had vowed to murder every European. They came to the deputy Collector, an old East Indian; both Hindus and Mahomedans got him and said, 'can't help it' said the

अशा ह्या अनिवार त्वेषातही बंडवाल्यांनी युरोपियनांना शस्त्रे खाली ठेवून गुपचूप पळून जाण्यास जी परवानगी दिलेली होती, तिचा फायदा घेऊन यच्चयावत अंग्रज लोक जवानपूर खाली करून देऊन पळू लागले. त्यांनी बनारसकडे पळून जाण्यासाठी गंगेच्या काठी नावा केल्या. परंतु अर्ध्या प्रवाहात येताच नावाड्यांनी त्या सर्व अंग्रजांना लुटून वाळवंटावर नेऊन सोडून दिले! अिकडे जवानपूरला सर्व शहर 'दीन दीन' करीत बाहेर पडले. त्यांनी सर्व युरोपियन घरांना लुटून नि जाळून फस्त केले. अंग्रजांच्या सत्तेची, त्यांच्या वाहणाऱ्या रक्तांच्या पाटाशिवाय झाडून सारी चिन्हे धुळीस मिळवून टाकली नि नेवेल तितका खजिना बरोबर घेऊन शिपाजी लोक अयोध्येकडे लोटू लागले! नंतर शहरातल्या म्हाताऱ्या बाया नि जन्मात दमडीही न बघितलेले गोरगरीब यांच्याजवळ तो राहिलेला खजिना देण्यात आला होता नि त्याच्यावर त्यांनी यथेच्छ ताव मारून स्वराज्यावर नि दिल्लीचे बादशहावर मनःपूर्वक आभारांचा पर्जन्य पाडला!

अशा रीतीने ता. ३ जूनला अझिमगड, ता. ४ ला बनारस नि ता. ५ ला जवानपूर अुठते आहे तोच बनारसचा सर्व प्रांतचा प्रांत क्रांतिज्वालांनी भडकून राहिलेला होता. प्रांताचे मुख्य शहर पडले म्हणजे साधारणतः राज्यक्रांतीला त्या प्रांतात जोर राहात नाही. पण राजधानीच्या शहरावर सर्व प्रांताने राज्यक्रांतीसारख्या अनिश्चित प्रसंगी अवलंबून राहणे हा क्रांतिशास्त्रात फारच नाशकारक दोष समविलेला आहे. मॅझिनी म्हणतो की, "जिथे आमचे निशाण फडफडेल तीच आमची राजधानी. आमची राजधानी जिकडे बंड तिकडे नेली पाहिजे. बंडाने राजधानीच्या मागे लागून बिलकूल उपयोग नाही. राज्यक्रांतीचे नकाशे आधी कितीही चोख काढलेले असले तरी त्यांच्याप्रमाणेच अगदी सूत्रबद्ध गोष्टी घडणे अशक्य असते. म्हणून क्वचित राजधान्यांत बंड विरघळले तरी ते प्रांताने सोडून देऊ नये." या नियमाची आवृत्ती बनारस प्रांतामध्ये फारच फक्कड रीतीने निघालेली होती यात काही शंका नाही! कारण त्या प्रांताची राजधानी खुद्द बनारस शहर हे अंग्रजांचे कऱ्यात पडले असतानाही बनारस प्रांतामध्ये अेका चुटकीसरशी राज्यक्रांतीचे वादळ सूं सूं करीत दशदिशांना धुंद करीत चालले! जमिनदार, शेतकरी, शिपाजी सर्व जणांनी फिरंगी अंमलाला गोमांसाप्रमाणेच आपत्ती मानण्यास आरंभ केला! लहान लहान खेडीगावे पण त्यांनी आपल्या शिवारात गोरा आल्याचा सुगावा लागला की, लगेच त्यास मारून पिटून हुसकून द्यावे!^६ विशेष हे की, नुसत्या अंग्रज लोकांचाच नव्हे तर त्यांनी केलेल्या अेकूणअेक कृत्यांचा लोकांना अितका वीट आला होता की, ती कृत्ये त्यांना डोळ्यासमोर नकोशी झाली! त्यांनी अंग्रजांनी नेमलेले जमिनदार, -मग ते कसे का असेनात -त्यांना काढून टाकून जुन्या पिढीजात जमिनदारांना तिथे आणून बसवावे. अंग्रजांची सारापद्धती, त्यांचे तुरुंग, त्यांची न्यायकोर्टे या सर्वांचा अेका आठवड्यात पत्ता नाहीसा झाला! तारायंत्राचा चुरा झालेला, आगगाडीचे नि दळणवळणाचे रस्ते अुखडून दिले गेलेले, प्रत्येक टेकडाआड नि प्रत्येक झुडुपाआड गोऱ्यांच्या रक्ताला नि पैशाला चटावलेले गावकरी दबून बसलेले नि अिंग्लिशांना रसद तर राहोच परंतु नुसती बातमी देखील मिळू न देण्यासाठी शिवाराशिवाऱंतून पहारेकरी हिरव्या नि जरतारी निशाणांसह गस्त घालीत असलेले! अशा स्थितीत अंग्रजांच्या कोंडमान्याला पारावार नाहीसा झाला! तरी खुद्द बनारस शहर अंग्रजांचे ताब्यातून सुटताना फसलेले होते नि सर्व शिपाजी लोक अुठावणी होताच अयोध्येकडे निघून गेले होते!^७

Sowars 'he is an European.' They then repeated this to a Sergeant and his wife though the people pleaded for them. "Cant help it" was the reply, "they are Europeans and shall die!" Charles Ball, Vol. I, page 245.

^६ At every successive stage of the Military revolt the fact of a deep seated and widespread feeling of hatred and unappeasable revengefulness for an assumed wrong is more plainly developed. The desire for plunder was only a secondary influence in producing the calamities to which European residents of various places. were exposed." -Charles Ball's Indian Mutiny vol. I, page 245.

7

"No sooner had it been known in the districts that their had been an insurrection at Banares, then the whole country rose like one mass. Communications were cut off with

बनारस शहराचा ता. ४ जूनचा प्रयत्न फसल्यानंतर तिकडे धरपकड चाललेली असताना अेक महत्त्वाची गोष्ट अुघडकीस आली. अशाच तुरळक गोष्टीवरून ५७ साली ते रचनाचक्र कसे फिरविले जात होते हे कळण्याचा संभव आहे. बनारस शहरातील तीन अत्यंत चळवळ्या पुढाऱ्यांना नि अेका लक्षाधीश पेढीवाल्याला पकडण्यात आले. त्यांच्या घरात क्रांतिपक्षातील मुख्य केंद्राकडून आलेली कित्येक जालीम परंतु सांकेतिक भाषेत लिहिलेली पत्रे सरकारच्या हातास लागली. त्यातील महत्त्वाची पत्रे 'अेक प्रमुख अधिपती' याजकडून आलेली होती; नि त्यांचा मथितार्थ असा होता: "बनारसचे नागरिकांनी शीघ्र अुठावणी करावी. वॉकर, गिबन, लिंड नि जेवढा युरोपियन तेवढा छाटून टाकावा. या कामासाठी लागणारी रक्कम नगरशेट पेढीवाले... यांजकडून दिली जातील." या पेढीवाल्याच्या घराचा झाडा घेतला तेव्हा सुमारे दोनशे तरवारी नि बंदुका साठविलेल्या सापडल्या.^८

बनारस प्रांतातील अुठावणीची ही त्रोटक हकीकत झाली. ठिकठिकाणच्या शिपायांनी ह्या प्रांतात मीरत किंवा दिल्ली येथील लोकांप्रमाणे युरोपियनांच्या कत्तली बिलकूल केल्या नव्हत्या. या सर्व प्रांतात अेकही युरोपियन लेडी मारली गेली नाही. अितकेच नव्हे तर राष्ट्रक्षोभाच्या प्रचंड ज्वाला अंतःकरणात 'सूड' म्हणून गर्जना करीत असताही लोकांनी स्वतः गाड्या जोडून जोडून अिंग्लिशांची त्यांच्या अधिकाऱ्यांनासुद्धा बोळवणी केलेली होती! हे चित्र पहा नि आता हे पुढे येणारेही पहा!

जनरल नील हा बंड होण्याचे वेळीच बनारसला येअून अुतरलेला होता हे मागे सांगितलेलेच आहे. बनारस प्रांत आपल्या स्वराज्याकरता अुठला असता त्याला अुत्तेजन देण्याअितका अुदात्तपणा सापडणे मनुष्य जातीत अगदी तुरळक नि अिंग्लिश राष्ट्रात तर असंभवनीय आहे. परंतु निदान जशास तसे या न्यायाने तरी अिंग्लिशांनी त्यांच्या समजुतीप्रमाणे ठरलेल्या 'बंडवाल्यांना' वागवावयास पाहिजे होते! बंडवाल्यांवर नि अतअेव सर्व हिंदुस्थानावर त्यांच्या 'क्रौर्या'साठी अश्लील शब्दांची नि नरकगामी शापांची लाखोली वाहणाऱ्या अिंग्लिशांच्या सुधारलेल्या सैन्यावरील अत्यंत शूर सेनापतीने बनारस प्रांतातील लोकांना कसे वागविले हे प्रसिद्ध केलेल्या माहितीवरून दिले म्हणजे त्यावर अेक शब्दही लिहिण्याची जरूरी अुरणार नाही.

बनारस प्रांतातील अुठावणीनंतर जनरल नीलने त्या आजूबाजूच्या खेडेगावात बंदोबस्त करण्यासाठी युरोपियन नि शीख लोकांच्या टोळ्या धाडल्या. निराश्रित नि शेतकीवर अुपजीविका करणाऱ्या लहान लहान खेडेगावांवर ह्या टोळ्यांनी घुसावे, जो कोणी रस्त्याने भेटेल त्यास अेकतर तिथेच कापून टाकावे किंवा फाशीवर चढवावे. ह्या फाशीवर जाणाऱ्यांचा अितका पुरवठा होत होता की अेक फाशी रात्रंदिवस चालवून पुरेशी न पडल्याने फाशीच्या खांबांची लांबलचक रांगची रांग कायम अुभारून ठेवावी लागली. ह्या लांब रांगेवर रात्रंदिवस अर्धमेले करून लोक फेकून देण्यात आले तरी फाशीवर चढणाऱ्या अुमेदवारांची दाटी झालेली! मग अिंग्रजी अधिकाऱ्यांनी झाडे तोडून खांब करीत बसण्याचा अडाणी नाद सोडून दिला नि खुद्द झाडांनाच फाशीचे खांब बनविण्यात आले. परंतु अेका झाडाला अेकच मनुष्य फाशी देत बसल्यास परमेश्वराने त्या झाडास अेकाहून अधिक फांघा विनाकारणच दिल्या असे होअील. अेतदर्थ झाडांच्या प्रत्येक फांदीवर नेटिव्हांना गळे करकचून लोंबकाळून ठेवण्यात येअी! हे 'लष्करी कर्तव्य' नि हे 'ख्रिश्चन मिशन' दररोज नि दर रात्री अव्याहतपणे चालविणे त्या शूर अिंग्रजांना कंटाळवाणे झाले यात काही नवल नाही! तेव्हा मग या धार्मिक नि अुदार कर्तव्यात असणारा गंभीरपणा थोडासा कमी होअून त्यात करमणुकीसाठी किंचित नविन्य मिसळविण्यात आले. नुसते अुचल की दे झाडास टांगून. ह्या ओबडधोबड पद्धतीत आता थोडीशी कलाकुशलता करण्यात आली. नेटिव्हांना प्रथम हत्तीवर बसविण्यात येअी. मग ते हत्ती अुंच झाडाच्या फांदीपाशी

the neighbouring stations and it appeared as if the Ryots and the Zamindars were about to attempt the execution of the project which the Sepoys failed to accomplish in Banares."

-Red Pamphlet, page 91.

⁸ Narrative of the Indian Revolt by Sir C. Campbell, page 64.

नेण्यात येत नि त्यावरील नेटिह्यांच्या मानांना झाडांवरील फासात करकचले की हत्तीला काढून घेतले जाओ! तथापि हत्ती निघून गेल्यावर ती अगणित प्रेते धडपडत मरताच अजागळपणाने लोंबू लागत नि त्यायोगाने रस्त्याने जाणाऱ्या अंग्रजांना अेक प्रकारची कंटाळवाणी साम्यता दिसू लागे. म्हणून मग झाडावर टांगताना नेटिह्यांना नुसते सरळ रीतीने फाशी देण्याचे अैवजी निरनिराळ्या आकृतीने टांगण्यात येओ! कोणी अंग्रजी आठासारखे(8) बांधून मारण्यात येओ तर कोणी नवासारखे(9).⁹

परंतु ह्या सर्व प्रकारांनी प्रयत्न केले तरी काळे लोक हजारांनी नि लाखांनी जिवंतचे जिवंतच! आता अैवह्यांना फाशी चढवू म्हटले तर त्यांना बांधण्यास दोर तरी कुठून आणणार! अशा विलक्षण पेचात अंग्लंडचे सुधारलेले ख्रिश्चन राष्ट्र पडले! परमेश्वरकृपेने शेवटी अेक युक्ती त्यांना सुचली नि तिचा प्रयोग करून पाहता तो अितका यशस्वी झाला की अतःपर फाशीचे अैवजी त्या शास्त्रशुद्ध युक्तीचाच अवलंब करावयाचे ठरले, नि अेका तासात संबंध गावचे गाव फाशी जाओ लागले! विस्तवाच्या ज्वालांनी त्यांच्या माना करकचून बांधल्यावर नि भोवती तोफा रोखून ठेवल्यावर मग गरीब नेटिह्यांची हजारे जळून खाक होण्यात काय अुशीर! या खेडेगावांना चोहोबाजूंनी आग लावून कोंडून जिवंत जाळून टाकण्यात कित्येक अंग्रजांना अितकी मजा वाटे की त्यांनी त्या देखाव्यांची हास्यरसात्मक वर्णने अंग्लंडमध्ये लिहून धाडावी! खेडेगावाला आग अितकी जलद नि परिपूर्ण रीतीने लावली जाओ की त्यातून बाहेर पडण्याचे नावही घ्यावयास नको! गरीब शेतकरी, विद्वान ब्राह्मण, निरपराधी मुसलमान, शाळेतील मुले, बाळंतिणी, कुमार, कुमारी, म्हातारे लोक, अर्धपंगु सर्व आगीचे डोंबात जळून खाक! अंगावर दूध पीत असलेल्या कोवळ्या मुलांसुद्धा आया जळून खाक! अंधरुणाशी खिळलेल्या म्हाताऱ्या बाया नि पुरुष आपल्या भोवताली कडाडणाऱ्या आगीचे ज्वालांपासून पाओलभरही पळण्याची शक्ति नसल्याने अंधरुणावरचे अंधरुणावर जळून खाक!¹⁰ नि जर अेखाददुसरा जळून खाक झाला नाही तर? तर अेक अंग्रज आपल्या पत्रात म्हणतो, "We set fire to a large village which was full of them. We surrounded them and as they came rushing out of the flames, shot them!" आगीच्या भयंकर डोंबातून अर्धकच्चे भाजलेले जर कोणी बाहेर पडू लागले तर आम्ही त्यांना गोळ्या घालून ठार करीत होतो!¹¹

आणि असे अेखाददुसरे खेडे जाळले जात होते काय? अंग्लिशांनी निरनिराळ्या भागात निरनिराळ्या टोळ्या खेडीगावे जाळून फस्त करण्यास धाडलेल्या होत्या. अशाच टोळींपैकी अेका टोळीतील अनेक अंमलदारांपैकी अेक अंमलदार आपल्या अनेक मोहिमांपैकी अेका मोहिमेबद्दल म्हणतो, You will, however, be gratified to learn that 20 villages are razed to ground.¹² आजच्या मोहिमेत आम्ही २० गावे फस्त करून टाकलेली आहेत!" हे अैकून आपणास समाधान वाटल्याशिवाय राहणार नाही!

वरील राक्षसी हकीकत, "जनरल नीलच्या सूडाबद्दल काही न लिहिणेच बरे," अशी अुघड अुघड प्रतिज्ञा करणाऱ्या अंग्रजी अितिहासकारांच्या नेमस्त अितिहासातून जी चुकतमाकत बाहेर फुटलेली आहे तिचा फक्त सारांश!!

बस्स! याहून अेक अक्षरही जास्त लिहिणे म्हणजे क्रूरपणाचे हे नंगे चित्र बिघडविणे होय!

⁹ Volunteer hanging parties went out into the districts and amateur executioners were not wanting to the occasion. One gentleman boasted of the numbers he had finished of quite "in an artistic manner," with mango trees to gibbets and elephants as drops. The victims of this wild justice being strung up, as though for pastime, in the form of a figure eight. Kaye and Malletson's History of the Indian Mutiny. Vol. II page 177.

¹⁰ Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 242-43.

¹¹ Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 244.

¹² Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 242.

म्हणून हाताश नयनांनो, श्रीभागीरथीच्या नि कालिंदीच्या प्रीतिसंगमातील प्रेमलहरीकडे आता दृष्टीपात होऊ घा. अलाहाबाद शहर हे बनारसपासून सुमारे ७० मैलांवर वसलेले आहे. या प्रयागक्षेत्राच्या धार्मिक पवित्र्यास तिथे अकबराचे कारकिर्दीत बांधल्या गेलेल्या विस्तीर्ण किल्ल्याने अपूर्व भव्यतेची पुरवणी दिलेली आहे. कलकत्यापासून पंजाब नि दिल्ली वगैरे मोठमोठ्या प्रांतात जाणाऱ्या सर्व महत्त्वाच्या रस्त्याचे अलाहाबाद हे नाक असल्याने या सर्व प्रांताच्या हालचालींवर देखरेख करण्यासाठी नेमलेल्या अख्खाद्या अंच भीमाकृती नि अग्र सेनापतीसारखा हा अलाहाबादचा किल्ला आपल्या गांभीर्याने शोभत असतो. ५७ व्या क्रांतीसमयी ज्याच्या हातात हा किल्ला असेल त्याच्या हाती तो सर्व विस्तीर्ण प्रांत शेवटपर्यंत राहणार अशी स्थिती असल्याने हे महत्त्वाचे ठिकाण आपल्या ताब्यात घेण्यासाठी अभयपक्षांचेही आटोकाट प्रयत्न चाललेले होते. अलाहाबाद येथे जे शिपाओी होते त्यांच्यासह त्या सर्व शहराने अेकसमयावच्छेदे करून अुठावे असा क्रांतीपक्षाचा घाट होता. या कामासाठी गुप्तरचना चाललेली असताना शहरातील नागरिकांमध्ये स्वराज्यसंपादनार्थ अुठण्याची अतिशय लालसा अुत्पन्न करण्यात हिंदु प्रयागवळांचा अतिशय अुपयोग झाला होता. अलाहाबादच्या हिंदु नागरिकांतच नव्हे तर त्या सर्व प्रांतातील हिंदु लोकांमध्ये हे वजनदार धर्मगुरु स्वातंत्र्ययुद्धाची बीजे कित्येक दिवसांपासून अखंड रीतीने पेरित आलेले होते. हिंदु लोकांमध्ये स्नानसंकल्पा-बरोबरच ह्या धार्मिक नि पवित्र राज्यक्रांतीचे संकल्पही जसे सोडले जात होते तसेच त्या शहरातील विस्तीर्ण मुसलमान वस्तीतही मुल्लांचा सुळसुळाट झालेला होता. दीन नि देश यांच्या मुक्ततेसाठी अंगातील रक्तबिंदूंचा समरभूमीवर सडा पाडण्याचा कृतनिश्चय केलेले हजारो मुसलमान सांकेतिक क्षणाची वाट पहात होते. ह्यांचे अंग्रज लोकांस बिलकूल नवल वाटत नाही. शेवटी हिंदुस्थानी मुसलमान तेवढा आपला शत्रु राहणारच अशी सर्व अंग्रजी लेखकांची दृढ समजूत झालेली दिसून येते.

Red Pamphlet चा प्रसिद्ध लेखक म्हणतो: "The Mahomedans have shown that they cherish in their hearts the proselytising doctrines of their religion and that as Christians, they for ever detest and take advantage of coming opportunity of destroying Europeans. ही गोष्ट सार्वजनिक रीतीने जितकी सत्य आहे त्याहून अधिकच रीतीने ती या विशिष्ट शहरी सत्य झालेली होती. अलाहाबादेस मुसलमानांचे पाअूल हिंदुंच्याही पुढे जात होते; अितकेच नव्हे तर त्या शहरातील क्रातिकेंद्राच्या चालकांत तेच प्रमुख होते. हिंदु नि मुसलमान यांच्या आपल्या देशजननीच्या मुक्ततेसाठी चाललेल्या प्रयत्नांस अखेर अितके स्वरूप आले की, खुद्द शहरचे न्यायाधीश नि मुन्सफ लोक हे गुप्तरितीने क्रांतिमंडळात सामील झालेले होते!"¹³

अलाहाबादेला तेथील किल्ल्याचे संरक्षणासाठी नि ते त्या प्रांतांचे मुख्य ठाणे असल्याने वास्तविक रित्या अंग्रजांनी फार कडेकोट बंदोबस्त ठेवावयास पाहिजे होता. पंरतु ५७ चे मे महिन्याच्या अगदी आरंभापर्यंतही सर्व देशात काय अंतर्गत चळवळी चाललेल्या होत्या हे त्यांना माहित नसल्याने अलाहाबादेला बिलकूल ढिलाओी झालेली होती. खुद्द अलाहाबादेला क्रांतीच्या ज्वाला चहूकडे पेटवीत नेत्यांनी अितकी चातुर्ययुक्त गुप्तता ठेवली होती की, तेथे अेकही युरोपियन सोजीर ठेवण्याची सरकारला जरूरी वाटली नाही! मीरतची बातमी ज्या वेळेस आली त्या वेळेस या अत्यंत महत्त्वाच्या ठिकाणी शिपायांची ६ वी रेजिमेंट नि शिखांच्या फिरोजपूर रेजिमेंटचा अेक सुमारे दोनशे लोकांचा भाग अितकेच सैन्य काय ते होते. लवकरच अयोध्येचे घोडेस्वार आणण्यात आले नि तो किल्ला, त्यातील मुबलक शस्त्रसामग्रीसुद्धा या नेटिव्ह शिपायांच्याच ताब्यात देण्यात आला. या शिपायांवर जे अंग्रज अधिकारी होते त्यांना आपले शिपाओी नुसते राजनिषअठेचे जिवंत पुतळेच आहेत असे वाटे. विशेषतः ६ व्या रेजिमेंटने तर राजनिषेची कमाल केलेली होती यात बिलकूल शंका नाही! त्यांनी दिल्लीची बातमी अैकल्यावर अेक दिवस सरकारला निरोप धाडला की, 'खाविंद, आम्हांला त्या बंडखोरांच्या नरडीचा घोट घेण्यास दिल्लीकडे जाण्याचा हुकूम द्यावा. या संधीची आम्ही वाट पाहून आहोत!' ह्या विलक्षण राजनिषेने जिकडेतिकडे अेकच तारीफ सुरू झाली. खुद्द गव्हर्नर जनरलकडून या "अद्वितीय अिमानीपणाबद्दल नि राजनिषेबद्दल ६ व्या रेजिमेंटला सार्वजनिक आभार देण्याचा हुकूम आला. अितक्यात कुणी नागरिकांने बातमी कळविली की, ६ वी रेजिमेंट आतून नखशिखांत फितूर झालेली आहे. ही बातमी अैकताच

¹³ Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 68.

राजनिष्ठेचे प्रात्यक्षिक म्हणून ६ व्या रेजिमेंटने दोन क्रांतिदूतांस पकडून अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन केले. आता शंका ती कशाला? परंतु सरकारला अजून आपल्या राजनिष्ठेबद्दल संशय येत असेल तर आमची अंतःकरणे किती निर्मल आहेत हे पाहिजे तर अंग्रजी ऑफिसरांनी आमच्या रेजिमेंटमध्ये प्रत्यक्ष येऊन बघावे! अंग्रजी ऑफिसर जो ६ व्या रेजिमेंटमध्ये येऊन पाहतात तो खरोखरच जिकडे तिकडे राजनिष्ठेचा समुद्र अफाळून तुडुंब भरला आहे! फार काय पण त्या अंग्रजी ऑफिसरांच्या जवळ धावत जाऊन शिपायांनी मिठ्या मारल्या नि प्रेमळ अंतःकरणाने त्यांच्या दोन्ही गालांची चुंबने घेतली.^{१४} नि त्याच दिवशी रात्री त्या ६ व्या रेजिमेंट-मधील अेकूणअेक शिपायी 'मारो फिरंगीको' म्हणून तरवार अुपसून अुठला!

आपल्या बेतांचा बनारसप्रमाणे अकालीच विध्वंस होऊन आपणांस निःशस्त्र केले जाऊ नये म्हणून शिपायांचे गुप्त प्रयत्न चाललेले असता अंग्रजांनी आपली बहुतेक कुटुंबे किल्ल्यात नेऊन शिखांची नि घोडेस्वारांची काही दले त्यांच्या संरक्षणासाठी ठेवलेली होती. बनारसी बातमी ता. ५ जूनला अलाहाबादेत येऊन धडकली. त्या दिवशी शहरात अितकी अपूर्व खळबळ सुरू झाली होती की, अंग्लिशानी काही तोफा बनारसच्या बाजूकडील पुलावर रोखून ठेवून दिल्या नि किल्ल्याची द्वारे बंद करण्यात आली. रात्रीचे सुमारास शिपायांनी नुकतेच ज्यांचे मुके घेतलेले आहेत ते सर्व अंग्रजी ऑफिसर खाना घेण्यासाठी नाचत बागडत मेसमध्ये जमतात तोच लांबवर भयसूचक बिगूल वाजू लागले! "राजनिष्ठ ६ वी रेजिमेंट बंड करून अुठल्याचे भयंकर वृत्त त्या वाजण्यात होते की काय कोण जाणे!

बनारसचे पुलावर संरक्षणाकरिता ठेवलेल्या तोफा किल्ल्यामध्ये पोचविण्याचा हुकूम त्या दिवशी संध्याकाळी झालेला होता. परंतु अंग्रजांनी हुकूम करावे नि शिपायांनी पाळावे हा आजपर्यंतचा राजनिष्ठ प्रघात त्या संध्याकाळी अेकदम बलदल्यासारखा दिसू लागला. कारण शिपायांनीच दुसरा अेक हुकूम सोडला की, तोफा किल्ल्याकडे न नेता कॅन्टोन्मेंटकडे नेल्या जाव्या! हा अदभूत प्रकार पाहताच त्या अुद्धट शिपायांना शासन करण्यासाठी अयोध्येचे घोडेस्वार बोलावले गेले. लेफ्टनंट अलेक्झांडर हा तरूण अंग्रजी ऑफिसर आपल्या नेटिव्ह घोडेस्वारांना सज्ज करून लेफ्टनंट हॉवर्डसह लवकरच त्या शिपायांवर धावून गेला. या वेळेस चंद्रप्रकाशाने दिशा अुजळू लागलेल्या होत्या. घोडेस्वारांच्या पलटणीला त्या अुर्मट शिपायांवर चालून जाण्याचा अंग्रजी अंमलदारांनी हुकूम सोडला नि आता आपल्यामागे हजारो घोडे दौडत येऊन या मूठभर शिपायांना तुडवून टाकतील अशा खात्रीने अंग्रजी अंमलदार स्वतः अुड्या घेत तुटून पडले! -पण काय आश्चर्य! मागे सर्व घोडेस्वार आपल्या स्वदेशबंधूंवर शस्त्र अुचलण्याचे नाकारून जेथल्या तेथे अुभे होते! हे पाहताच शिपायांत अेकच जयजयकार झाला! खुद्द कर्नल अलेक्झांडर छातीत गोळी लागून खाली पडला. त्याच्या शरीराचे तुकडे तुकडे केले गेले नि ते सर्व हिंदी शिपायी परस्परांस मिठ्या मारून त्या तोफांसुद्धा कॅंपकडे चालू लागले. याच सुमारास आधीच दौडत आलेले दोन घोडेस्वार कॅंपवर ही बातमी आपल्या भाअींना कळवूनही चुकलेले होते. मग काय, परेडच्या जागेवर जो प्रसंग गुदरला तो अश्रुतपूर्व होय! अंग्रजी ऑफिसरांनी हुकमाचा शब्द अुच्चारला की, आलीच गोळी सू करीत! प्लॅकेट ठार, अडज्युटंट स्ट्यूअर्ड ठार, क्वार्टर मास्टर हावस ठार, विंगले ठार, मनरो ठार, बर्च ठार, लेफ्टनंट अिन्नेस ठार! परेडच्या जागेपासून तो खवळलेला सैन्य समूह आता आग लावीत जिकडे तिकडे पसरलेला होता. मेस हाअूसमध्ये खाण्यापिण्यासाठी बरेच अंग्रज आलेले आहेत असे कळताच त्या मेस हाअूसवर हल्ला चढला नि त्यातील अेकूणअेक अंग्रज कापून निकाल झाला! मागे सांगितलेच आहे की, अलाहाबादेला मुख्य गोष्ट म्हणजे किल्ला ताब्यात घेणे ही होती. त्या किल्ल्यात अंग्रजी बायकामुले नि मुबलक दारुगोळा असून या क्षणी तिथे सर्वस्वी शीख शिपायांच्या हातीच तो रक्षणाकरिता सोपवून दिलेला होता नि ते शीख शिपायी हिंदुस्थानी लोकांप्रमाणे ठरल्याप्रमाणे अुठलेलेच असतील नि किल्ल्यातून फिरंगी हाकून दिल्याची सुवार्ता देणारी तोफ लवकरच कडाडेल अशी सर्व शिपायांना अुत्सुकता वाटू लागली.

¹⁴ Narrative by Sir C. Collins : "Sepoys flung themselves about the necks of their European officers and kissed them on both cheeks.

परंतु किल्ल्यात शीख लोकांनी मात्र खरी खरी राजनिष्ठा दाखविली! त्यांनी किल्ल्यातून फिरंग्यांचे निशाण अखडून काढण्याचे नुसते नाकारले अितकेच नव्हे, तर अलुटपक्षी त्या किल्ल्यामध्ये असलेल्या नेटिक्क शिपायांना निःशस्त्र करून बाहेर हुसकून देण्यासाठी अंग्रजी अंमलदारांस पूर्ण सहाय्य दिले. या वेळेस शीख लोक आपल्या बाजूला चिकटून राहिले तरी कसे यांचे अंग्रजांना अजून आश्चर्य वाटत आहे!¹⁵ अेका अर्ध्या तासात अलाहाबादचा तो विस्तीर्ण किल्ला बंडवाल्यांच्या ताब्यात पडला असता! म्हणजे अेका अर्ध्या तासात अंग्रजांच्या अमलाचा पाठीचा कणाच भरडून टाकला जाता, परंतु शिखांनी तो अर्धा तास आपल्या स्वदेश बांधवांच्या नि आपल्या देशमातेच्या देहालाच भरडून टाकण्यात खर्च केला. किल्ल्यामध्ये असलेल्या हिंदी शिपायांनी वारंवार अुचल केली असताही त्यांना न मिळता अंग्रजी अंमलदारांचे हुकमावरून त्यांना निःशस्त्र करून शीख शिपायांनी किल्ल्याबाहेर हुसकून दिले नि अशा रीतीने किल्ला अंग्रजांचे हाती पडला.

परंतु या ४०० शिखांनीच काही ते अलाहाबाद शहर भरलेले नव्हते! शिपायांनी अुठावणी होण्याचा समय होतो न होतो तोच अगदी त्याच सुमारास अलाहाबाद शहर अुठले. तिकडे परेडकडे भयानक गर्जना चालल्या असता त्यांची प्रत्युत्तरे अलाहाबाद शहराच्या त्या घनघोर कंठातून निघू लागली. प्रथमतः शहरातील नाकेबंदी करून युरोपियन लोकांच्या घरादारांचे वाटोळे करण्यात आले नि मग शिपायी नि नागरिक अेकत्र होअून त्यांनी तुरुंग फोडून टाकला. त्या तुरुंगातील कैद्यांनी मनात अंग्रजांचा जितका द्वेष बाळगलेला होता तितका कोणाच्याच हृदयात नसेल! त्यांनी तुरुंगातून सुटताच कर्कश आरोळ्या नि किंकाळ्या ठोकीत आधी युरोपियनांचे वसतीकडे धाव ठोकली. विशेषतः तारायंत्रे नि रेल्वे यांच्यावर बंडवाल्यांचा फार कटाक्ष होता. रेल्वेची ऑफिसे, रूळ, तारा, खांब, अंजिने सर्व चिरडून पार! अंग्लिशांनी आपली बहुतेक पोरंबाळे जरी किल्ल्यात ठेवलेली होती तरी काही अखेर बंडवाल्यांचे हाती लागलीच! त्यांनी अेकेका सपाट्यात जो जो गोरा म्हणून भेटे त्याचा त्याचा निकाल लावीत चलावे. मग जे गोरेही नव्हते किंवा खिश्चनही नव्हते परंतु ज्यांना अंग्लिशांपुढे लांगूनचालन करण्याची चटक लागलेली होती अशा निमगोऱ्यास मार बसू लागला. बंड करण्यास जे अुत्सुक नव्हते त्या सर्वांच्या घरावर हल्ले चढले नि ज्यांनी 'आम्ही दिल्लीचे बादशहाशी राजनिष्ठ राहू नि फिरंग्यांचे विरुद्ध लढू' अशा शपथा घेतल्या त्यासच काय ते प्राणदान देण्यात आले. ता. ७ जूनचे सकाळी अलाहाबादचा खजिना बंडवाल्यांनी ताब्यात घेतला. या खजिन्यात जवळ जवळ ३० लक्ष रुपये होते. नंतर दुपारचे सुमारास अेक थोरले हिरवे निशाण मिरवत नेअून शहराच्या मुख्य कोतवालीवर अुभारले गेले नि त्याला सर्व नागरिकांनी मुजरा केला!

शहर नि किल्ला अशा रीतीने बंडाचे जाळात पेटत असता त्याच दिवशीच्या सुमारास सर्व अलाहाबाद प्रांत अेका व्यक्तीसारखा बंड करून अुठला! जिकडे तिकडे अेका क्षणात फिरंग्यांचे राज्य होते की नव्हते असे झाले! ज्या त्या खेडेगावाने अेक हिरवे किंवा जरतारी निशाण फडफडवून दिले नि जवळपास असलेल्या अेखाद दुसऱ्या गोऱ्या अंमलदारास पिटाळून दिले किंवा बहुधा मारून टाकले की, तेथे फिरंग्यांच्या गुलामगिरीची पाळेमुळे सगळी अुपटून टाकल्यासारखेच होअी! अरेरे, शंभर वर्षे जी मुळे खोलखोल रुतली जावी म्हणून प्रयत्न करण्यात येतो ती गुलामगिरीची पाळेमुळे अितकी वरवरच पसरलेली असतात ना! खरोखर केवळ तरवारीने नांगरलेल्या जमिनीत काहीही पीक येत नाही हे निःसंशय आहे नि त्यात गुलामगिरीसारखे अनैसर्गिक बीज तर कधीही रुजले जात नाही! हे जगा, हा धडा तू अजून तरी शिकशील का?

अलाहाबाद प्रांतात बहुतेक तालुकदार मुसलमान असून त्यांची कुळे हिंदु होती. अशा परस्परविरुद्ध असलेल्या दोन्ही जातींमध्ये अेकी होअून आपल्याविरुद्ध सामान्य लोकसमाजात पुंडावा माजेल हे अंग्लिशांना अशक्य वाटत होते. परंतु जूनच्या पल्या आठवड्यात अशा कित्येक तरी अशक्यता शक्य झालेल्या होत्या! अलाहाबादेची अुठावणी अेकण्यासाठीही न थांबता त्या प्रांतातील झाडून सारी खेडी-गावे अेकसमयावच्छेदेकरून स्वतंत्र झाली! मुसलमान नि हिंदु स्वदेशमातेच्या अेकाच दुधावर आपण पोसले जात आहोत याची काहीतरी प्रतीक्रिया म्हणून अुभयता बंड करून

¹⁵ खुद्द नील म्हणतो : "How the plan has not taken, by the Sikhs, is a wonder!"

अुठले नि ते सर्वजण फिरंग्यांच्या अंमलावर घाव घालण्यास सिद्ध झाले. नोकरीवर असलेले धडधाकट शिपायीच नव्हेत, तर लष्करी पेनशनदार म्हातारेही स्वयंसेवक होऊ लागले. त्यांनी आपल्या शुभ्र मिशांवर पीळ भरित तरुणांच्या सेना तयार कराव्या नि जे कोणचीही प्रत्यक्ष कृती करण्यास वार्धक्याने असमर्थ होते त्यांनी आपल्या अंथरुणावरून पडल्या पडल्या लढाईचे डावपेच समजावून सांगावे नि निकराच्या गोष्टीत सल्लामसलती घाव्या!^{१६}

पेन्शनदार शिपायांना देखील ज्या साध्याने वार्धक्यात तारुण्याचा बहर येऊ लागतो त्या स्वराज्य नि स्वधर्माच्या दिव्य चेतनेने वारे अितरत्र लोकांत भरलेले होते यात काहीच नवल नाही. दुकानदार, मारवाडी नि बनिये यांना देखील त्या भयंकर लोकक्षोभात अितके अवसान आलेले होते की, त्यांच्या द्वेषविषयीचा अुल्लेख जनरल नील याने आपल्या रिपोर्टात विशेष रीतीने केलेला आहे. “The majority of the chief merchants and others have shown the worst spirit towards us. Many of them have taken active part against us.” (Neill’s Second Despatch.)

परंतु अितके जरी झाले तरी शेतकरी लोक तरी आपल्या बाजूला येणार अशी अजून अिंग्लिश लोक बढाओ मारीत होते! पण अलाहाबादेने ह्या भ्रमाच्या भोपळ्याच्या आपटून ठिकच्या अुडविल्या. हिंदुस्थानात आजपर्यंत कोणच्याही प्रकारच्या चळवळीत जितका पुढाकार कधीही कोणी घेतलेला नसेल अितका पुढाकार शेतकरी लोकांनी या ५७ च्या क्रांतियुद्धात घेतलेला होता! आपल्या जुन्या तालुकदारांच्या- अिंग्रजांनी नेमलेल्या नव्हेत!- झेंड्याखाली, हातातले नांगर जेथल्या तेथे टाकून, हे शेतकरी वाच्यासारखे स्वातंत्र्ययुद्धार्थ धावत आले. त्यांनी आपल्या पूर्वीच्या राजांशी अिंग्लिश कंपनीची तुलना करून पाहिलेली होती, नि तीत त्यांना अिंग्लिश कंपनीपेक्षा आपले वेडेवाकडे, पण स्वराज्य हे अत्यंत श्रेयस्कर आहे असे पक्के आढळून आलेले होते. म्हणून त्यांनी ठरलेल्या वेळी आजपर्यंतच्या अपमानाचा भयंकर सूड अुगविण्यास आरंभ केला! जिकडे तिकडे स्वराज्याचा जयजयकार होअून गुलामगिरीचे तोंडावर रस्तोरस्ती मुलेही थुंकू लागली! खरोखरच मुलेही थुंकली- कारण बारा चौदा वर्षांच्या मुलांनी स्वराज्याची हिरवी नि जरतारी निशाणे अुभारली नि त्यांच्या त्यांनी ताशे वाजवीत मिरवणुकीही काढल्या. अशाच अेका मिरवणुकीला पकडून अिंग्लिशांनी त्यातील तरुण अर्भकांना फाशीची शिक्षा दिली! ही शिक्षा दिल्याचे अैकून अेका अिंग्रज अधिकाऱ्यालाच अितकी लाज वाटली की तो डोळ्यात अश्रु आणून मुख्य कमांडरकडे त्या बालकांना सोडून घावे म्हणून विनंती करू लागला. परंतु त्याचा काही अुपयोग न होता स्वतंत्रतेच्या निशाणांना अुभारणारी ती तरुण मुले राजरोस रीतीने फाशी देण्यात आली! या तरुण देवदूतांचा हा छळ छलकांच्याच डोक्यावर आदळल्याशिवाय स्वस्थ कसा बसेल? सर्व सृष्टी कंपित झाल्यासारखी डळमळू लागली. शेतकरी नि तालुकादार, हिंदु नि मुसलमान, वृद्ध नि तरुण, पुरुष नि स्त्रिया, सर्वजण राजकीय दास्याचा अुच्छेद करण्यासाठी हरहर म्हणून अुठला. “For not only in the districts beyond the Ganges but in those lying between the two rivers, the rural population had risen... and soon there was scarcely a man of either faith who was not arrayed against us!” (Kaye’s Indian Mutiny, Vol. II) ह्या बहुजन समाजाच्या प्रचंड प्रयत्नांना यश येण्यासाठी नि श्रीमती हिंदभू स्वराज्ययुक्त होण्यासाठी प्रयागवळ नि मुल्ला हे आपले आपले पवित्र अशिर्वाद त्या क्रांतीचे मस्तकावर वर्षू लागले!

हिंदुस्थानचे अितिहासात अितकी अुत्क्षोभक विद्युद्वेगी, भयानक नि सर्वसामान्य अशी दुसरी अेखादी राज्यक्रांती आढळून येणे दुर्घट आहे! लोकशक्ती जिच्यामध्ये खडबडून जाग्या होतात नि आपल्या देशस्वातंत्र्यासाठी

16

. “And with them went on not only the Sepoys, who, a day before, had licked our hands, but the superannuated for action, were earnest in their efforts to stimulate others to deeds of cowardice and cruelty.” Kaye’s Indian Mutiny, Vol. II, pafe 193. See also red Pamphlet.

अेकदम कडाडणाच्या मेघाप्रमाणे रक्ताचे वर्षाव कोसळवू लागतात अशी सत्तावनसारखी प्रचंड राज्यक्रांती ही हिंदुस्थानाचे अतिहासात अभूतपूर्व गोष्ट होती. त्यातूनही हिंदु नि मुसलमान आपले संबंधुत्वाचे नाते ओळखून हिंदुस्थानाकरिता अेकत्र होअून लढू लागावेत हा देखावा अगदीच अपूर्व नि आश्चर्यकारक होता. अशा अपरिचित प्रचंड वावटळीला आरंभ केल्यानंतर त्यावर दाब ठेवताना हिंदुस्थान फसले यात काय नवल आहे? नवल आहे ते हे की ज्यावर दोष ठेवता येणार नाही असली प्रचंड वावटळ हिंदुस्थानने निर्माण केली! कारण राज्यक्रांतीवर दाब ठेवणे हे कोणत्याही राष्ट्राला अेकदम साधलेले नाही. फार काय, पण फ्रेंच राज्यक्रांतीशी जर तुलना करून पाहिले तर अंदाधुंदी, गोंधळ, अत्याचार, आपस्वार्थीपणा, लूटालूट अित्यादी क्रांतीसारख्या अनिवार्य प्रलयात हटकून घडणारे प्रकार ५७ साली बरेच कमी घडलेले आहेत असे आढळून येतील. हिंदूभूचा तो पहिला प्रयत्न- नव्हे प्रयोग होता नि म्हणूनच त्या प्रयोगाचा ज्या अलाहाबादेच्या प्रांतात अितका विजय झालेला होता तिथे काही फसगती किंवा चुक्या किंवा अंदाधुंदी झाल्यास काही आश्चर्य करण्याचे कारण नाही. जमिनदारांची पिढीजात भांडणे, गुलामगिरीने आलेल्या दारिद्र्याचा अतिरेक नि शतकोशातके असलेले हिंदुमुसलमानांचे हाडवैर अेकदम नामशेष होण्याच्या प्रयत्नांत नैसर्गिक रीतीनेच अेकदम अुत्पन्न झालेले गैरसमज यांच्या योगाने अुठावणीचा पहिला धडाका अुडताच जिकडे तिकडे बेबंदशाही सुरु न होणे अत्यंत दुष्कर होते! सृष्टीचे आधी प्रलय झालाच पाहिजे. तो न होअू देणे अीश्वरास देखील अशक्य होते! ज्याला राज्यक्रांत्या हव्या असतील त्याला ही संकटे वाटेत बहुधा गाठावयाचीच!

परंतु लुटालुटीचा नि जाळपोळीचा हा पहिला आठवडा संपताच ही अंदाधुंदीची सर्व संकटे वितळत जाअून अलाहाबादेच्या क्रांतीला व्यवस्थित आकार घेअू लागली. त्या प्रांतातच काय, परंतु लोकक्षोभातून जिथे जिथे क्रांत्या होतात तिथे तिथे क्रांतिक्षणानंतर पहिली अडचण म्हणजे पुढाऱ्यांची पडते. ही अडचण अलाहाबाद शहरात लवकरच टाळली गेली. कारण मौलवी लियाकत अल्ली नावाचा अेक अत्यंत कट्टा स्वातंत्र्यभक्त लवकरच त्या क्रांतीचा धुरीण बनला. ह्या पुरुषाची जी त्रोटक हकीगत मिळते ती अितकीच की, हा विणकरी लोकांचा प्रमुख धर्मगुरू होता. बंडाचे पूर्वी त्याने विद्यालयांतून अध्यापकाचे काम केलेले होते. याच्या धर्मशील पवित्र्याने याचेवर लोकांची पूज्यबुद्धी बसलेली होती. अुठावणी होअून लोकांनी अलाहाबाद स्वतंत्र्य केल्यानंतर थोड्याच दिवसांत चोवीस परगण्याचे जमिनदारांनी ह्या मौलवीला अलाहाबादेला आणून त्यास त्या प्रांताचे मुख्य अधिकारी नेमले नि मोठ्या समारंभाने दिल्लीचे बादशाहाचे प्रतिनिधी म्हणून त्याची द्वाही फिरविली गेली. ह्या मौलवीने आपले मुख्य ठाणे खुश्रूबाग नावाच्या अेका तटबंदी बागेमध्ये स्थापून त्या सर्व प्रांतातील बंडखोरांना संघटित करण्याला आरंभ केला. त्याने लवकरच सर्व सरकारी कामे नि कारस्थाने व्यवस्थित पद्धतीने सुरु केली. दिल्लीचे बादशाहीचे आपण सुभेदार आहो असे नुसते सांगूनच तो राहिला नाही तर त्याने अलाहाबादच्या सर्व हकीगतीचे सरकारी रिपोर्ट अगदी शेवटपर्यंत दिल्लीचे बादशाहाकडे धाडीत असावे.

मौलवी लियाकत अल्ली ह्यांना पहिली गोष्ट जी करावयाची होती ती अलाहाबादेचा किल्ला हस्तगत करणे ही होय. त्यांच्या हाताखाली जे सैन्य गोळा झालेले होते त्यांना किल्ल्यावर हल्ला चढविण्यासाठी सज्ज करण्याचे प्रयत्न नि जुळवाजुळव त्यांनी चालविलेली होती, तोच बनारसहून जनरल नील अलाहाबादेकडे वळल्याची बातमी येअून थडकली. तथापि अजूनही जर त्या किल्ल्यात असलेल्या चारशे शिखांच्या मनात आले असते तर तोफा, शस्त्रे नि दारूगोळा ह्यांसुद्धा तो प्रचंड किल्ला अेक बारही न काढता बंडवाल्याचे हाती पडला असता! जनरल नीलच्या अंतःकरणाला ही गोष्ट अेकसारखी झोंबत होती नि म्हणून त्याने रात्रीचा दिवस करून अलाहाबादेकडे युरोपियन सैन्यासह कूच केले. ता. ११ जूनला नील अलाहाबादेला पोचला. आपण येअीतोपर्यंत शीख लोक किल्ला नि त्यातील अिंग्रजी लोक यांचे संरक्षण करतील याची नीलला बिलकूल आशा नसल्याने ज्या वेळेस त्याने किल्ल्यावर अिंग्रजी निशाण अजूनपर्यंत फडकत असलेले पाहिले त्या वेळेस त्याला फारच आनंद झाला. त्याने आपल्याबरोबरच्या युरोपियन सैन्यास ताबडतोब किल्ल्यांचे संरक्षण करण्यास ठेवून दिले नि त्या राजनिष्ठ शिखांना किल्ल्याचे बाहेर काढून लढाअीचा कामगिरीवर नेमले. नीलचा शिखांवर किती थोडा विश्वास होता हे यावरून स्पष्ट दिसत आहे. नीलचा जरी शिखांवर बिलकूल विश्वास नव्हता तरी शिखांचा मात्र त्याच्यावर पूर्ण विश्वास होता. कारण त्यांनी त्या अपमानानंतरही बंडवाल्यांस मिळण्याचे नाकारले नि नीलबरोबर आजूबाजूच्या खेडेगावांची राखरांगोळी करण्यास ते अेका पायावर तयार झाले. ता. १७ जून रोजी अिंग्रजी सैन्य शहरात घुसू लागले. त्या वेळच्या हकीकतीबद्दल आपल्या बादशाहाला धाडलेल्या रिपोर्टात मौलवी म्हणतात, 'जे देशद्रोही पापी त्या फिरंग्यांना मिळाले आहेत, त्यापैकी काहींनी

शहरात अशी कंडी पिकविली आहे की सर्व शहर अंग्रज लोक तोफेच्या तोंडी देणार आहेत. हे सर्वास खरे वाटण्यासाठी त्यांनी आपली घरे सोडून देऊन आपण जीव बचावण्यास निघून चाललो असे जाहीर केले! त्या योगाने सर्व शहर भयभीत होऊन नि मी संरक्षणाची आश्वासने देत असताही तिकडे दुर्लक्ष करून ओसाड पडत आहे.” मौलवीचा हा दुर्दैवी रिपोर्ट तयार होऊन दिल्लीकडे जात आहे तोच खुश्रूबागेवर अंग्रजांचा हल्ला चढू लागला होता. त्या दिवशीचा हल्ला बंडवाल्यांनी परत फिरविला. परंतु किल्ला शत्रूच्या हाती असताना अेका पडक्या बागेत बसून अलाहाबाद धरू पाहणे हा शुद्ध वेडेपणा आहे असे पाहून मौलवी आपल्या अनुयायांसुद्धा कानपूरकडे ता. १७ जूनच्या रात्री निघून गेले. ता. १८ जूनला अंग्रजांनी अलाहाबाद शहरात आपल्या शीख राजनिष्ठांसह पुन्हा प्रवेश केला.

बनारसप्रमाणेच अलाहाबाद शहर अंग्रजांच्या हाती फिरून पडले. तथापि त्या योगाने बंडवाल्यांचा धीर तिळमात्रही सुटला नाही. मुख्य किल्ल्यात अंग्रज सुसंरक्षित झालेले पाहून त्या प्रांतातील कडव्या लोकांना अधिकच स्फुरण चढू लागले नि प्रत्येक खेडे हे आपापल्या गढीचा अेकेक किल्ला करून तो लढविण्याच्या तयारीला लागले. अशा या कृतनिश्चयी लोकांस आता लाचलुचपतीने फसविण्याचे दिवस अुरुलेले नव्हते. ते युद्ध तत्त्वासाठी जुंपलेले होते नि म्हणून लहान लहान पुढारी धरून देणारांस नीलने हजारो रुपयांची बक्षिसे लावली तरी कंगाल शेतकरीही ती कृत्ये करण्यास नाखूष होते. लोकांच्या या अपूर्व तत्त्वनिष्ठेबद्दल त्या वेळच्या अंग्रजी अधिकाऱ्यांनी पत्रांतही मोठे आश्चर्य प्रदर्शित केलेले आहे. अेका, खेडेगावासंबंधाने अेक अधिकारी लिहितो : “The magistrate offered a reward of 1000 rupees for the head or the person of the leader of rebels who is well known to the natives, yet such is their hatred towards us that not one would give him up!” (Charles Ball, Vol.I) पुढारी पकडून देणे तर काय अंग्रजांना पैसे घेऊन माल विकणेही त्या वेळेस अत्यंत घोर पातक मानले जाऊ. जर अेखाद्याने हा गुन्हा केलाच तर त्याला समाजाकडून भयंकर शिक्षा ताबडतोब दिली जाऊ. “Any one who had worked for the Europeans these murderers Killed. So if the population is to a man against us we should stand but a bad chance. A Poor baker was found with his both hands cut off and his nose slit because he had sent in bread to us.”

असे २३ जूनचा हा रिपोर्ट म्हणतो! अंग्रजांना नुसती भाकर (ब्रेड) दिली म्हणून गावकऱ्यांनी त्या भाकरीवाल्याचे दोन्ही हात नि नाक कापून टाकले! असा राष्ट्रीय नि शास्त्रीय बहिष्कार पडल्यावर मग अंग्रजांच्या हालाला पारावार नाहीसा झाला. अलाहाबादेला किल्ला घेतला खरा; परंतु तेथून पुढे मागे पाडून टाकणे अंग्रजांना अशक्य होऊन गेले. त्यांना बैल मिळेनात, त्यांना गाड्या मिळेनात, त्यांना औषधे देखील मिळेनात. आजारी सोजिरांना डोल्या नाहीत, डोल्या अुचलावयास माणसे नाहीत! अशा कारणाने ठिकठिकाणी पडून राहिलेल्या आजारी लोकांच्या कर्कश आरोळ्या अितक्या भयंकर होत्या की त्या अेकूनच अंग्रजी बाया पटापट मरू लागल्या. ते दिवस अुन्हाचे होते नि जून महिन्यातच बंड अुभारण्यात अंग्रजांना नुसते आमच्या देशातील अुन्हाने मारून टाकू असा जो बंडवाल्यांचा कावा होता तो आता प्रत्ययास येऊ लागला. डोक्याला ओल्या पट्ट्यावर पट्ट्या चढविण्यात जो तो अंग्रज चूर झालेला. त्यातून अज्ञाचा पुरवठा बिलकूल पडेना. धान्याचा अेक कणही अंग्रजांना विकावयास कोणी तयार होऊनात. Up today we have had little to eat; indeed I would not have fed a dog with my yesterday's breakfast.” म्हणून अेक अधिकारी अलाहाबादेहून लिहितो. माझ्या कुत्र्याला देखील जे अन्न मी घातले नसते ते काल मी स्वतः खात होतो. ह्या अुष्णतेने नि ह्या अुपासमारीने अंग्रजी सैन्यात कॉलरा सुरु झाला नि त्यातही अंग्रजी सोजिरांनी दारू पिऊन झिंगून पडण्याचा सारखा धडाका लावला. सर्व शिस्त मोडून गेली. नीलच्या हुकुमाला ह्या दारूबाजांनी अितके धिक्कारून टाकावे की आता मी त्यांच्यापैकी अेका दोघांना फाशी देण्याचा निश्चय केलेला आहे असे कॅनिंगला कळविण्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली! या अनंत संकटांनी वेढून टाकलेली ती अंग्रजी सेना ठिकठिकाणी खिळून गेली. कानपूरकडून जलद मदत धाडण्याचे निरोपावर निरोप येत असतानाही जनरल नीलसारख्या धाडसी योद्ध्यालाही अलाहाबादेला जुलैची पहिली तारीख बघणे भाग पडले!

जनरल नील नि त्याचे फ्युजिलिअर सैन्य हे मद्रासकडून आणविलेले होते ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. जर का या वेळेस मद्रासकडे बंडाची नुसती हूल अुठली असती तरी देखील अंग्रजांना अेक दिवसही तो ताण सहन करणे

अशक्य झाले असते. परंतु अलाहाबादच्या कृतनिश्चयी हिंदुस्थानी लोकांनी जरी अंग्रजी योद्ध्यांना नुसते कोंडून मारावयाचा अितका यशस्वी घाट घालून तो सिद्धिस नेत आणला होता तरी त्याची अंग्रजांना भीती पडण्याचे करे कारण नव्हते. कारण मद्रास, मुंबई, राजपुताना, पंजाब, नेपाळ वगैरे सर्व हिंदुस्थान अजूनपर्यंत मढ्यासारखे निश्चल पडलेले होते- जेव्हा त्यातील काही भाग चलित झाले तेव्हा ते पिशाच्चासारके बंडवाल्यांवरच तुटून पडले. खुद्द अलाहाबादेला नि बनारसला अंग्रजांबरोबर हजारो शीख शिपाई नव्हते काय? मग घाबरणे कशाला! अितरांनी काहीही केले तरी अलाहाबादच्या प्रयागबळांनी नि मुल्लांनी, तालुकदारांनी नि शेतकऱ्यांनी, विद्यार्थ्यांनी नि शिक्षकांनी, दुकानदारांनी नि गिऱ्हाअिकांनी अनंत अडचणी दत्त म्हणून पुढे अभ्या असता, सर्वांना अेका छत्राखाली आकर्षून घेतील असा करामतीचा कोणीही पुढारी नसता नि अपजयाने लोकांत निरुत्साहता नि अंदाधुंदी माजली असताही गुलामगिरीचा जो दीर्घ द्वेष दाखविला नि त्या स्वराज्याच्या नि स्वातंत्र्याच्या अुच्च ध्येयासाठी जो स्वार्थत्याग - स्वप्राणत्याग केला त्या योगाने त्या सर्व देशभक्तांबद्दल अितिहासास सदोदित भूषणच वाटेल!

कारण त्या सर्व देशभक्तांना अंग्रजांच्या दास्याविरुद्ध अुठण्याबद्दल फार कडक किंमत द्यावी लागत होती.^{१७} बनारस नि अलाहाबाद ह्या प्रांतात नीलने जे क्रूर वर्तन केले त्याला रानटी अितिहासातही खरोखरच तोड सापडणे मुष्किल आहे! हे मी अलंकारिक भाषेत लिहित नाही. अंग्रजांच्याच हकीगती वाचून ही माझ्या आत्म्याची खात्री झालेली आहे. नीलने वृद्ध लोकांना जाळले, नीलने मध्यमवयातील लोकांना जाळले, नीलने तरुण लोकांना जाळले, नीलने कुमारांना जाळले, नीलने अर्भकांना जाळले, नीलने पाळण्यातील मुलांना त्यांच्या पाळण्यात नि अंगावर पिणाऱ्या तान्हुल्यांस त्यांच्या आजीचे अंगावर भाजून काढले! शेकडो स्त्रियांना, कुमारींना मातांना नि मुलींना त्यांची संख्याही न मोजताना नीलने जिवंत पेटवून दिलेले आहे. परमेश्वरासमक्ष नि मनुष्य जातीसमक्ष मी हे विधान करीत आहे! ह्यातील अेक अक्षरही खोडण्याची कोणाची छाती असेल तर त्यांनी समोर अेक क्षणभर तरी येअून अुभे राहावे!

या सर्वांचा अपराध काय होता? तर ते आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी ह्या सर्व हालअपेष्टा भोगण्यास तयार झालेले होते!

तरी अजून कानपूरची कत्तल झालेली नव्हती. कानपूरच्या कत्तलीचा सूड म्हणून नीलच्या कत्तली घडल्या नव्हत्या तर नीलच्या कत्तलीचा सूड म्हणून कानपूरच्या कत्तली झाल्या!

¹⁷ खालील पत्र पाहा : "One trip I enjoyed amazingly. We got on board a steamer with a gun, while the Sikhs and the fussiliers marched up to the city. we steamed up throwing shots right and Jeft till we got up to the bad places. when we went on the shore and peppered away with our guns, my old double barrel bringing down several niggers. So thirsty for vengeance I was. We fired the places right and left and the flames shot up to the heaven as they spread, fanned by the breeze showing that the day of vengeance had fallen on the treacherous villains. Everyday, we had expeditions to burn and destory disaffected villages and, we have taken our revenge. I have been appointed the chief of a commision for the trial of all natives, charged with offences against the Government and persons. Day by day, we have strung up eight and ten men. We have the power of life in our hands and, I assure you, we spare not. A very summary trial is all that takes place. The condemned culprit is placed under a tree, with a rope round his neck, on the top of a carriage and when it is pulled off he swings." -Charles Ball, Vol. I, page 257. असे किती दिवस चालले होते! "For three months eight dead carts daily went their rounds from sunrise to sunset to take down the corpses which hung at their own roads and market places and that six thousnd beings had been thus summarily disposed of and launched into iternity. -Kaye, Vol. II, page 203.

सत्तावन साली सर्व हिंदुस्थानात झालेल्या अंग्रजी पुरुष, बायका नि मुले यांच्या कत्तलीत जितके खून पडलेले नाहीत तितके अेकट्या नीलने अेकट्या अलाहाबादेस पाडले आहेत! असे शेकडो नील अशा हजारो गावी त्या साली नेटिढ्वांच्या सरसकट कत्तली अुठवीत होते!! अंग्रजांच्या प्रत्येक माणसासाठी हिंदुस्थानातले अेकेक गाव जिवंत जाळलेले आहे!

याबद्दल अंग्रजी अतिहासकार काय म्हणत आहेत? ते आधी ही हकीकत अजिबात वगळतात नि तेही सांगून सवरून! जर थोडीबहुत हकीगत दिलीच तर तीवरून नील किती धाडसी, करारी नि शूर होता हे सिद्ध करतात! असले प्रासंगिक क्रौर्य असण्यापेक्षा अधिक दयाळूपणा तो कोणचा? मानवी जातीबद्दल नीलच्या हृदयात किती ममता दाटलेली होती हे मानवी कल्याणासाठी त्याने दाखविलेल्या ह्या क्रौर्यावरून व्यक्त होत आहे असे काहीचे म्हणणे आहे. खुद्द पार्लमेंटरी रिपोर्टात हे म्हटलेले आहे. अंग्रजांच्या ह्या सुडाचा परिणामच कानपूरची कत्तल असावी अशी 'के'ला शंका येते. पण तो म्हणतो की नेटिढ्वांच्या अुद्दामपणाने ब्रिटिश लोकांच्या अंगातील शार्दूलत्व प्रकट होणे साहजिक होते. ह्या क्रौर्याबद्दल नीलच्या विरुद्ध 'के'ने अेक अक्षरही लिहिलेले नाही. तर अुलट ह्या महत्त्वाच्या प्रश्नांची मनुष्याने चर्चा करण्याचे धाष्ट्य करण्यापेक्षा तो ते अीश्वरावरच सोपवून देतो! परंतु नानांच्याबद्दल बोलताना मात्र त्यांची लेखणी अश्लीलपणालाही लाज आणते! चार्लस बॉल नीलची अपरिमित स्तुती करतो. खुद्द नील म्हणतो : "God grant I may have acted with justice! I know I have acted with severity, but, under all the circumstances, I trust forgiveness. I have done all for the good of my country, to re-establish its prestige and power and to put down this most barbarous inhuman insurrection."

"स्वदेशासाठी मी हा अघोर जुलूम करीत आहे म्हणून परमेश्वर मला क्षमा करो." जनरल नीलचे हे वरील वाक्य देअून जे अंग्रज अतिहासकार त्याची स्तुती करतात तेच श्रीमंत नानांच्या नि शिपायांच्या त्वेषाला मात्र नरकाकडे ढकलतात! अंग्लंडच्या स्वदेशाभिमानाची व्याख्या विलक्षण आहे!

होम हा अतिहासकार म्हणतो: "म्हातान्या लोकांना नि अंगावर पीत असलेल्या अर्भकांना घेतलेल्या अशरण बायांना ह्या भयंकर सुडात बळी देण्यात आले, परंतु ते सुख म्हणून नव्हे, तर पवित्र कर्तव्य म्हणून होय, हे मात्र जनरल नीलच्या सन्मानार्थ येथे सांगितले पाहिजे!"^{१८}

वरील अुताऱ्यात निःपक्षपाती अतिहासाला नि खऱ्या खऱ्या परमेश्वराला नीलच्या परमेश्वराला नव्हे! -जर कोणाच्या कत्तलीचे यथार्थ्य नि न्याय्यता वाटत असेल तर ती अंग्रजांनी केलेल्या कत्तलीची नसून बंडवाल्यांनी केलेल्या कत्तलीचीच होय! स्वातंत्र्यासाठी कत्तली क्षम्य आहेत की नाही ह्या प्रश्नाचा निकाल 'परमेश्वरावर सोपविला पाहिजे.' परमेश्वर मला क्षमा करो. कारण मी जे करीत आहे ते माझ्या देशाचे नैसर्गिक स्वराज्य मिळविण्यासाठी होय, हे वाक्य नीलपेक्षा नानांचे तोंडीच शोभते! स्वदेशासाठी बंडवाले लढत होते -अंग्रज नव्हेत! म्हणूनच क्रूर कत्तलीत जर कोणी 'पवित्र कर्तव्य' करीत असतील तर ते स्वधर्म नि स्वराज्य या अुदात्त साध्यासाठी झगडणारे नि शंभर वर्षे छळलेल्या मायभूचा सूड अुगविण्यासाठी खवळलेले क्षुब्ध बंडवालेच होत!

18

Old men had done us no harm; helpless women with suckling infants at their breasts felt the weight of our vengeance no less than the vilest malefactors. But to the honour of Neill let it be recorded that to him the infliction of punishment was not a delight but an awful duty!" Holme's Sepoy War, page 229-30.

ंपरतु आता हे तत्त्वज्ञान काय अुपयोगी! नीलने अलाहाबादेला भयंकर क्रौर्याची जी बीजे पेरली त्यांची पिके तिकडे कानपूरच्या शेतात भरभराटून राहिलेली आहेत! अशा हंगामात त्या पिकांच्या कापणीसाठी जलदीने कानपूरकडे निघून जाणेच योग्य होय!

प्रकरण आठवे

कानपूर नि झांशी

गुलामगिरीच्या नरकात खिचपत पडलेल्या पितरांना अुद्धारण्याच्या पवित्र हेतूसाठी धो धो वाहू लागलेल्या या क्रांती-भागीरथीच्या रक्तप्रवाहास अुत्तर हिंदुस्थानच्या अफाट मैदानावर धांगडधिंगा घालण्यास सोडून देअून आता क्षणभर आपण त्या क्रांती-भागीरथीच्या मुख्य हरिद्वारी काय प्रकार चाललेले आहेत हे पाहिले पाहिजे. श्रीमंत नानासाहेबांच्या राजवाड्यात मीरत अुठावणीचे सुमारास जितकी निरनिराळी कार्यकर्ती माणसे जुळलेली होती तितकी त्या वेळेस लखनौच्या राजमंदिरात, बरेलीच्या सुभ्यात किंवा खुद्द दिल्लीच्या दिवाण-अी-खासातही सापडणे मुष्किल होते. या ब्रह्मावर्ताच्या महालात सत्तावनच्या क्रांतीचा गर्भसंभव झाला नि तिथेच तो गर्भ वाढीसही लागला. तिथेच त्या विचारगर्भाच्या द्रवीभूत रसास संघटना येअू लागली नि त्या पूर्ण गर्भाचा अुद्भवही यथाकाली जर ब्रह्मावर्तासच झाला असता तर तो खात्रीने अल्पायुषी होता ना! परंतु मध्ये पूर्ण मासाचे आधीच मीरतच्या गडगडाटाने तो क्रांतीगर्भ जेव्हा अुन्मळून बाहेर पडला तेव्हा त्या अपक्व गर्भाचा परित्याग न करता तशा कठीण परिस्थितीतही त्याची योग्य ती अभिवृद्धी करण्यासाठी अिकडे ब्रह्मावर्ताच्या वाड्यात क्रांतीची जय्यत तयारी चालू झालेली होती.

त्या वाड्यात नानासाहेबांचे बंधु श्री. बाबासाहेब नि श्री. बाळासाहेब नि त्यांचे पुतणे श्री. रावसाहेब हे मालकाच्या क्रांतीच्या अुदात्त हेतुंना यशस्वी करण्यासाठी तनमनधनासह स्वात्मार्पण करण्यास सजलेले होते. तसेच नानांचे गुरू ज्यांनी खिदमतगारीच्या अत्यंत कनिष्ठ स्थितीतून आपल्या दक्षतेने नि हुशारीने आपल्यास राजमान्यतेला पात्र करून घेतले, ज्याने युरोपखंडातील राजकारणाचा नि संग्रामभूमीचा अभ्यास करून आपल्या स्वदेशभूमीला गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा धर्मयुद्दाला त्याचा कसा अुपयोग करून घेता येअील हे धूर्ततेने प्रत्यक्ष अवलोकन केलेले होते. ज्यांनी त्या अवाढव्य क्रांतीचा नकाशा सर्वांच्या आधी आपल्या मनःपटावर रेखाटून ठेवलेला होता नि ज्यांनी स्वतः मुसलमान असूनही आपल्या हिंदमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी अेका हिंदुराजाच्या अभ्युदयार्थ आयुष्य वाहून 'परैस्तु विग्रहे प्राप्ते वयं पंचशतोत्तरम्' ह्या महाभारतीय अुपदेशाची सार्थकता स्वाचरणाने केलेली होती, ते देशभक्त अझीमुल्लाखानही फिरंग्यांचे गुलामगिरीवर सोडण्यासाठी तिथे हातात तिलांजली घेअून अुभे होते. त्याच वाड्यात झांशीची बिजलीही आपल्या तेजःपुंजतेने त्या गर्द अंधकारावर अेकसारख्या चमका मारीत होती.

परंतु अशा या अितिहासप्रसिद्ध वाड्यात तिकडे शस्त्रागाराकडे निकषाच्या पाषाणावर तरवारीची धार पाजळण्यात कोणचा योद्धा दंग होअून गेलेला आहे बरे?

वाचकहो, तो शस्त्रागाराकडे समशेरीला पाणी चढवीत असलेला सतेज मराठा तात्या टोपे हा होय! शिवछत्रपतींच्या आखाड्यातील हा शेवटचा जवानमर्द मराठा गडी आहे. जवानमर्दी ज्यांच्या अंगात आहे असे पुष्कळ लोक असतात, परंतु या शेवटच्या मराठ्याची जवानमर्दी ही आपल्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या हिंददेवीने अुपसलेली तरवार होती. तरवार मेली पण तिचा वार मेला नाही- तो कधीही मरणारा नाही! तात्या टोप्यासारखी तरवार जिला, कालाने जीर्ण नि शत्रूंनी विदीर्ण केलेल्या म्यानातूनही स्वेच्छमात्रेकरून काढता येते त्या हिंदभूमीच्या अक्षय्य कुसव्याला नमस्कार असो!

हिंदभूमीच्या या नमस्कारार्ह कुसव्यात अि.स. १८१४ सालच्या सुमारास वीरवर तात्या टोपे यांचा जन्म झाला.^१ त्यांच्या वडिलांचे नाव पांडुरंग भट असे होते. पांडुरंग भटास अेकंदर आठ मुलगे असून त्यातील दुसऱ्या मुलाचे

^१ १. अि. स. १८५९ साली श्री. तात्यांच्या जवानीत ते म्हणतात : "My name is Taty Topi. My father's name is Pandurang, inhabitant of Yeola, Paraganha, Paloda, zillah Nagar. I am a

नाव रघुनाथ असे होते. हाच रघुनाथ हिंदुस्थानच्या अितिहासातील तारामालिकेमध्ये 'तात्या' या नावाने चमकणारा स्वातंत्र्याचा दिव्य तारा होय!

पांडुरंगराव टोपे हे देशस्थ ब्राह्मण असून शेवटचे बाजीरावाजवळ ब्रह्मावर्तास ते दानाध्यक्षाचे कामावर असत. त्या ब्रह्मावर्तास अेक वेळ केवढा अलभ्य लाभ झालेला होता! तेथील पटांगणात नानासाहेब, झांशीची छबेली, तात्या टोपे यांच्या समकालीने स्नेहलीला झालेल्या आहेत! लहानपणापासूनच श्रीमंत नानांचा नि तात्यांचा अत्यंत स्नेह जुळलेला होता. ज्या महत्कार्यात पुढे त्यांना वीरचरित्रे करावयाची होती त्या महनीय कृत्याचे शिक्षण बालवयापासूनच या दोघा विभूर्तींना सृष्टिदेवीकडून अेकाच शाळेत दिले जात होते. रामायण-महाभारताची पारायणे ज्यांनी अेकत्र केलेली, मराठ्यांच्या जवानमर्दींचे अितिहास ज्यांनी अेकत्र वाचलेले नि त्या वीररसाच्या घुटक्यांनी ज्यांचे बालबाहू अेकत्र स्फुरलेले होते, त्याच या दोन छाव्यांनी आपल्या देशमातेसाठी अेकत्र लढावे! अेकेका शतकात अशी अेखादीच शाळा अुघडली जाते की, तिच्यात नाना, तात्या, राव नि छबेली ही बालके अेकत्र शिक्षण घेतात, अेकत्र हसतात, अेकत्र खेळतात! अेकेका शतकात अशी अेखादीच परीक्षा होते की जिच्यात ही सर्व महानुभाव बालके संग्रामपत्रिकेवर अदभूत वीरचरित्रे अेकमताने लिहू लागतात! अशा या असाधारण शाळेचा नि असाधारण परीक्षेचा मान त्या सत्तावनसाली ब्रह्मावर्ताच्या राजवाड्यास मिळालेला होता!

अेप्रिलचे शेवटी क्रांतिपक्षाचे संघटनेस अेकवाक्यता देण्यासाठी अुत्तर हिंदुस्थानातील मुख्य मुख्य शहरी स्वतः प्रवास केल्यानंतर अझीमुल्लाखान नि नानासाहेब हे संकेतसमयाची मार्गप्रतिक्षा करीत मोठ्या शिताफीने थांबलेले होते. अितक्यात १८ मे च्या सुमारास मीरतच्या अुठावणीची नि दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची बातमी कानपूरला येअून थडकली. या अकाली अुठावणीची वार्ता अैकताच ब्रह्मावर्ताचे राजवाड्यात कोणच्याही प्रकारची दृश्य चलबिचल बिलकूल अुडाली नाही. राज्यक्रांत्यांत सहस्त्रशः निरनिराळ्या भागाचे चलन चालू होत असल्याने त्यातील काही भाग जलदीने तर काही मंदगतीने, काही पूर्व संकेताने तर काही आकस्मिक तेजाने गती घेअू लागावयाचेच! ब्रह्मावर्ताच्या राजवाड्याचे लक्षात हे ताबडतोब आले नि त्याने मीरतच्या अुठावणीचा पूर्ण फायदा घेण्याचा निश्चय केला. परंतु तो फायदा घेण्यासाठी घाअीने दिल्लीचे मागोमाग अुठाव करावा किंवा जूनच्या पहिल्या आठवड्यातच पूर्वी ठरल्याप्रमाणे अुठावे? या दोहोंपैकी दुसराच मार्ग अिष्ट ठरून त्याप्रमाणे मेच्या अुत्तरार्धात ब्रह्मावर्ताची अंतर्बाह्य कारस्थाने चालू लागली. ब्रह्मावर्तापासून कानपूर हे अगदी जवळ आहे. या शहरात बरेच दिवसांपासून अिंग्रजी सैन्याचे महत्त्वाचे ठाणे ठेवलेले असे. सत्तावनच्या मे महिन्यात त्या ठाण्यामध्ये १ ली, ५३ वी, नि ५६ वी शिपायांची पायदळ पलटणे नि शिपाअी घोडेस्वारांची दुसरी पलटण असे अेकंदर तीन हजार नेटिव्ह सैन्य ठेवलेले होते. तेथील तोफखाना अिंग्रजांचे ताब्यात असून त्यावर सुमारे ६० अिंग्रजी नि अितर शेंसवाशे सोजीर अितके गोरे रहात होते. या सर्व सैन्यावर सर हो व्हीलर हे कमांडर असत. सर हो व्हीलर हे वयाने वृद्ध नि शिपायांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय झालेले अंमलदार होते. या वृद्ध अंमलदाराने शीख युद्धात नि अफगाणिस्थानातील मोहिमांत चांगली नोकरी केलेली होती. कानपूर येथील नेटिव्ह सैन्याची या अंमलदारावर फार मर्जी आहे हे अिंग्रज सरकारला पूर्णपणे अवगत असल्याने कानपूरच्या शिपायांचे रांगेत काही खलबते चाललेली असावीत ही शंका कोणाच्याच मनास शिवली देखील नव्हती.

मे महिन्यात सुमारे ता. १५ ला कानपूर शहरात जिकडे तिकडे अेक प्रकारची विशेष चळवळ अुडालेली दिसू लागली. मीरतच्या अुठावणीची बातमी पोचल्याने शिपायांचे रांगांतील ती पूर्वीची स्तिमितता जाअून त्या जागी चांचल्य आलेले होते. परंतु शिपायांना कधीच कळलेली ही बातमी अिंग्रजी अधिकाऱ्यांना ता. १८ मेपर्यंत कळलेली नव्हती. दिल्लीची बातमी आणणारी तारायंत्रे तोडून मोडून पडलेली असल्याने सर हो व्हीलर यांनी ती बातमी काढण्याकरिता काही दूत धाडले. त्यांस रस्त्यावर दिल्लीकडून येणारा अेक शिपाअी भेटला. परंतु फिरंग्यास बातमी देण्याचे त्याने साफ नाकारले! सत्तावन साली लांब लांब अंतरावरील बातम्या नेटिव्ह लोकांना क्षणार्धात कशा कळत नि तारायंत्रे

resident of Bithur. I am about forty-five years of age, in the service of Nanasahib in the grade of companion or aide-de-camp."

कानाशी लावून धरलेल्या अंग्रजांना त्यांचे कसे पूर्ण अज्ञान असे, या गोष्टींचे अंग्रजी अधिकाऱ्यांना मोठे कोडे पडलेले आहे.² कानपूरच्या नेटिव्ह शिपायांना मीरतची अत्यंतभूत हकीगत ही काही अुठावणी झाल्यानंतर पाठविलेल्या तारांनी कळण्याची जरूरी नव्हती. कारण ती अुठावणीचे अेक दिवस आधीच जिवंत तारांनी कळून आलेली असे. कानपूरच्या अंग्रजी अधिकाऱ्यांना अखेर जेव्हा बातमी कळली तेव्हा मग कानपूर शहरच्या नि शिपायांच्या रांगेतल्या चळवळी म्हणजे काय आहेत याची त्यांना कल्पना येऊ लागली. परंतु अदभुत वार्ताश्रवणाने आलेली ही चंचलता जनमनातून लवकरच निघून जातील अशा आशेने सर हॉ व्हीलर यांना अजून पछाडलेले होतेच. अिकडे कानपूर शहरात नि शिपायांत अंग्रजांच्या अंमलाचा खेळखंडोबा करण्याचा समय जवळ आला असे प्रत्येकास स्पष्ट दिसू लागले नि हिंदु नि मुसलमान यांच्या मोठमोठ्या सभा, शिपायांच्या गुप्त बैठका, शाळांतील विद्यार्थ्यांत नि त्यांच्या शिक्षकांत चाललेले संवाद नि बाजारात नि दुकानादुकानातून चाललेल्या चर्चा ह्या सर्व वार्तातून लोकक्षोभाची आतापर्यंत दाबून ठेवलेली ज्वाला भडका देऊन अुठू लागली. रस्त्यांतून अुघड रीतीने फिरंग्यांना मारण्याची खलबते लोक करीत नि खालच्या दर्जाचे शिपायी आपल्या स्वदेशी सुभेदारांच्या हुकमाशिवाय अितर कोणाचेच हुकूम जुमानत नसत.³ बाजारात अेक अंग्रजी बायी काही पदार्थ खरेदी करण्यास नेहमीच्या डौलात चालली असता समोरून कोणी वाटसरू कपाळाला आठ्या घालीत तिच्याकडे आला नि तिला म्हणाला, “आता पुरे हा डौल! हिंदुस्थानच्या बाजारातून आता आपली लवकरच अुचलबांगडी होणार आहे समजलात” असली कडवी वाक्ये अैकण्याचा अंग्रज लोकांवर हा पहिलाच प्रसंग! अशा या प्रसंगात आता स्वस्थ बसून अुपयोग नाही असे पाहून कमांडर सर व्हीलर ह्याने बंडाच्या आधीच संरक्षणांची तयारी करावयास आरंभ केला.

प्रथमतः त्याने वेळप्रसंगी अेक आसऱ्याची जागा जय्यत असावी म्हणून गंगेच्या दक्षिण बाजूस नि शिपायांच्या रांगांनजीक अेक जागा निवडून काढली. त्या जागेला बळकटी आणण्यासाठी अुत्तम तटबंदी करून नि तोफा रोखण्याच्या जागा ठिकठिकाणी रचून सर व्हीलरने तिथे अज्ञाचा पुरवठा करण्याचाही हुकूम सोडला. परंतु नेटिव्ह क्राँट्रॉक्टरने धान्यादी सामग्री व्हीलरची दृष्टी अुकवून हुकमापेक्षा पुष्कळ कमी करून ठेवली होती असा बोलवा आहे! ह्या तटबंदीच्या जागेचा अुपयोग शिपायांनी जरी बंड केले तरी देखील आपणास फारसा करावा लागणार नाही असा व्हीलर नि अितर अंग्रजी अधिकारी यांना भरंवसा होता. कारण अितर ठिकाणांप्रमाणेच कानपूरचे शिपायीही ठाडी ठाडी लांडगेतोड न करता मारामारी करीत दिल्लीकडेच निघून जातील नि ते दिल्लीकडे चालले की, आपणही गंगेतून अुतरून अलाहाबादेला अंग्लिश सैन्यास जाऊन मिळू असा त्यांचा बेत होता! कानपूर येथील अंग्रजी लोकांच्या संरक्षणासाठी ही लष्करी तटबंदीची मजबूत जागा अुभारूनच व्हीलर स्वस्थ बसला नाही, तर त्याने लखनौला सर हेन्री लॉरेन्स याजकडे मदत धाडून देण्याबद्दल निकडीची पत्रे लिहिली. परंतु लखनौला क्रांतीची क्षुब्धता अितकी भडकलेली होती की, सर हेन्री लॉरेन्सच मदत पाहिजे म्हणून ओरडत होता! तथापि ८४ गोरे सोजीर, लेफ्टनंट अँशेच्या हाताखालील गोरा तोफखाना नि काही घोडेस्वार अितके सैन्य कानपूरकडे त्याने ताबडतोब रवाना केले.

अंग्रज लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी सर व्हीलरने ह्या दोन तजविजा करून ठेवल्या यात काहीच विशेष नव्हते. परंतु अंग्रजांच्या हिंदुस्थानावरील राज्यावर आलेली धाड टाळण्यासाठी जी तिसरी अेक तजवीज त्याने योजली होती तिच्याअितकी आता अदभूत वाटणारी, परंतु त्या वेळेच्या क्रांतिरचनेतील कौशल्याची यथार्थ कल्पना देणारी अशी दुसरी विलक्षण गोष्ट या अितिहासात नमूद झालेली नाही! सर व्हीलरची तिसरी तजवीज म्हणजे कानपूरचे संरक्षणार्थ येण्याची त्याने ब्रह्मावर्ताच्या राजाकडे केलेली विनंती होय! मीरतच्या आकस्मिक वार्ता अैकताच लष्करातील खालच्या शिपायांत नि बाजारातील साधारण लोकांत अेकदम चंचलता नि विस्कळीत क्षुब्धता अुत्पन्न झालेली होती. परंतु

² Indeed, one of the most remarkable features of the Mutiny has been the certainty and rapidity with which the natives were made aware of all important movements in distant places. The means of communication is chiefly by runners who forwarded messages from station to station with extraordinary celerity.” -Narrative, page 23.

³ Nanakchand's Diary.

ब्रह्मावर्ताचा समुद्र पूर्वी जितका शांत, गंभीर नि सहनशील दिसत होता तितकाच तो आताही होता. त्यांच्या हृदयात जमत असलेल्या प्रचंड वादळाचा मागमूस त्याच्या जलपृष्ठावर अेक लवलेशही दिसणे अशक्य होते. कानपूरच्या सैन्यातील या चंचलतेने सर व्हीलर सावध झाला तरी त्याला ब्रह्मावर्ताचा राजा आपल्याविरुद्ध आहे याची तिळमात्र शंका येईना. ज्याच्या मस्तकावरील मुकुट आता अेका क्षणापूर्वी आपण पायाखाली तुडविलेला आहे, शपटीवर जाणूनबुजून पाय देऊन ज्या नानाला आपण अेका क्षणापूर्वी चिरडीस नेलेले आहे त्याच नानाला अिंग्रजाने आपल्या संरक्षणासाठी कानपूरला येण्याची विनंती केली! नाना हा सहनशील हिंदु आहे, तो मनात डाव धरणारा विषारी नाग नाही, असे अिंग्रजांना जे वाटले ते काही अगदीच चुकलेले नव्हते. कारण आजपर्यंत अिंग्रजांचे पायाखाली तुडविलेली निर्जिव, निरुपद्रवी नि नेभळी गांडगुळे हिंदुस्थानात काय थोडी थोडकी होती? असल्याच गांडगुळापैकी नानाही अेक गांडगुळच असेल अशा भ्रमाने सर व्हीलरने ब्रह्मावर्ताचे वारुळात आपला हात खुपसला होता. ब्रह्मावर्ताच्या वारुळातील नागाला याहून दुसरे काय पाहिजे होते! त्याने दोन तोफा, तीनशे खाजगी शिपायी, पायदळ नि घोडेस्वार यासह ता. २२ मेला कानपूरमध्ये प्रवेश केला! कानपूरला अिंग्रजी लष्करी नि मुलकी अधिकाऱ्यांची वस्ती फार मोठी होती. तिच्या मधोमध जाऊन नानांनी आपला तळ दिला. कानपूरला बंड झाले तर पहिल्याने खजिन्यावर हल्ला होणार हे खास, तेव्हा त्याच्या संरक्षणाची काय तजवीज करावी? तर तो खजिना द्या नानांचे ताब्यात! दारूखाना नि शस्त्रगारे यांचे संरक्षण? राहू द्या नानांचे देखरेखीखाली! लवकरच या देखरेखीसाठी तिथे त्यांच्या दोनशे शिपायांचा पहारा बसला! कलेक्टर हिलबर्डन ह्याने नानांचे नि तात्यांचे फार आभार मानले नि सर्व अिंग्रज स्त्रियांनी नि मुलांनी पाहिजे असल्यास ब्रह्मावर्ताचे राजवाड्यात आश्रयास जावे असाही बूट निघण्यापर्यंत वेळ आली.

याचे नाव मराठी कावा! अिंग्रजांचे संरक्षणासाठी नि स्वदेश-स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या आपल्या सख्ख्या भावांशी लढण्यासाठी फौज-तोफखान्यासुद्धा नानांना कानपूरला बोलावून आणले जावे, अिंग्रजांचे वस्तीत त्यांचा तळ पडावा, अिंग्रजांनी लाखो रुपयांचा खजिना त्यांच्या ताब्यात द्यावा नि अशा रितीने मदत दिल्याबद्दल नानांचे आभार मानले जावेत याचेच नाव मराठी कावा! या गोष्टी त्या प्रचंड स्फोटापूर्वी फक्त अेक आठवडा आधी! यावरून सत्तावन साली अिंग्रज सरकारला अंधःकारात चाचपडत ठेवून अेकदम भयंकर खड्यात कसे पाडले गेले हे स्पष्ट दिसून येते! स्वातंत्र्याची अनिवार अिच्छा हे साध्य नि तत्प्राप्त्यर्थ युद्धसंग्राम हे साधन या दोन गोष्टींचे स्पष्ट ज्ञान सर्व समाजाला दिलेले होते. परंतु त्यांचे पुढारी कोण, अुठावणीचा नक्की दिवस कोणचा, क्रांतीची मुख्य केंद्रे कोठे होणार हे अितक्या शिताफीने गुप्त राखलेले होते की त्याची दाद अिंग्रजांना तर काय, परंतु खालच्या सामान्य जनसमूहालाही नक्की लागलेली नव्हती. मुख्य गुप्त केंद्राचे धुरीण नि त्यांचे विश्वासू हस्तक यांना काय ती सर्व नावानिशी माहिती होत. प्रत्येक रेजिमेंटमध्ये अेक कमेटी नेमल्याचे जे मागे सांगितलेले आहे त्याचे तरी मर्म हेच होय. काशीला धरलेल्या पत्रावर 'अेका थोर पुढाऱ्याकडून' अितकीच काय ती सही होती. या क्रांतिरचनेला अनुरूप असेच वर्तन त्यातील जबाबदार पुढाऱ्यांकडून ठेवण्यात आलेले होते. दिल्लीचे बादशाह, झाशीची राणी किंवा नानासाहेब यांच्या बेताबद्दल बंड होण्याच्या आधल्या दिवसापर्यंतही अिंग्रजांना काडीचीही दाद नव्हती! परंतु त्या सर्वांत ब्रह्मावर्ताच्या वाड्याची काही विशेषच करामत! के हा अितिहासकार म्हणतो, "मराठी राज्यसंस्थापक शिवाजीच्या चरित्राचा अभ्यास नानाने काही अुगीच केला नव्हता."

कानपूरला गुप्त मंडळ्याचे जे जाळे होते त्याचे मुख्य केंद्र सुभेदार टीकासिंग यांच्या घरी स्थापलेले होते. सभा भरण्याची दुसरी जागा म्हटली म्हणजे शमसुद्दीनखान नावाच्या पुढारी शिपायाचे घरी होती.^४ ह्या गुप्त बैठकांतील खलबतांना नानांचे वतीने ज्वालाप्रसाद नि महमूद अल्ली हे ब्रह्मावर्ताचे राजवाड्यातील दोन अत्यंत विश्वासू नोकर

4 कानपूर येथे बंडाचा मोड झाल्यावर जो पुरावा गोळा करण्यात आला त्याच्या नि नानकचंद नावाच्या अेका वकिलाची जी डायरी होती तिच्या आधाराने G. O. Trevelyan याने लिहिलेल्या Cawnpore नावाच्या पुस्तकावरून ही सर्व माहिती घेतलेली आहे. ह्या तुटक पुराव्यावरून त्या वेळच्या परिस्थितीची कल्पना करणे फारसे कठीण नाही.

हजर असत. सुभेदार टीकासिंग नि ज्वालाप्रसाद यांच्या साहाय्याने, अुक्तट स्वातंत्र्येच्छेने नि निर्भळ कळकळीने त्यांचा सर्व सभेवर पगडा बसलेला होता नि या सभेच्या मताप्रमाणे सर्व सैन्याने अेकमताने वागण्याचे ठरलेले होते. त्यामुळे सुभेदार टीकासिंग यांचे मत तेच सर्व सैन्याचे मत होते. अशा या पुढाऱ्यांची नि नानांची गाठ पडणे नि प्रत्यक्ष रीतीने सर्व खुलासा होणे हे अत्यंत अवश्य होते. त्यातूनही मीरतच्या अकस्मात अुठावणीने गोंधळून गेलेले कार्यक्रम पुन्हा अेकदा नीट जुळविणे भाग होते. म्हणून नानांची नि सुभेदार टीकासिंगाची गाठ होण्याचे निश्चित झाले. पहिल्या भेटीत सुभेदारांची नि नानांची मसलत बराच वेळ झाली. “फौजेतील हिंदु नि मुसलमान हे दोघेही स्वराज्य नि स्वधर्म यासाठी अेकमताने अुठण्यास सज्ज झालेले आहेत नि आपण म्हणाल ते करण्यास तयार आहेत” अशी सुभेदारांनी खातरजमा केल्यावर बाकीचे किरकोळ मुद्दे ठरविण्यासाठी दुसरी जास्त सावधगिरीची नि सावकाश भेट घेण्याचे ठरवून सुभेदार परत फिरले. जूनच्या पहिल्या तारखेला संध्याकाळचे सुमारास श्रीमंत नाना हे आपले बंधु बाळासाहेब नि मंत्री अझीमुल्लाखान यांसुद्धा गंगेच्या तीरावर आले. तिकडून सुभेदार टीकासिंग, त्यांचे केंद्र मंडळासुद्धा तिथे आलेलेच होते. ही सर्व मंडळी अेका नावेत बसून गंगेच्या त्या सुधाधवल जलाशयात शिरली. आपल्या स्वदेशरक्षणासाठी घनघोर संग्राम करण्याची प्रतिज्ञा त्या गंगाजलालाच हाती घेऊन करण्यात आल्यानंतर सुमारे दोन तीन तास त्यांचे संवाद चालले. भावी कार्यक्रमाचा नक्की निश्चय झाल्यावर ती मंडळी परत फिरली. ते त्याचे संवाद काय झाले हे गंगाजलाच्या पात्रालाच काय ते ठाऊक आहे! अितके मात्र खरे की, दुसरे दिवशी शमसुद्दीन ह्याने आपली प्रियकरीण अझीझनचे घरी येऊन तिला नक्की वचन दिले की, दोन दिवसाचे आत फिरंग्यांचा नायनाट होऊन हिंदुस्थान स्वतंत्र होणार! शमसुद्दीन ह्याने त्याच्या या प्रिय पात्रास ही स्वातंत्र्याची वार्ता काही अुगीच कळविली नव्हती. कारण स्वराज्यासाठी शमसुद्दीन याचा आत्मा जितका तळमळत होता तितकाच या सुंदरीचाही तळमळत होता. अझीझन ही शिपायांच्या अत्यंत प्रीतीतील अेक वेश्या होती. परंतु तिने आपले प्रेम साध्या बाजारात पैशावर विकण्याचे अँवजी ते स्वातंत्र्य-संग्रामाचे बाजारात देशप्रेमाचे बक्षीस म्हणून लावलेले होते. सुंदर मुखावरील नि तिच्या भोवयावरील अेकेका आढीने पळून आलेल्या भ्याडांना परत रणाकडे दडवलेले आहे हे पुढे लवकरच सांगण्यात येतील.

क्रांतिपक्षाचे बेत अिकडे या थराला पोचत असता तिकडे अिंग्रजी लोकांची दरक्षणी जी त्रेधा अुडत होती ती काही पुसावयास नको! लखनौहून मदत आल्यावर नि श्रीमंत नानासाहेबांचे संरक्षणाखाली खजिना नि दारुखाना गेल्यावर सर व्हिलरचे मनाला धीर आलेला होता. परंतु अिंग्रजांच्या लोकवस्तीला मात्र काही केल्या धीर निघेना. मेच्या २४ व्या तारखेला मुसलमान लोकांचा अीदचा जंगी सण होता. या दिवशी सर्वत्र बंडे अुठणार अशी हर अेक शहरी अिंग्रजांना धास्ती पडलेली होती. परंतु अशा सहज ध्यानात येणाऱ्या दिवशी बंडाचा सार्वत्रिक अुठाव करण्याअितके काही सत्तावनचे क्रांतिनायक वेडगळ नव्हते. ज्या दिवशी बंड होणार असे सहज वाटावे त्या दिवशी हटकून शांतता धरणे नि ज्या दिवशी बंड होण्याचा मुळीच संभव न वाटे! अशाच दिवशी अुसळी मारणे, हे डावपेच तर बंडाच्या यशाची मुख्य कारणे आहेत. म्हणून कानपूरलाही अीदचे महोत्सवात किंचितही गडबड अुडू दिली नाही. त्या दिवशी सकाळी अिंग्रज अितका घाबरला होता की, सर व्हिलरने लखनौला तार दिली, “आज बंड होणे काही झाले तरी थांबणे नाही.” परंतु त्या महोत्सवाच्या दिवशी संध्याकाळी जेव्हा सर्व मुसलमानांनी शिरस्त्याप्रमाणे साहेबांच्या भेटी प्रतिभेटी घेतल्या तेव्हा सर व्हिलरला पुन्हा अेकदा अत्यंत धीर आल्यासारखे झाले. राणीच्या जन्मदिवशी अिंग्रजी तोफांची सलामी रीतीप्रमाणे व्हावयाची; परंतु क्वचित त्या आवाजाने शिपायांत नसती गडबड अुडेल म्हणून ती सलामीही देण्यात आली नाही!! अिंग्लिशांच्या महाराणीच्या जन्मदिवशी खुद्द तिच्या लष्करातही तिला सलामी देण्याची ताकद नसावी याबद्दल कित्येक अिंग्रजी अंमलदारांस भरपूर दुःख झाले, पण करतात काय बिचारे! बंड झाल्यास जी संरक्षणासाठी तटबंदीची जागा अुभारली होती म्हणून मागे सांगितले आहे त्या जागेकडे लक्ष दिले तर अिंग्रजांची कोण अशरण स्थिती झालेली होती हे तत्काळ ध्यानात येतील. ‘लांडगा आला रे आला’ अशी कुणीतरी मुद्दाम कंडी पिकवली की रस्त्यारस्त्यातून अिंग्रजांची लटांबरेची लटांबरे लागली सैरावैरा पळावयास! अेक अिंग्रजी अंमलदार लिहितो: “while I was there, baggies, palkis, gharris, vehicles of all sorts drove up and discharged cargoes of writers, tradesmen, ladies, women, suckling infants, ayahs and children -and officers too! -all the terror of an imaginary foe! In short if any insurrection took or takes place, we shall have no one to thank but ourselves, because we have shown to the natives how very easily we can be frightened and when frightened, utterly helpless!”

अंग्रजांनी आपल्या वर्तनाने दाखविलेला त्यांचा हा भित्रेपणा, वरील अधिकारी म्हणतो त्याप्रमाणे, नेटिव्ह्यांच्या खरोखरच ध्यानात आलेला होता. परंतु तो काही आताच नव्हे. ही तटबंदीची जागा बांधण्यास आरंभ झाला तेव्हाच अझीमुल्लाखानाने अेका लेफ्टनंटला हसत हसत हेच नव्हते का कळविले? त्या लेफ्टनंटला अझीमुल्लाखान आपल्या नेहमीच्या मिठ्ठास वाणीने विचारतात, “का साहेब, ही अिकडे जी तुम्ही नवी अिमारत बांधीत आहा तिचे नाव काय ठेवणार?” साहेब म्हणाले, “खरेच, मला ते अजून नक्की सुचलेले नाही.” डोळे मिचकावीत तो धूर्त अझीमुल्लाखान म्हणतो, “ठेवा झाले ‘निराशेचा किल्ला’ हे नाव!”

मेच्या शेवटी अेक दिवस अेका अंग्रजी तरुण बांडाने दारूच्या अंमलात अेका शिपायावर गोळी झाडली. ती गोळी हुकली नि शिपायाने त्या सोजिरावर फिर्याद केली. नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे ह्या घोर अपराधातून त्या सोजिराची निरपराधी म्हणून सुटका झाली नि कारण असे देण्यात आले की, “दारूच्या भरात बंदूक चुकून अुडाली!” हा निकाल नेहमीचाच होता. परंतु आता मनु मात्र नेहमीचाच नव्हता. “या अपमानाची वार्ता येताच सर्व लष्कर गुरगुरू लागले की, “ठीक आहे! आमच्याही बंदुका आता लवकर चुकून अुडतील!” हे वाक्य शिपायाशिपायांतून अेक अुद्क्षोभक नारसिंह मंत्रच झालेले होते. अेकमेकांस भेटतात “आता बंदुका चुकून अुडणार ना” अशा अुपरोधक सलाम्या फौजेत झडू लागल्या. तथापि मीरतप्रमाणेच घाडी न करता संकेतघटी येअीतो त्यांनी सर्व राग मनातल्या मनात गिळून टाकण्याचा निश्चय केला.

या भयाणतेला आणखी भयाण करण्यासाठीच की काय, त्याच वेळेला अेका अंग्रज गृहस्थांचे नि त्याच्या बायकोचे अशी दोन प्रेते गंगेच्या पात्रातून वहात वहात कानपूरला आली! वर कोठल्या तरी शहरातील बंडवाल्यांनी केलेल्या कत्तलीची ती साक्ष कानपूरशी काय काय भयंकर संवाद करीत असेल? गंगेला अजून अशी कितीतरी ओझी वहावयाची होती!

‘लांडगा आला रे लांडगा’ अशी कंडी पिकवून पिकवून आता अंग्रजांना अितके वेळ फसविलेले होते की, ज्या वेळेस लांडगा खराच येणार त्या वेळेस ते खुशाल घोरत पडू लागले होते. जूनच्या पहिल्या तारखेला खुद्द सर हो व्हीलर लॉर्ड कॉनिंगला लिहितो, “क्षुब्धता नि भय अुरलेले नाही. कानपूर सुरक्षित झाले. अितकेच नव्हे तर खुद्द लखनौलाही मी लवकरच मदत धाडून देतो!!!” अलाहाबादेहून आलेली गोरी फौज खरोखरच लखनौकडे जाण्यास निघाली! आणि ती केव्हा? तर तारीख तीन जूनला! ज्या कटामध्ये तीन हजार शिपाअी नि वेश्यासुद्धा कानपूरचे सर्व शहर गुंतलेले होते त्या कटाची बातमी अंग्रजांपासून नि त्यांना मदत करणाऱ्या नानकचंदासारख्या कुन्हाडीच्या दांड्यापासून अितकी मोहरबंद राखली जावी हे केवढे आश्चर्य आहे!

ही मोहोर ता. ४ जूनचे रात्री अखेर फुटली, सार्वत्रिक कार्यक्रमानुरूप रात्रीचे अंधारात काही बार झाले नि ठरलेल्या अिमारतीस आग लागली! रक्तपात, नाश नि मृत्यु यांची शर्यत सुरू झाल्याची ती टाळीच होती. सर्वांचे आधी टीकासिंगाचा घोडा कर्कश रीतीने किंचाळला नि त्याचबरोबर हजारो घोडे अेका क्षणात फेकी घेत दौडत निघाले. काही अंग्रजी पागांना नि घरांना आगी लावण्यास निघाले. काही अितर रेजिमेंटसना आणावयास निघाले नि काही लष्करी निशाणांना नि पताकांना ताब्यात घेण्यास निघाले. या पताका ज्याच्या ताब्यात होत्या तो वृद्ध सुभेदार मेजर नेटिव्ह

5

The Sepoys, familiar as they were with the brutality of low Europeans and the vagaries of Military justice, would at less critical season have expressed small surprise either at the outrage or the decision. But, now their blood was up and their pride awake and they were not inclined to overrate the privileges of an Anglo-saxon or the sagacity of the Military Tribunal.” -Cawnpore, page 93.

असताही बंडवाल्यांविरुद्ध जातोसा दिसू लागताच अेक तरवारीचा रपाटा त्याचे मस्तकावर बसला नि त्यासरशी त्याचे धड धडाडत खाली कोसळले. "पहिल्या पायदळ रेजिमेंटच्या सुभेदाराला सुभेदार टीकासिंगाचा सलाम आहे नि तो विचारीत आहे की घोडेस्वार फिरंग्यांविरुद्ध निघाले असता पायदळाचा विलंब का?" असे दोन घोडेस्वारांनी सुचविताच पहिली पायदळ रेजिमेंट 'दीन नि देश' म्हणत बाहेर पडली. हे पाहताच त्यांच्या वरील कर्नल अेवर्ट म्हणू लागला "हा हा! माझ्या लाडक्या मुलांनो (बाबा लोकांनो) हे काय? हे तुमच्या राजनिष्ठ शीलास शोभत नाही. थांबा, बच्चांनो थांबा!" कसले थांबा नि बिंबा! क्षणार्धात ती सर्व रेजिमेंट मिलिटरी शिस्तीने घोडेस्वारांना जाऊन मिळाली नि मग ते सर्व सैन्य नबाबगंजच्या नानांचे छावणीकडे युद्धगीते गात निघून चालले! नबाबगंजला खजिन्यावर नानांचे शिपाओी तयार होते. त्यांनी या समोरून येणाऱ्या स्वदेशबंधूस मिठ्या मारल्या नि त्यासरशी तो लाखो रुपयांचा खजिना नि तो लाखो शस्त्रास्त्रांनी भरलेला दारूखाना क्रांतिपक्षांच्या हातात पडला! नबाबगंजला त्या रात्रीत हा प्रकार चालला आहे तो अिकडे अजून दोन रेजिमेंटस शिल्लक राहिलेल्या होत्या त्यांना तरी ताब्यात ठेवावे म्हणून अिंग्रजांनी ताबडतोब त्यांना परेडीवर घेतले. अिंग्रजांचे हाती तोफखाना असल्याने ह्या दोन रेजिमेंटस त्या सर्व रात्रभर परेडीवर त्यांच्या युरोपियन ऑफिसरांसुद्धा सशस्त्र अुभ्या होत्या. सूर्योदय होताच युरोपियन ऑफिसरांची खात्री झाली की शिपाओी तरी बंडखोर नाहीत. म्हणून त्यांना परत लाअिनीमध्ये जाण्याची परवानगी देण्यात आली. युरोपियन ऑफिसरही निघून जाऊ लागले. आता खरी संधी आली असे पाहून त्या रेजिमेंटमध्ये अेका कोपऱ्यात अेक दोन अधिकारी काही बोलू लागले तो लगेच त्यातून अेक पुढे सरसावून ओरडला, "ओश्वर सत्याकडे आहे! भाओी हो, चला अुठा!" हा हुकूम सुटताच जिकडे तिकडे तरवारी खणखणू लागल्या नि निर्वाणीची वेळ आली असे पाहताच अिंग्लिशांची तोफ बार करू लागली. परंतु शिपाओी आता तिच्या बाराच्या टप्प्यातून पारही झालेले होते! या वेळेस अिंग्रजी ऑफिसरांचा सप्पा अुडविणे शक्य असूनही शिपायांनी त्यांना न दुखविता ते संधी मिळताच आपल्या देशबांधवांकडे निघून चालते झाले. अशा रीतीने ता. ५ जूनला कानपूरच्या तीन हजार शिपायांनी अिंग्रजांच्या गुलामगिरीला झुगारून देअून नबाबगंजला नानाचे ठाण्यापुढे आपला तळ दिला. ही बातमी अैकून सर व्हीलरला अेक प्रकारे समाधान वाटले की अेकही अिंग्रजी मेलेला नाही. आता रीतीप्रमाणे हे शिपाओी दिल्लीकडे निघून गेले म्हणजे कानपूरच्या जिवावरचे संकटही टळून जाओील.

अितर ठिकाणाप्रमाणे जर योग्य नि कर्त्या पुढाऱ्यांची कानपूरला वाण असती तर सर व्हीलरच्या अजमासाप्रमाणेच शिपाओी दिल्लीकडे निघून जाते. परंतु त्या वेळेस नबाबगंजला कर्तुमकर्तुम समर्थ असणाऱ्या पुढाऱ्यांची काडीअितकीही वाण नव्हती. तिथे श्रीमंत नाना होते, तिथे श्री. बाबासाहेब, बाळासाहेब नि रावसाहेब पेशवे होते, तिथे तात्या टोपे होते, तिथे अझीमुल्लाखान होते. अितक्या निरनिराळ्या शक्ती सुदैवाने अेक असल्यावर मग शिपायांनी पुढाऱ्यांच्या शोधात दिल्लीकडे ते कशाला जावयास पाहिजे? बंडाच्या आरंभी सर्व फौज अेका दिल्लीसच कोंडीत गेल्याने खरा कार्यक्रम सिद्धीस जाणारा नव्हता. ठिकठिकाणी अिंग्रजांना ताण देण्यात खरी खुबी होती. त्यातूनही कानपूर हे पंजाब, कलकत्ता नि दिल्ली या प्रांतातील साखळी असल्याने तिच्यावर आघात करून अिंग्रजी दळणवळणाचे तुकडे अुडविणे अत्यंत अवश्य होते. हे सर्व शिपायांस त्यांच्या सुभेदारांनी नि नानांच्या मंत्र्यांनी समजावून सांगितल्यावर कानपूरकडेच परत फिरण्याचा सर्वांनुमते बेत ठरला. त्या तीन हजार शिपायांनी श्रीमंत नानांस आपला राजा निवडले नि त्यांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाची अुत्कट अिच्छा दर्शविली. श्रीमंत नानांना पाहताच त्यांच्या नावाने सर्वत्र जयघोष झाला नि सर्वांनी त्या स्ववंपुणीत महाराजाला भक्तीपुरस्पर मुजरे केले. श्रेष्ठांची निवडणूक होताच शिपायांनी नानांच्या संमतीने आपले लष्करी अंमलदार निवडण्यास लगेच आरंभ केला.

लष्कराचे सर्व नवीन नियम प्रसिद्ध करण्यात आले. सुभेदार टीकासिंग -कानपूरच्या क्रांतिकेंद्राचा केवळ प्राण-यांना 'जनरल' ही पदवी मिळाली. तसेच जमादार दलजंगसिंग यांची ५३ व्या रेजिमेंटच्या कर्नलच्या पदावर नि सुभेदार गंगादीन यांना ५६ व्या रेजिमेंटचे कर्नलच्या पदवीवर नेमण्यात आले. नंतर अेका हत्तीच्या पाठीवर अेक प्रचंड स्वातंत्र्यध्वज अुभारून त्याची जंगी मिरवणुक निघाली नि त्या दिवसापासून श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांच्या कारकिर्दीला आरंभ झाल्याची द्वाही फिरविण्यात आली.

परंतु ह्या निवडणुका होताच श्रीमंत नानांनी अेक क्षणही व्यर्थ दवडला नाही. बंडवाले शिपाओी दिल्लीकडे न जाता मध्येच थांबले आहेत ही बातमी कळताच जनरल व्हीलरसह सर्व अिंग्रज लोक आपल्या त्या तटबंदीच्या किल्ल्यात

जाअून नि तोफा रोखून बसलेले होते. त्यांची पुरुष, बायका-मुले मिळून अकंदर संख्या सुमारे १००० पर्यंत होती. ती तटबंदीची जागा काबीज करून घेणे हे सर्वात मुख्य कर्तव्य असल्याने श्रीमंत नानांनी सर्व सैन्यास तिकडे चालण्यास हुकूम दिला. बंडवाले आपल्यावर चालून येतील ही अंग्रजांना फारशी खात्री नव्हती. परंतु ता. ६ जूनचे पहाटेच्या सुमारास सर व्हीलर याला अेक चिठ्ठी आली. ती चिठ्ठी श्रीमंत नानांनीच धाडलेली असून ती अशी होती:- “आम्ही लवकरच हल्ल्यास सुरवात करणार आहोत. आपणास त्याची ही आगावू सूचना मुद्दाम धाडलेली आहे.” हे लढाओचे आव्हान पावताच सर व्हीलरने सर्व ऑफिसरांना नि सोजिरांना ठिकठिकाणी सज्ज करून अुभे केले. तोफांवर गोलंदाज बत्तीसह बसले नि अंग्रजांच्या हातून शक्य तितकी लढाओची सिद्धता करण्यात आली.

लढाओला आरंभ करण्यापूर्वी श्रीमंत नानांनी अंग्रजांस, कोणच्याही प्रकारची विशेष जरूरी नसतानाही, आगावू लेखी सूचना दिलेली होती ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे. अितके औदार्य अंग्रज जर नानांच्या ठिकाणी असते तर त्यांनी खचित दाखविले नसते. श्रीमंत नानांच्या नावांवर अमानुषतेचा बट्टा लावू पाहणाऱ्यांनी त्यांच्या हृदयाची ही नैसर्गिक वीरता पाहून लज्जेने मान खाली घातली पाहिजे! कानपूरच्या अुठावणीचे वेळी अंग्रजी ऑफिसरांना शिपायांनी दिलेले जीवदान नि हल्ला चढविण्याच्या आधी बारा तासांची नानांनी दिलेली लेखी सूचना ह्या आरंभीच्या दोन गोष्टी ध्यानात ठेवून मग शेवटची धामधूम वाचली असता कानपूरची खरी स्थिती ध्यानात येणार आहे.

अंग्रजांना लढाओची सुरवात झाल्याची सूचना धाडताच सुभेदार टीकासिंग- आता जनरल टीकासिंग यांनी दारूखान्याकडे जाअून तिथे सकाळभर शस्त्रास्त्रांची व्यवस्था पाहिली. हल्ल्याचे ठिकाणी त्यांची रवानगी करण्यात ते दंग होते. त्या शस्त्रागारातून तोफा नि दारूगोळा नदीतून नि जमिनीवरून अंग्रजांच्या तटबंदीकडे वाहून नेण्यात आला नि तिथे त्याची लष्करी कौशल्याने रचनाही झाली. याच वेळेस कानपूर शहरातही दंगल अुडालेली होती. पिंजारी, शिकलगार, बाजारातील मुसलमानांपासून तो रुप्याचा धंदा करणाऱ्या वजनदार लोकांपर्यंत सर्वजण हातात जे काय सापडेल ते घेअून युरोपियनांचा सुगावा काढीत भटकत होते. कचेच्या, कोर्टे नि त्यांच्यातील सर्व अंग्रजी जुनी नवी दप्तेर जाळून टाकण्यात आली. तटबंदीत जाण्यास जे युरोपियन लोक विसरले त्यांची अेकसहा शिकार करण्यात आली. या वेळेस दुपारचे बारा अुलटलेले होते. अेक वाजण्याच्या सुमारास अंग्रजांचे तटबंदीला वेढा पडू लागला नि संध्याकाळच्या सुमारास तोफांचे गडगडाट सुरू होअून त्या भयंकर रणांगणास निश्चयतेने आरंभ झाला.

अंग्रजांजवळ सुमारे ८ तोफा असून मुबलक दारूगोळाही त्यांनी त्या तटबंदीत आधीच पुरून ठेवलेला होता. बंडवाल्यांच्या हाती तर सर्व दारूखाना, शस्त्रागारे नि मोठमोठ्या तोफा लागलेल्या असल्याने त्यांनाही सामग्रीची तूट नव्हती. जनरल टीकासिंग ह्यांनी प्रथमापासूनच तोफखान्याची व्यवस्था अत्यंत अुत्तम ठेवलेली होती. त्यांच्या तोफांतून सुटणाऱ्या गोळ्यांच्या जबर माराने अंग्लंडकडील तटबंदीतील अिमरतीच्या अिमरती धाडधड कोसळून पडत. ता. ७ जूनला जेव्हा बंडवाल्यांकडून भराभर गोळे येअून पडू लागले तेव्हा त्या भयंकर स्थितीचा कधीही अनुभव नसलेल्या अंग्रजी स्त्रिया नि मुले मोठमोठ्याने आक्रोश करीत अितस्ततः धावू लागत. परंतु परिचयाने मृत्युचीही अुग्रता नाहीशी झाली नि पक्ष्यांच्या अिकडून तिकडे बागडण्यात जशी काही विलक्षणता वाटत नाही तशीच तोफेचे लाल लाल गोळे मस्तकावरून भरारत जात येत असताना त्यात काहीच अद्भुतता किंवा भयानकता वाटेनाशी झाली.

अंग्लिशांना वेढा पडून दोन दिवस झाले नाहीत तोच त्यांना पाण्याची टंचाओ पडली. त्या तटबंदीच्या टप्प्यात अेक विहीर काय ती अुपयोगी पडण्यासारखी होती. परंतु बंडवाल्यांचा त्या विहीरीवर अंग्रजांच्या सोजिरांपेक्षाही जास्तच डोळा होता. अुन्हाचा नि अुष्याचा तापही अितका प्रखर होता की, सोजीर लोक अुभ्या अुभ्याच तिरीप लागून ठार होत. सर्वांची अंतःकरणे दगडासारखी कठोर झाली. स्त्रीपुरुषांमधील सर्व भेदाभेद नि जनलज्जा सुटून गेली. दुधावाचून तडफडत मुले नि मुलांवाचून तडफडत आया पटापट मरू लागल्या. मेलेल्यांना पुरण्याची तर राहोच पण कोण मेले आहे किंवा कोण हयात आहे याचीही दाद लावणे अशक्य झाले. कारण जिवंत असणाऱ्यांच्या यादीत नाव लिहिता लिहिता ते खोडण्याची पाळी येओ! असल्या प्रसंगाची वर्णने यथार्थ रीतीने देणारा अेकच अुपाय तो म्हणजे त्यातील अेका तासाचे चित्र जसेचे तसेच रेखाटणे! कॅप्टन थॉमस स्वतःच्या अनुभवात लिहितो, “आर्मस्ट्रॉंगला जखम होअून तो पडला असता त्याचा समाचार घेण्यासाठी लेफ्टनंट प्रोल तिथे आला. तो समाधानाचे दोनचार शब्द बोलतो न

बोलतो तो समोरून येणारी बुंदुकीची गोळी त्याच्या मांडीत घुसून तो खाली धडाडला. त्याचा अेक हात माझ्या खांद्यावर ठेवून नि त्याच्या कमरेला विळखा मारून मी त्याला सर्जनकडे नेण्यास अुचलू लागलो, अेकदोन पावले मी चाललो तो अितक्यात गुंग आवाज होअून माझ्या खांद्यात गोळी घुसली नि मी नि प्रोल दोघेही जमिनीवर आसन्नमरण होअून पडलो. हे पाहताच गिलबर्ट बक्स आम्हांकडे धावत आला. परंतु त्याच्या बरोबरच धावत येणारी शत्रूची गोळी त्याच्या शरीरात आरपार घुसून तो जमिनीवर मृत्यूच्या जबड्यात कोसळला.” हा अेक तासाचा अितिहास त्या अेकवीस दिवसांच्या अितिहासाची बरोबर कल्पना आणू शकतो. जनरल सर हो व्हीलरचा मुलगा जखमी झाला म्हणून खोलीत त्याच्या खाटेशेजारी त्याच्या दोन बहिणी नि आअी त्याला औषधोपचार करीत होत्या. परंतु ते औषध पोटात जाण्याच्या आधीच धडाडकन आवाज होअून तोफेच्या गोळ्याने त्या मुलाचे शिर अुडवून नेले. मॅजिस्ट्रेट हिलस्टन याच्या बायकोचा भयाने गर्भपात झाला. तिच्याशी पडवीत अेकदोन शब्द बोलत तो अुभा होता तो २० पौडाचा गोळा त्याच्या डोक्यावर कोसळून त्याचा चेंदामेंदा झाला. दोनचार दिवस लोटतात न लोटतात तोच जिला टेकून ही नूतन विधवा अुभी होती ती भिंत कोसळल्याने तिच्याखाली तीही आपल्या नवऱ्याच्या देहाप्रमाणे चेचून मेली. तटाजवळच्या खंदकात सात गोऱ्या बायका बसल्या होत्या. अेक बाँम्ब वरतून आदळला नि त्यासरशी त्या सातीच्या साती बाया ठार झाल्या. अितकेच नव्हे तर ज्याने बंडाचे आधी शिपायावर गोळी झाडली होती नि जो निरपराध म्हणून सुटला होता तो गोरा सोजीरही ठार झाला! अखेर शिपायांच्या बुंदुकाही चुकून अुडाल्या तर! नि जेव्हा अुडाल्या तेव्हा अशा अुडाल्या की पुन्हा यावचंद्र दिवाकरौ त्यांची ती भयंकर अुड्डाणे दारूच्या धुंदीतही अिंग्लीश लोक विसरणार नाहीत!

या भयंकर वेढ्यात अिंग्लिशांशी अिमानीपणाने राहणे हे ज्यांना आपले कर्तव्य वाटत होते असे कितीक नेटिव्हही त्या तटबंदीत केवळ राजनिष्ठेसाठी मृत्यूच्या दाढेत हात खुपसून अुभे होते. अिंग्लिशांच्या मुलांना पाजीत असलेल्या अेक नेटिव्ह दाअीचे दोन्ही हात अेका बाँम्बने अुडवून नेले. आपल्या धन्याला अून अून अन्न मिळावे म्हणून गोळ्यांच्या पावसातूनही नेटिव्ह बटलर अिकडे तिकडे धावत असताना पटापट मरून पडत. अिंग्रजांना पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी नेटिव्ह भिस्त्यांनी आपले प्राण खर्चीत असावे. पाणी अितके दुर्मिळ होते की मुलांनी पखालीची कातडी देखील चघळीत बसावे! कॉलरा, आजार नि त्रिदोष यांनीही अिंग्लिशांवर सूड अुगविण्यास कमी केले नाही. सर जार्ज पार्कर, कर्नल विल्यम्स, लेफ्टनंट रूनी अेका मागून अेक कुजून कुजून मेले. जे दुखण्यांनी किंवा गोळ्यांनी मेले नाहीत ते या जिवंत स्मशानातील भयानकतेला भेदरून वेडे झाले! या सर्व अनर्थाहूनही जास्त भयप्रद अनर्थ करण्यासाठी आता दुष्काळाचा अंमल सुरू झाला! असा कहर अुसळला. शंभर वर्षे केलेल्या अन्यायांचा मूर्तिमंत सूड त्या कानपूरचे तटबंदीत आपल्या अक्राळ विक्राळ दाढेत जो सापडेल त्याला भरडीत अेकवीस दिवसपर्यंत अट्टाहास्य करीत नाचत होता!!

अिंग्लिशांच्या तटबंदीच्या आत असा कहर अुसळलेला असताना त्या तटबंदीचे बाहेर रोखून ठेवलेल्या त्यांच्या तोफांनी लढाअीची शर्थ केलेली होती. तोफखान्यांवरील मुख्य अंमलदार अॅशे, कॅप्टन मूर, कॅप्टन थॉमसन वगैरे अिंग्लिश लढवय्यांनी धाडसाची नि पराक्रमाची शर्थ केली. लखनौहून किंवा अलाहाबादेहून आपल्यास लवकरच मदत अेअील ही अिंग्लिशांना अत्यंत आशा होती. बंडवाल्यांच्या कडेकोट बंदोबस्तातून कोठेही पत्रव्यवहार करणे अशक्य झालेले होते. तथापि अेकदोन वेळा जनरल व्हीलरने पक्ष्याचे पंखांत चेपून ठेवलेले नि काही फ्रेंच, काही लॅटिन नि काही अिंग्लिश अशा भाषेत धाडलेले अेक पत्र नेटिव्ह हेराने लखनौपर्यंत पोचविले होते. त्यात “मदत, मदत मदत, मदत घा नाहीतर मरतो! मदत आल्यास आम्ही परत लखनौला मुक्त करू” असा मजकूर होता. परंतु बंडवाल्यांचा बंदोबस्त अितका अुत्तम होता की अिंग्लिशांकडून आलेला काळा किंवा गोरा दूत क्वचितच परत जाअी, नि अेखादा गेलाच तर त्याचे नाक कान छटलेले असावयाचेच! बंडवाल्यांच्या तळात फितूर पाडण्यासाठी अिंग्लिशांनी लाखो रुपयांची बक्षिसे देण्याचा अधिकार देअून वरचेवर हेर लोकांस धाडीत असावे, परंतु परत निरोप पोचविण्यास अेकजण जगला असेल तर शपथ! अुदाहरणार्थ, अेका हेराची त्यानेच लिहिलेली हकिकत देतो: “मिल्स शेफर्ड याची बायको नि मुलगी मेली. तेव्हा त्याने बंडवाल्यांकडची बातमी आणण्याचे नि कानपुरात फितूर करण्याचे काम पत्करले. अेका नेटिव्ह सैपाक्याचा वेष घेअून तो बाहेर पडला. थोड्या अंतरावर हा येतो नि येतो तोच त्यास चतुर्भुज करून नानांचे समोर अुभे करण्यात आले. त्यास अिंग्लिशांच्या स्थितीबद्दल बरेच प्रश्न विचारले. आधी पढविल्याप्रमाणे त्याने खोटी नि भपकेदार अुत्तरे देण्यास आरंभ केला. परंतु त्याचेच आधी पकडलेल्या दोन बायांनी अिंग्लिशांची खरी ती हलाखीची हकीकत

कळविलेली आहे असे पाहताच तो गांगरू लागला. त्याला प्रथम अटकेत ठेवण्यात आले. नंतर त्याची ता. १२ जुलैला कोर्टात चौकशी होऊन त्याला तीन वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा देण्यात आली. या शिक्षेवरून नानांनी त्या रणांगणांच्या घनगर्जनेतही न्यायमनसुबा करण्यासाठी किती दक्षता बाळगलेली होती हे दिसून येतील. अंग्लशांच्या हेरांनी जरी अशी फजिती अडुत होती तरी बंडवाल्यांचे हेरांनी मात्र आपली कामे अतुल्य बजावावी. अक दिवस अक नेटिह भिस्ती अंग्रजी तटबंदीजवळच्या अका अंचवट्यावर अुभे राहून ओरडला: “माझ्या मनात बसत असलेल्या साहेब लोकांच्या प्रीतीमुळे मृत्युचे भयासही न जुमानता मी अथे अक आनंदाची बातमी कळविण्यास आलेलो आहे. गंगेच्या पैलथडीवर साहेब लोकांचे अक सैन्य तोफांसह आलेले असून ते अुघा तुमच्या मुक्ततेसाठी निघणार आहे. त्या योगाने या हरामखोर बंडवाल्यांच्या तळात अकच धांदल नि गोंधळ झाला असून आमच्यासारखे सर्व राजनिष्ठ लोक अंग्लशांना मिळण्यास सिद्ध झालेले आहेत!” हे अकून अंग्लशांना वाटले की, आपण धाडलेल्या दूताचा विजय होऊन बंडवाल्यांत दुफळी माजलेली असावी नि अितक्यात लखनौहून युरोपियनही येऊन अुतरले असावेत! दुसरे दिवशी पुन्हा तोच भिस्ती वर आला नि ओरडला, “साहेबांचा सदोदित विजय असो! गंगेच्या पुरामुळे युरोपियन सैन्यास येण्यास अुशीर लागला होता. परंतु आता सर्व सिद्धता होऊन ते निघाले आहेत. या दिवसाचे आत धन्याचा जयजयकार होओल!” तो दिवस गेला, दुसरा गेला. परंतु अंग्रजांच्या ताणलेल्या दृष्टीत युरोपियन सैन्यही येओना किंवा तो राजनिष्ठ भिस्तीही येओना! अझीमुल्लाखानांना पाहिजे होती तितकी अंग्रजी लष्कराची अत्यवस्था केल्यामुळे पुन्हा जीव धोक्यात घालण्याचे त्या भिस्त्यास कारणच नव्हते! शत्रूकडील हेरांच्या अशा या नव्या नव्या फसवणुकीने अंग्रज वारंवार हिरमुसले होत असत!

जूनच्या सहाव्या तारखेला अंग्रजांना वेढ्याची आगाअू सूचना दिल्यानंतर श्रीमंत नानासाहेबांनी आपला तळ वेढ्याचे अगदी नजीक आपून ठेवलेला होता. तटबंदीजवळच त्यांचा तंबू दिलेला असून जवळच जनरल टीकासिंग यांचाही तंबू पडलेला असे. कानपूर स्वतंत्र झाल्याचे अकून त्या सर्व प्रांतात जिकडे तिकडे क्रांतीची अकच लाट अुसळली होती. रोज नवे नवे जमिनदार नि संस्थानिक आपआपल्या लवाजम्यानिशी नानांचे लष्कराला येऊन मिळू लागले. मीर नबाब नावाचे संस्थानिक ज्या दिवशी संयुक्त धर्मध्वजाला मिरवीत नानांस दोन हजार सैन्यासह येऊन मिळाले, त्या दिवशी नागरिकांनी आनंदाचा अुत्सव केला नि कानपूरच्या हलवायांनी त्या स्वदेशरक्षकांत मेवामिठाओी वाटली. श्रीमंतांच्या निशाणाखाली सुमारे चार हजार सैन्य या वेळेस जमलेले होते. परंतु त्यापैकी तोफखान्यावरील अंमलदार मात्र आपले कर्तव्य नेटाने पार पाडीत असत. या तोफखान्यापैकी अका भागावर हिरवे निशाण फडकत असून तिथे नन्ही नवाब हे आपल्या भव्य तंबूत अहोरात्र बसलेले होते. या नबाबांच्या घरावर बंडाचे आरंभी जप्ती नेण्यात आलेली होती. परंतु लवकरच समजूत निघून त्या धर्मरक्षण रणांगणात या नबाबाचे नावांचा जिकडे तिकडे धन्यवाद सुरू झाला. त्याच्या हाताखालील तोफखान्यावर त्या प्रांतातील सर्व म्हातारे पेन्शनर गोलंदाज जमा झालेले होते. अंग्रजांच्या तटबंदीतील अिमारतींना आग लावण्यासाठी बंडवाल्यांचे प्रयत्न चालले असता या नबाबाचे देखरेखीखाली अका नवशिक्या गोलंदाजाने अका नवीन ज्वालाग्राही संमिश्रणाचा शोध लावला नि त्याचा प्रयोग अितका विजयी झाला की अंग्रजांच्या अत्यंत अुपयोगी पडणाऱ्या बराकी तत्क्षणी भस्मीभूत केल्या गेल्या! या तोफखान्याचे बॅटरीवर स्वराज्यसंपादनार्थ अितकी अहमहमिका सुरू होती की, पुरुषांबरोबर स्त्रिया नि तरुणांबरोबर वृद्ध लोक अकसारखे खपत होते. त्या अुदात्त चैतन्याच्या हंगामात लोकशक्ती कशा खवळलेल्या होत्या हे त्या वेळच्या अका वाक्याने ध्यानात येण्यासारखे आहे. अक नेटिह खिश्चन म्हणतो: “मुसलमानांचे सोंग घेऊन अका चढाओीवर मी बसलो असता लढणाऱ्या वीरांना पाण्याचा पुरवठा करीत लोक धावत चाललेले मला दिसले. अितक्यात अकजण मजजवळ आला नि म्हणाला, “तिकडे आपले देशबांधव लढत असता तुझ्यासारख्या तरुणबांड मुसलमानाने असे माशा मारीत फिरणे लज्जास्पद आहे! चल तिकडे, तोफखान्यावर स्वयंसेवा करावयास!” त्याने मला असेही सांगितले की, “करीमअल्ली ह्या अकडोळ्या पेन्शनर सुभेदाराच्या तरुण मुलाने आज मोठा पराक्रम केला आहे. त्याने अक शोध लावून अंग्रजांच्या अिमारतींना आग लावली. या त्याच्या शौर्याबद्दल त्याला नव्वद रुपये नि अक शाल बक्षीस देण्यात आली!” स्वदेशासाठी लढण्याचे अैवजी माशा मारीत बसणे हे नुसते तरुणांसच अत्यंत लज्जास्पद मानले जात होते असे नव्हे तर त्या कानपूरला बायकांनी देखील आपले जनानी स्वरूप बाजूस सारून रणांगणांत अुड्या घेतलेल्या होत्या. परंतु त्या सर्व तरुण पुरुषांना नि मर्दानी स्त्रियांवर अक बिजली आपल्या चमकांनी लाज आणीत होती. ती बिजली दुसरी कोणी नसून मागे सांगितलेली वेश्या अझीझन हीच होय! तिने आता आपल्या माषुक वेशाला लष्करी पेशाची भर टाकलेली होती! गालावर लाली चढलेली होती! ओठावर हास्य चढलेले होते. नि ती घोड्यावर चढलेली होती. ती

सशस्त्र असून तोफखान्यावरील शिपाओी तिच्या मुद्रेकडे पाहून आपले श्रम विसरून जात. नानकचंद आपल्या डायरीत म्हणतो: "सशस्त्र होऊन अझीझन विजेसारखी तळपत आहे. केव्हा केव्हा दमलेल्या नि जखमी शिपायांना मिठाओी वाटीत ती रस्त्यावर आुभी असते!!"

लढाओीचे तोंड अिकडे अशा रीतीने लागलेले असताही श्रीमंत नानांनी राज्य व्यवस्थेच्या रचनेची शक्य तितकी घटना चालविलेली होती. राज्यक्रांतीसारख्या अशाश्वत नि अद्भुत प्रसंगी मुलकी व्यवस्था नि शिस्तबंदी करणे अत्यंत कठीण असताही नानांनी प्रथमतः शहरातील नागरिकांचे यथान्याय संरक्षण करण्यासाठी राज्यव्यवस्था करण्यास आरंभ केला. कानपूर शहरातील प्रमुख नागरिकांना अेकत्र बोलावून त्यांच्या बहुमताने निवडलेल्या हौलाससिंग नावांच्या गृहस्थास मुख्य मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार देण्यात आला. ह्या हौलाससिंगाने गैरशिस्त शिपायांच्या किंवा लुटारू खेडवळांच्या जाचापासून नागरिकांचे संरक्षण करावे असा नानांचा सक्त हुकूम असे. लष्कराला अन्नाचा पुरवठा करण्याचे काम मुल्ला नावाच्या नागरिकाकडे सोपविलेले असे. मुलकी नि लष्करी खटल्याचे न्याय करण्याकरिता स्थापन केलेल्या न्यायासनावर ज्वालाप्रसाद, अझीमुल्लाखान नि अितर मंत्रिमंडळाची नेमणूक होऊन त्याचे अध्यक्षत्व श्री. बाबासाहेब यांना देण्यात आले. या न्यायासनासमोरील खटल्यांचे जे थोडेबहुत कागदपत्र सापडले आहेत त्यावरून नाहक छळ किंवा अंदाधुंदी करणाऱ्यांना कडक शिक्षा देऊन प्रजेत शांतता करण्याविषयी कशी काळजी घेतली जात होती हे लक्षात येते. अेकाने चोरी केल्याचे शाबीत झाल्यावरून त्याचा अुजवा हात कापून टाकण्यात आला. गाओीचा वध केल्याबद्दल अेका मुसलमानी कसायासही अशीच कडक शिक्षा देण्यात आली. अुडाणटपूचे सदराखाली आलेल्या नि गावात किरकोळ गुन्हे करीत हिंडणाऱ्या अपराध्यांस शहरातून गाढवावर बसवून हिंडविण्यात येओी. फ्रेंच राज्यक्रांतीमध्ये स्थापन झालेल्या "The Committee of Public Safety" प्रमाणे या कोर्टाचा अधिकार हलके हलके सर्व खात्यांवर चालू लागला. दारूचा तुटवडा पडला असता त्याची भरपाओी करणे, सैन्यास कपड्यांचा पुरवठा करणे, अंग्लिश लोकांच्या पकडलेल्या हेरांची चौकशी करणे किंवा परागंदा होओू पाहणाऱ्या गनिमास शासन करणे वगैरे कामे याच कोर्टात केली जात नि जो कोणी गोऱ्या लोकांस हुडकून काढून कोर्टात हजर करील त्यालाही येथेच बक्षिसे देण्यात येत.

ता. १२ जूनला अंग्रजांच्या तटबंदीवर बंडवाल्यांनी पहिला हल्ला चढविला. अंग्रजांची तटबंदी हल्ला करून सर करण्यापेक्षा त्यांना चहूबाजूंनी कोंडून नि तोफांच्या माऱ्याने भाजून काढूनच नरम करावे असा बंडवाल्यांचा साधारण घाट होता. परंतु मधून मधून सरसकट हल्ला चढविण्याचाही त्यांनी प्रघात ठेवलेला होता. अुभय पक्षांतील काही लोक ठार झाले म्हणजे बंडवाले परत फिरत असत. बंडवाल्यांच्या तोफखान्याने जितका नेट नि धाडस या युद्धात दाखविले तितके पायदळांनी नि घोडेस्वारांनी दाखविले नाही, हा दोष ध्यानात ठेवण्यासारका आहे. दिल्ली नि लखनौ कडील वेढ्यात ह्या दोषांचे अविष्करण प्रामुख्यानेच दिसून येओील. परंतु कानपूरच्या वेढ्यातही ह्या दोषांचे कानपूरच्या वेढ्यातही तोफांवर सर्व भार टाकून शिपाओी लोक हातघाओीच्या युद्धाला फारसे तयार नसत हे सत्य दृग्गोचर होत आहे. सर्वच शिपाओी मरणाला भीत असे मात्र मुळीच नाही. ता. १८ जूनला अयोध्येच्या शिपायांनी अंग्रजांचे तटबंदीवर जो हल्ला चढविला तशी अवसानाची नि शौर्याची कृत्ये अितिहासाला भूषणभूतच होत ह्या दिवशी शिपायांनी तोफेचा गोळाही मागे टाकीत तीरासारखी शत्रूचे छावणीवर नीट चाल केली, त्या तटबंदीवर ते चढले, अंग्रजांची अेक तोफ दाबून टाकून अुलट फिरविली नि क्षणभर असा रंग दिसला की ते संयुक्त धर्माचे निशाण नि तो स्वराज्याचा भगवा झेंडा आता काही केल्या परत येत नाही. परंतु अशा शूर शिपायांस साह्य करण्याचे तर दूरच टाकून अुलट कारण नसताना अेकदम पळापळ करून सर्वत्र गोंधळ माजविण्याचा काही शिपायांनी जसा मक्ताच अुचललेला होता! त्यांच्या या अवसानघाताने अितरांनाही परत फिरणे भाग पडे. वरील अयोध्येच्या शूर शिपायांप्रमाणेच कित्येक अुदात्त अंतःकरणांनी, मस्तकांनी नि बाहूंनी अितरांची वाट न पाहता स्वतः जी करवेल ती देशसेवा करून वीरमुक्ती मिळवीत असावे. अेके दिवशी हल्ला परतला असताही अेक शिपाओी मेल्याचे सोंग घेऊन तसाच पडून राहिला. अंग्रजांचे सैन्यात अत्यंत शूर म्हणून नावाजलेला नि वेढ्यात अनेक वेळा तुटून पडणारा कॅप्टन जेन्किन्स हा दौडत निर्भयतेने चालला असता त्या भक्ष्यावर ह्या मेलेल्या शिपायाने धाडकन अुडी मारली नि त्या कॅप्टनचे मानेत गोळी घालून त्याला क्षणार्धात चीत केले!

आता जूनची २३ वी तारीख आलेली होती. शंभर वर्षांपूर्वी ह्या जूनचे २३ तारखेला अंग्रजांनी प्लासीचे मैदानावर आपल्या राज्याचा पाया खणला होता. जूनच्या २३ तारखेला हिंदुस्थानवर अंग्रजांच्या तरवारीचा पहिला वार लागू झाला. आपले स्वातंत्र्याचे मंगळसूत्र तुटल्याने या २३ जूनलाच हिंदू प्लासीचे मैदानावर ओक्साबोकशी रडू लागली होती. त्या १७५७ च्या २३ जूनच्या अमंगल दिवशी झालेल्या या अपमानाचा चटका हिंदुस्थानचे अंतःकरणाला अतिका जाळित आहे की, शंभर वर्षे अुलटून गेली तरी तो अभद्र दिवस नि त्यांची ती अभद्र आठवण हिंदुभूमीच्या अंतःकरणात ताजीच्या ताजी आहे! परदास्याची ती २३ जूनला झालेली भयंकर जखम शंभर वर्षे लोटली तरी अजून बुजली नाही. तिला बुजविण्यास समर्थ असे मलम अजून उपलब्ध नाही! शमप्रधान नि क्षमाशील हिंदूभूमीचा हा केवढा द्वेष! ही केवढी अढी! शंभर वर्षे लोटून गेली तरी अजून प्लासीचा सूड ती विसरलेली नाही! मरणाच्या प्रत्येक पिढीचा शेवटचा निश्वास जन्मणाच्या प्रत्येक नवीन पिढीच्या पहिल्या अुच्छवासात प्लासीचा सूड मिसळवीत असतो! ही गुरुपरंपरा आज शंभर वर्षे चालत येअून आज १८५७ ची २३ जून अुजाडली! या दिवशी तुझा सूड अुगविला जाअील म्हणून हिंदूभूमीला भविष्यवाद्यांनी आश्वासने दिलेली आहेत. नानासाहेब, ती परिपूर्ण करणे किंवा न करणे हे जरी अीश्वराचे अधीन आहे तरी तदर्थक तुमचे जे कर्तव्य ते तुम्ही बजावणार आहात ना?

हे कर्तव्य बजावण्याची शुभसंधी नि दवडण्यासाठीच या दिवशी नानांचे लष्करात अेकच गर्दी अुसळलेली होती. आजपर्यंत कधीही केलेला नाही असा मातबर हल्ला चढविण्याचा निश्चय करून लष्करातील अेकूण अेक लोक जरी नसला तरी अेकूण अेक भाग सज्ज झालेला होता. तोफखाना, घोडेस्वार नि पायदळ असे सर्व लष्कर त्या अैतिहासिक दिवसाच्या स्मरणाने स्फूर्तिमान होअून रणांगणांवर अुतरले. त्यात जे अत्यंत शूर होते त्यांनी अेकीकडे जाअून गंगेच्या पाण्यावर नि कुराणावर शपथा घेतल्या की आज स्वातंत्र्य तरी मिळवावयाचे किंवा मारीत मारीत मरून तरी जावयाचे! घोडेस्वारांनी अशी दौड ठोकली की शत्रूचे गोळ्यांस न जुमानता ते तटाला जाअून भिडले. पायदळाने मोठमोठाल्या कापसाच्या गठ्यांना ढकलीत ढकलीत त्या आधाराने अितर बाजूंनी तटबंदीवर गोळ्यांचा मारा चालविला बंडवाल्यांच्या सैन्याला आजूबाजूचे गावकरीही येअून मिळाले होते. अिकडे तटबंदीतून अंग्रजांनी गोळ्यांचा नि तोफांचा सतत मारा चालू ठेवलेला होता. बंडवाल्यांचे सैन्याला अटकाव करणे जरी त्यास अशक्य झाले तरी त्यांनी त्यास तटबंदीवर येअू दिले नाही. शेवटी लढाअीच्या अवसानाला लवकरच अुतरती कळा लागली नि प्लासीच्या दिवसाचा अर्धाच सूड अुगवून बंडवाले आपणच परत फिरले.

परंतु कानपूरला चढविलेला हा शेवटचा हल्ला अगदीच व्यर्थ गेला नाही. त्या दिवशीच्या झटापटीनंतर अंग्रजांच्या सर्व आशा विनष्ट झाल्या. त्यांचा सर्व धीर सुटून गेला नि यापुढे नानांच्या हातून बचावून सुटणे अशक्य आहे असे त्यास स्पष्ट दिसून आले. ता. २३ जूनला जरी नसले तरी ता. २५ जून रोजी अंग्रजांनी आपल्या तटावर तहाचे निशाण अुभारले!^६ हे निशाण पाहताच श्रीमंतांनी युद्ध तहकूब करण्याचा हुकूम दिला नि कैदेतील अंग्रजांपैकी अेका बाअीबरोबर जनरल व्हीलर याला खालील चिठ्ठी धाडली. “क्वीन व्हिक्टोरिया हिच्या प्रजाजनास डलहौसीच्या राजकारणात ज्यांचा कोणच्याही प्रकारचा संबंध नसेल नि जे शस्त्रे खाली ठेवून शरण येण्यास तयार असतील -त्यांना त्यांना अलाहाबादेत सुरक्षित रीतीने पोचविण्यात येअील.” ही चिठ्ठी अझीमुल्लाखानांच्या हस्ताक्षरात असून ती नानांचे हुकमावरून लिहिलेली होती.

ही चिठ्ठी येताच जनरल व्हीलरने तिचा विचार करण्याचा सर्व अधिकार कॅप्टन मूर नि व्हाअिटिंग यांना दिला नि त्या दोघा अधिकाऱ्यांनी नानांना शरण रिघण्याचा निश्चय कायम केला. दुसरे दिवशी सकाळी ज्वालाप्रसाद नि अझीमुल्लाखान हे नानांचे वतीने नि मूर, व्हाअिटिंग नि रोचे हे अंग्रजांचे वतीने ता. २६ जूनला तटापाशी भेटले. अंग्रजांनी सर्व तोफा, खजिना, दारूगोळा नि शस्त्रास्त्रे नानांचे स्वाधीन करावित नि नानांनी त्यांना खाण्यापिण्यास

^६ बहुतेक अंग्रजी अितिहासकार ही गोष्ट वगळतात, हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. श्री. तात्या टोपे यांच्या जबानीत या गोष्टीचा स्पष्ट अुल्लेख केला आहे. “General Wheeler raised the flag of peace and then the fighting ceased.”

देअून अलाहाबादेस पोचवून घावे असे ठरले. त्या अटी अेका कागदावर लिहिल्या गेल्या नि श्रीमंत नानांची सही घेण्यासाठी अझीमुल्लाखान वगैरे परत आले. या भेटीत पहिल्याने भाषण अंग्रजीत झाल्यावर मग बाकीची भाषणे हिंदुस्थानातील झाली.^७ दुपारचे सुमारास अंग्रजांनी त्याच रात्री निघावे किंवा सकाळी निघावे याबद्दल जरा बोलाचाली होअून असे ठरले की, त्या रात्री सर्व ताबा नानांचे हाती दिला जावा नि अंग्रजांनी दुसरे दिवशी पहाटे निघण्याची तयारी करावी. अशा रीतीने अुभयसंमत ठरलेल्या त्या तहास घेअून मि. टॉड (नानांच्या वाड्यातील अंग्रजी वाचक) हा श्रीमंताकडे आला. त्यास नानांनी फार आदरातिथ्याने वागविले नि अिकडचे तिकडचे कुशल प्रश्नही केले. त्याच रात्री अंग्रजांनी आपली शस्त्रे खाली ठेवली, तोफा नानांचे स्वाधीन करण्यात आल्या. ब्रिगेडियर जलालाप्रसाद आपल्या दोन अनुचरांसह येअून त्या तटबंदीत आपले ठाणे देते झाले! त्या रात्री कानपूरचे मॅजिस्ट्रेट होलसिंग नि श्री. तात्या टोपे या दोघांनी नावाड्यांना रक्कम देअून सुमारे ४० नावा तयार केल्या. त्यांचे पाहणीसाठी अंग्रजांनी धाडलेले जे अधिकारी हत्तीवर बसून तेथे आलेले होते त्यांनी तक्रार केल्यावरून शंभर मजूर ताबडतोब लावून नावांवर आच्छादने नि बांबूची तक्तपोशी तयार करण्यात आली. धान्य नि अितर जरूर ती सामग्रीही त्यावर चढविली गेली.

परंतु अिकडे ही अंग्रजांची जावयाची तयारी चाललेली असताना तिकडे कानपुरास कोण कोण येअू लागले होते. हे पाहिल्याशिवाय नि त्या जावक बाजू प्रमाणेच या आवक बाजूचेही टिपण दिल्याशिवाय हिशोब बरोबर ध्यानात येणार नाही. श्रीमंत नानासाहेबांनी स्वातंत्र्यध्वजाची गुढी कानपूरला अुभारल्याची वार्ता चहूकडे पसरल्यापासून तिकडे सर्व धर्मवीरांचा नि देशवीरांचा पूर वाहू लागलेला होता. गावोगावाहून तरुणबांड स्वयंसेवक तिकडे लोटत होते. ज्या गावाहून सैन्य धाडणे शक्य नव्हते त्या गावाहून पैशाची मदत येत होती. परंतु या स्वयंसेवकांचीच गर्दी कानपूरकडे लोटत होती असे नसून ज्यांना यशस्वी अुठावणीत यश आलेले नव्हते असे अनाथ नि अंग्रजांच्या दास्याला कंटाळलेले लोकही नानांचे निशाणाभोवती 'फिरंग्यांवर सूड पाहिजे आहे' अशी गर्जना करीत रात्रंदिवस लोटत होते. जाळलेल्या गावांचे धूर तिथे आले, मृतांच्या आत्म्यांची हिडीस भुते तिथे आलेली होती. अलाहाबाद नि काशी येथील शिपायांवर नि त्यांच्या बायकापोरांवर क्रूर सूड अुगविल्याच्या वार्तासह तिकडून हजारो शिपायी गेल्या आठवड्यात कानपूरला येत होते. ज्यांचे ज्यांचे म्हातारे बाप झाडांना अंग्रजी आठाच्या (8) आकड्याने अंग्रजांनी टांगलेले होते असे शेकडो हिंदी तरुण पुत्र तिथे आले. ज्यांच्या तरुण पत्नींना त्यांच्या पाळण्यातील मुलासुद्धा नीलने जिवंत जाळलेले होते ते भ्रतार येथे आले. ज्यांच्या मुलींच्या कुरळ केसांना नि कपड्यांना आग लावून ते पेटले असता तिकडे पाहून सोजीर टाळ्या पिटीत होते असे बाप तिथे जमा झालेले होते. ज्यांचा देश बेचिराख झालेला होता, ज्यांचा धर्म पायाखाली तुडविला जात होता नि ज्यांच्या राष्ट्रस्वातंत्र्याचे निर्दालन केलेले होते असे तळमळणारे आत्मे "ह्याचा सूड पाहिजे आहे! ह्याचा सूड पाहिजे आहे!" म्हणून त्या राष्ट्रध्वजाभोवती गोंधळ घालीत होते!

आता हा विजयाचा दिवस आला असताही जेव्हा श्रीमंत नानासाहेब अंग्रजांना अलाहाबादेस पोचवून देण्याचे वचन देअू लागले तेव्हा त्या शिपायांच्या नि लोकांच्या मनात आशाभंगाची अंभ्रे गडगडाट करू लागली. नदीवर बोटींची तयारी पाहण्यास आलेल्या अंग्रजी अधिकाऱ्यांना भागीरथीचे तीरावर जिकडेतिकडे पडलेल्या शिपायांत 'कत्तल कत्तल' अशी चाललेली कुजबूज स्पष्ट अैकू येत होती!!! असे सांगतात की राजवाड्यातल्या अेका पंडिताने राष्ट्राच्या विश्वासघातकऱ्यांचा नि हत्याऱ्यांचा शिरच्छेद करण्यास धर्माची कशी आडकाठी नाही हेही शिपायांस समजावून दिले होते!!^८

अशा या भयानक वातावरणात जुनच्या २७ तारखेचा सूर्य अुगवला. सतीचौडा घाटावरून अंग्रजांना निरोप देण्यात येणार होता. त्या घाटाचे आजूबाजूंना तोफा रोखलेल्या असून घोडेस्वार नि पायदळ शिपायीही जमावाने अुभे राहिलेले होते. कानपूर शहरातील हजारो नागरिक गंगेच्या काठी आज काय देखावा दिसेल याची आपआपल्या मनात भिन्न भिन्न चित्रे रंगवीत सकाळ होताच त्या घाटाकडे लोटू लागले. अझीमुल्लाखान, श्रीमंत बाबासाहेब नि सेनापती

⁷ Red Pamphlet Part I.

⁸ ट्रेव्हिलिअन कृत 'कानपूर'.

तात्या टोपे हेही त्या घाटाजवळ अेका देवळाचे चबुतऱ्यावर जाऊन अुभे राहिले. त्या देवळाचे नावही त्या प्रलयकालाला साजेल असेच असल्याने तेथील सर्व प्रदेशावरचे अधिपतित्वच ह्या देवळाकडे दिलेले होते की काय असा भास होअी. कारण ह्या देवळात 'हरदेवा'ची मूर्ती स्थापलेली होती!

तटबंदीची जागा सोडून गंगेच्या काठी अंग्रजांना आणण्यासाठी अुत्तम प्रकारची वाहने नानांनी धाडून दिली. सर हो व्हिलर ह्यांच्यासाठी तर अेक अुत्तम शृंगारलेला हत्ती खुद्द नानांचे माहुतासह तटबंदीचे दाराशी येऊन अुभा राहिला. त्या हत्तीवर आपली मिरवणूक काढविण्याचे सर व्हिलरचे मनास कसेसेच वाटल्याने त्याने आपली मुले माणसे त्या हत्तीवर चढविली नि आपण अेका पालखीतच बसला. अंग्रजांचे स्त्रियांनाही पालख्या देण्यात आलेल्या होत्या. अशा थाटामाटाने ही मिरवणूक निघाली. कानपूरचे तटबंदीवरील अंग्रजी निशाण खाली आले नि तिथे सद्धर्माचे संयुक्त ध्वज नि स्वराज्याचा झेंडा डोलू लागला! ह्या अंग्रजी अिभ्रतीच्या झालेल्या अपमानाने अंतःकरण करपून जाण्याचे अैवजी मृत्युच्या क्रूर जबड्यातून अेकदम सुटल्याबद्दल अंग्रजांना आनंदच झालेला होता. त्या आनंदाच्या भरात ते सर्वजण लगबगीने तटबंदी मागे टाकून जावयास सिद्ध झाले -पण कुठे? नि आता आपल्यास सुरक्षित रीतीने वागविण्यात येअील अशी त्यांची खात्री झाली -पण "डलहौसीच्या राजकारणाशी ज्याचा अर्थाअर्थी संबंध नाही" असा मनुष्य या तांड्यात अेखादा तरी आहे का?

तथापि या प्रश्नाची चौकशी सध्याच करीत बसण्यात अर्थ नाही. गंगेचा घाट अजून दीड मैल लांब आहे! दीड मैल चालत जाणारी ही मिरवणूक गंगेच्या वाळवंटावर अुतरताच तिच्या मागोमाग शिपायांचा रांगांनी रस्ता अडवून टाकला. पालखीतून अुतरतांना किंवा हत्तीवरून नावांवर चढताना अंग्रजांना त्या दिवशी हात देण्यास कोणीही नेटिक् तयार होअीना. हो, पण चुकले! अेक दोन महत्त्वाच्या ठिकाणी पालखीतून अुतरण्यास मदत मिळाली; परंतु ती हात देण्याचे अैवजी शिपाअी हात दाखवित असताना होय? कर्नल अेवर्ट घायाळ झाल्यामुळे त्याला अेका डोलीत घालून नेण्यात येत होते. त्याची ती डोली मध्येच हटकवून अेक शिपाअी म्हणाला, "का कर्नल साहेब! ही परेड कशी काय? आपणाला पसंत आहे? रेजिमेंटाचा पोषाख कसा काय आहे?" असे म्हणून त्याने त्याला खाली ओढला नि तरवारीने त्याचे तुकडे तुकडे केले! त्या कर्नलची स्त्री शेजारीच होती, तिला काही जण म्हणू लागले, "तू स्त्री आहेस म्हणून, जा घे तुला जीवदान!" पण अेक विक्राळ गडी ओरडला, "अरे हटजाव! स्त्री! पण ती गोरी आहे ना? मग अुडव तुकडा!" हे वाक्य संपण्याचे आधीच त्यातील भयानक अर्थाची पूर्तता झालेली होती!

नदीवर सर्व बोटी धान्यसामग्रीसुद्धा सज्ज होत्या हे अंग्रजांच्या कमेटीनेच शोधाअंती सिद्ध केलेले आहे. त्या बोटीमध्ये पाण्यातून चालत किंवा लंगडत जाऊन अंग्रज लोक बसू लागले. जिकडे तिकडे स्तिमितता नि स्तब्धता नांदत होती. नावा जवळ जवळ भरल्या होत्या. होडीवाले वल्ही घेऊन सिद्ध होते. शेवटी नावा निघण्यासाठी श्रीमंत तात्या टोप्यांनी आपला हात हवेत पुढे मागे फिरवून हुकूम सोडला. अितक्यात अेका कोपऱ्यातून त्या भयप्रद शाततेचा भंग करण्यासाठी कोणी अेकाने अेक बिगूल जोराने फुंकले! त्या घाटावरील श्री हरदेवांचे ते प्रलयकालीन डमरू तर डमडमले नसेल ना? कारण तो बिगुलचा कर्कश हुंकार होताच तोफा बंदुका, तरवारी, कट्यारी, बेयोनेटा अेकदम कडाडू लागल्या. नावाड्यांनी नावांतून अुड्या घेऊन ते जमिनीवर आले नि जमिनीवरून शिपायांनी अुड्या घेऊन ते पाण्यात धाडू लागले! 'मारो फिरंगीको' 'छाटो गनीमको' ह्याशिवाय अेक शब्द कोणी अुच्चारील तर शपथ! अितक्यात सर्व नावांना आग लागली. अंग्रजांचे पुरुष, बायका, मुले सर्व गंगेमध्ये पटापट अुड्या घेऊ लागले. कोणी पोहू लागले, कोणी बुडू लागले, कोणी जळू लागले नि सर्वजण लवकर किंवा अुशिरा गोळ्या लागून चीत झाले! मासांचे गोळे, छाटलेली डोकी, तोडलेले केस, छिन्न झालेले हात, तुटलेले पाय, रक्तांचा पूर! सर्व गंगेचे पाणी लाल भडक! पाण्यातून कोणी अंग्रजाने डोके वर काढले की गोळी यावी! पाण्यात डोके खुपसले की गुदमरून प्राण जावा! असा हरदेवाचा कोप झाला! असा प्लासीचा वार्षिकोत्सव झाला!!

सकाळी दहाची वेळ होती. श्रीमंत नाना या दिवशी ह्या वेळेस आपले दिवाणखान्यात अेकटेच फेऱ्या मारीत होते. असे म्हणतात. भागीरथीचे तीरावर श्रीहरदेवाचे अध्यक्षत्वाखाली मनुष्यप्राण्यांतील त्या दोन भिन्न जातीतील शंभर वर्षांच्या हिशोबाची ती तोंडमिळवणी चालली असताना श्रीमंत नाना दिवाणखान्यात चंचल झालेले होते यात काय

नवल आहे? असले क्षण म्हणजे अतिहासातील अकेका भागाची शेवटची अक्षरे असतात! अकेका युगाची ती समालोचना असते. असल्या क्षणाचे कर्तृत्व ज्याच्याकडे आलेले होते तो नाना त्या वेळेस दिवाणखान्यात हिंडताना त्याच्या मनात काय विचार चाललेले असतील ते असोत! परंतु त्यांना फार वेळ विचार करावयास वेळ मिळाला नाही. कारण तितक्यात अेक घोडेस्वार दौडत आला नि त्याने सतीचौडा घाटावर अंग्रजांची शिपायांनी सरसकट कत्तल चालविलेली आहे अशी वर्दी दिली. ही बातमी अैकताच नानांनी त्यालाच परत दवडले नि त्याच्याबरोबर सक्तीचा हुकूम धाडला की, "गोरा पुरुष तेवढा कापून टाकावा नि गोऱ्या बायका-मुलांना बिलकूल धक्का लावू नये."⁹ नानांच्या हुकूमातील हा दुसरा भाग नीलच्या हुकूमात अभावानेच आढळणारा आहे, हे जाता जाता सांगितले पाहिजे.

नानांचा हुकूम परत सतीचौड्यावर पोचतो आहे तो शिपायांची शिकार भर रंगात आलेली होती. बोटींच्या कडकडत खाली कोसळणाऱ्या ढिगाऱ्यात कित्येक गोरे लोक जळत होते तर कित्येक पोहत पोहत पार जाण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्यांच्यामागे शिकारी कुत्र्याप्रमाणे चवताळत नि क्रोधाने सखोल गुरगुरत शिपायीही पोहू लागले. दातात तरवारी धरून नि हातात पिस्तुले घेऊन शिपायांनी पाण्यात त्या भयंकर मृगयेला आरंभ केला. जनरल व्हीलर पहिल्या धडाक्यात ठार झाला, हेन्डरसन ठार झाला- परंतु ठार किती झाले यांची यादी देण्यापेक्षा अशा ठिकाणी ठार कोण झाले नाहीत त्यांचीच यादी देणे बरे! नानांचा निरोप येताच सर्व कत्तल बंद झाली नि हुकूमाप्रमाणे सुमारे १२५ स्त्रिया नि मुले जिवंत बाहेर काढण्यात आली. त्यांना सवदा कोठीकडे कैद करून नेले नि राहिलेल्या सर्व युरोपियन पुरुषांना अेका रांगेत अुभे करून त्यांचा शिरच्छेद करण्याची शिक्षा त्यांना वाचून दाखविण्यात आली. त्यांच्यापैकी अेकाने प्रार्थनेस वेळ मागितल्यावरून तो देण्यात आला. त्यांनी सर्वांनी प्रार्थना केली नि ती संपताच शिपायांच्या तरवारीने त्यांची शिरे सपासप अुडवून टाकली! त्या ४० बोटींपैकी अेक बोट काय ती निसटली नि त्या बोटीतील अंग्रजांपैकी वाटेवरील खेडेगावांच्या हल्ल्यातून दोन चार अंग्रज काय ते बचावले- तेही दुर्विजयसिंह नावांच्या जमिनदाराच्या मनात करुणा आल्याने! ह्या जमिनदाराने त्या नागव्या झालेल्या नि मरत असलेल्या साहेबांना आपल्या घरी तूप रोटी चारून नि अेक महिनाभर पाहुणचार देऊन मग त्यांना अलाहाबादेस पाठवून दिले.

सारांश, कानपूरला ता. ७ जून रोजी जी अेक हजार अंग्रजी माणसे हयात होती त्यापैकी ४ पुरुष नि १२५ बायकामुले काय ती ता. ३० जूनला हयात होती. त्यातून ही १२५ बायकामुले नानांचे कैदेत होती नि ते ४ पुरुष अर्ध मेलेले होऊन दुर्विजयसिंगाच्या दिवाणखान्यात औषधोपचार घेत होते! परंतु ही यादी अजून नक्की झालेली नाही- हिच्यातही अजून बेरीज वजाबकी व्हावयाची आहे! ती वजाबाकी होअीतोपर्यंत अंग्रजी स्त्रियांना नि मुलांना नानांनी कैदेत टाकल्यानंतर त्यांचा बंदोबस्त कसा काय ठेवलेला होता हेही थोडक्यात सांगण्यासारखे आहे. या बायांवर बळजोरी करण्यात आली. त्यांचे रस्त्यांतून अूरभंग करण्यात आले, खुद्द नानांनी त्यांच्यावर जबरदस्तीचा संभोग करण्याचा प्रयत्न केला वगैरे बेशरमपणाचे आरोप नि 'खात्रीलायक माहित्या' मोठमोठाल्या अंग्रजी लोकांनी प्रसिद्ध केलेल्या नसत्या नि ही अत्यंत निंघ नि नरकगामी खोटी विधाने जाणून बुजून करणाऱ्यांना वर्षानुवर्षे सत्याप्रमाणे मानण्याअितकी जर अंग्रजी राष्ट्राची दृष्टी अंधळी नि दुष्ट झालेली नसती तर ह्या गोष्टीचा अुल्लेखही करण्याचे प्रयोजन नव्हते! अंग्रजांनी ह्या सर्व आरोपांची चौकशी करण्यासाठी नेमलेल्या कमिशनच्या रिपोर्टांत ही सर्व विधाने झालून खोटी आहेत हे स्पष्ट लिहिलेलेच आहे,¹⁰ तथापि अितक्याने ही हकीकत संपत नाही त्या स्त्रियांना नानांनी कत्तलीतून वाचवून नील, रेनाल्ड हॅव्लॉक ह्या सर्वांना लाज आणली. अितकेच नव्हे, तर त्या बायकांना कैदेत घातल्यानंतर त्यांचे अमानुष हाल केले नाहीत अेवढेच नव्हे तर अंग्रजांनी हिंदुस्थानांत किंवा ऑस्ट्रियाने अिटलीत किंवा स्पेनने मूरिश लोकांना किंवा ग्रीसने तुर्की लोकांना अशाच प्रकारच्या परिस्थितीत जितक्या कडकपणाने वागविलेले आहे

⁹ Forrest state Papers : "Almost all historians admit that Nana sent this order as soon as he heard the report." Also see Kaye and Malleison's Mutiny, Vol. II, page 258.

त्याच्या शतांशाने कडकपणा नानांनी त्या त्यांच्या व्यक्तिविषयक, राष्ट्रविषयक नि धर्मविषयक कृतघ्न शत्रूच्या जातीला त्या ५७ च्या अग्रप्रलयातही दाखविलेला नाही! हे अंग्रजांच्याच इतिहासावरून सिद्ध आहे.

कानपूरच्या हत्याकांडांच्या या पहिल्या गडबडीत, काही स्वारांनी चार अंग्रज स्त्रिया आणि काही अर्धबाटग्या स्त्रिया पळवून नेल्या होत्या. नानासाहेबांना ही बातमी कळताच त्या स्वारांना नानांनी पकडून आणून त्यांची निर्भर्त्सना केली आणि पळविलेल्या स्त्रियांची सुटका करण्याची आज्ञा केली.^{११} कैदेतील स्त्रिया नि मुले यांना चपात्या नि मास मधून मधून देण्यात येत असे.^{१२} कोणत्याही प्रकारचे कष्टाचे काम बळाने कैद्यांवर लादण्यात येत नसे. मुलांना दूधही दिले जात असे. त्यांच्यावर देखरेखीसाठी बेगम नावाची बाआी ठेवलेली होती. तुरुंगात कॉलरा नि हगवण सुरू झाल्यावर बंधांना शुद्ध हवा मिळावी म्हणून दररोज तीन वेळ अुघड्यावर आणले जाऊ.^{१३} तथापि फिरंग्यांच्या विषयी लोकांत कसा भयंकर क्षोभ होता हे दर्शविण्यासाठी पुढील येथे सादर करीत आहे. तुरुंगांच्या भिंतीवरून एक ब्राह्मण डोकावून पहात असता त्याला आजवर ज्या अंग्रज स्त्रिया पालखीशिवाय अेक पाअूलही अुचलत नसत त्या स्वतःचे कपडे धूत असलेल्या दिसल्या. ब्राह्मणास त्यांचा कळवळा येअून तो शेजाऱ्यांस म्हणाला, "त्यांचे कपडे धोब्याकडे का दिले जात नाहीत?" त्या ब्राह्मणाने अस्थानी दाखविलेल्या माणुसकीचा तिटकारा म्हणून त्या शेजाऱ्याने त्या ब्राह्मणाच्या थोबाडात हाणले. कैदेतील अगदी थोड्या स्त्रियांना दळण देण्यात येअी नि त्यांचे बक्षीस म्हणून प्रत्येकीला अेका चपातीचे पीठ देण्यात येअी. स्वतःस जगण्यासाठी काय कष्ट पडतात त्याचा धडाच त्यांना मिळाला! अशा या कैदेचा शेवट काय झाला नि त्याला कारण काय झाले याचा अुलगडा यथाप्रसंगी होअीपर्यंत या बायांना नि मुलांना त्या कैदेतच सोडून देअून जास्त महत्त्वाच्या हकीकतीकडे वळू.

ता. २८ जूनला कानपूरला असलेल्या अंग्रजी सत्तेचे निर्मूलन पूर्ण झाल्यावर नंतर सुमारे ५ वाजण्याचे सुमारास श्री. नानांनी अेक टोलेजंग राजदरबार भरविला. त्या राजदरबाराचे सन्मानार्थ त्या वेळेस हजर असणाऱ्या सर्व लष्कराचीही परेड बोलाविण्यात आली. पायदळाच्या सहा संबंध रेजिमेंटस नि घोडेस्वारांच्या दोन रेजिमेंटस त्या समारंभास हजर असून शिवाय गावोगावाहून या स्वदेशीय युद्धास आलेल्या स्वयंसेवकांच्या टोळ्याही आपापल्या निशाणांसह अुभ्या होत्या. ज्यांच्या पराक्रमाने कानपूर जिंकता आले त्या मूठभर परंतु शौर्ययुक्त तोफखान्याचा मान या दिवशी यथार्थत्वाने पहिला ठेवलेला होता. बाळासाहेब हे सैन्यामध्ये प्रथमापासून प्रिय असल्यामुळे ते येताच सर्वांनी खडी ताजीम दिली. प्रथमतः दिल्लीचे बादशहाचे नावाने १०१ तोफा सोडण्यात आल्या. सत्तावनसाली हिंदुमुसलमानांनी किती आदराने नि बंधुभावाने अेकमेकांस शेवटपर्यंत वागविले हे येथे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. नंतर श्रीमंत नानासाहेबांची स्वारी मैदानावर आली. हे पाहताच सर्वांनी महाराजांचा जयजयकार केला नि त्यांना २१ तोफांची सलामी दिली. वेढ्यातील २१ दिवसांच्या बद्दल ह्या २१ तोफा होत्या असे कित्येक म्हणतात. ह्या मानाबद्दल महाराजांनी त्या विस्तृत सैन्याचे आभार मानले नि ते म्हणाले, "हा आजचा विजय आपल्या सर्वांचा आहे. त्यात आपल्या सर्वांचा सारखाच सन्मान आहे."^{१४} नंतर संयुक्त धर्मयुद्धातील या विजयाबद्दल नानांनी अेक लक्ष रुपये त्या लष्करास बक्षिसादाखल देण्याचा हुकूम दिला आहे हे प्रसिद्ध करण्यात येताच आणखी २१ तोफांची सलामी झडली. नंतर नानांचे पुतणे रावसाहेब नि बंधु बाबासाहेब नि बाळासाहेब यांस प्रत्येकी १७ तोफांची सलामी मिळाली. ब्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद नि सेनापती तात्या टोपे यांनाही प्रत्येकी ११ तोफांचा सन्मान मिळाला. अशा रीतीने त्या दिवशीच्या

11 ट्रेव्हिलिअन कृत 'कानपूर' पृ. २९९.

¹² नॅरेटिव्ह पृ. ११३.

13 . Neill himself says in his report : "At first they were badly fed but afterwards they got better food and clean clothing and servants to wait upon."

¹⁴ ट्रेव्हिलिअन कृत 'कानपूर' .

सूर्यनारायणाला स्वातंत्र्यसमरातील विजयगीते तोफांच्या गडगडाटातून अँकविण्यात आल्यावर सर्व लष्कर परत आपल्या तंबूकडे धाडून देण्यात आले.

ही लष्कराची राजकीय पहाणी झाल्यानंतर श्रीमंत नानासाहेब हे श्रीमंत बाळासाहेबांसह ब्रह्मावर्ताच्या त्या अतिहासप्रसिद्ध वाड्याकडे चालू लागले. ता. १ जुलै ही राज्यारोहणाकरिता मुक्रर करण्यात आलेली होती. त्या दिवशी त्या वाड्यात काय शोभा असेल! पेशव्यांचे ते पुरातन सिंहासन समारंभाने नि सुमंत्रित करून दरबारात आणण्यात आले. श्रीमंत नानासाहेबांच्या भालावर राजतिलक लावण्यात आला नि हजारो नागरिकांच्या नि तोफांच्या जयघोषात श्रीमंत नानासाहेब पेशवे हे अेका स्वतंत्र नि स्वकष्टार्जित, स्वदेशसंमत नि स्वधर्मप्रतिपालक सिंहासनावर आरोहण करते झाले! त्या दिवशी कानपुराहून हजारो लोकांनी नानांस नजराणे नि भेटी धाडलेल्या होत्या.^{१५} हिंदु लोक अुघड अुघड म्हणू लागले की, आजपासून आता राजा रामचंद्रांचा विजय होणार!^{१६} स्वधर्माचा नि स्वराज्याचा मंगल सुगंध फार दिवसांनी दशदिशांना वाहू लागला! रायगडावरून ज्या मराठ्यांचे गादीचा अंग्रजांनी कडेलोट केला होता तीच ही गादी अंग्रजांच्या रक्तातून नि मासांतून ब्रह्मावर्ताला पुनरुद्भूत झाली!

आज तिच्या भरभराटलेल्या वृक्षाला स्वराज्याचे फळ लागलेले पाहून श्रीमंत नानांस काय वाटले असेल बरे?

परंतु नानांची बालपणीची मैत्रीण छबेली तिकडे काय करीत आहे? नाना घोड्यावर बसले म्हणजे बालपणी जी आपणही घोड्यावर बसत असे, नाना हत्तीवर बसले म्हणजे जी आपणही हत्तीवर बसल्याशिवाय रहात नसे ती आताची झाशीची राणी, कानपुराकडे नाना स्वातंत्र्य तिलकांकित सिंहासनावर आरोहण करीत असताना आपणही झाशीकडे स्वकीय सिंहासनारोहण केल्याशिवाय भुओवर थोडीच बसणार आहे! स्वातंत्र्य रणपटावर सिंहासनांनी भयंकर जुगार सुरू करण्यासाठी नानासाहेबांनी ज्या दिवशी आपला फासा कानपूरला फेकला त्याच दिवशी राणीनेही आपला फासा झाशीलाही फेकला! याचे नाव सवंगडी! ता. ४ जून रोजी अिकडे कानपूरचा स्वातंत्र्यघोषणेचा भयानक गडगडाट होअू लागला तो त्याच वेळेला तिकडे झाशीची चपलाही समराकाशात कडाडू लागली!

झाशीला सत्तावनचे मे महिन्यात नेटिव्ह पायदळाची १२ वी रेजिमेंट, १४ वी घोडेस्वारांची नि अेक तोफखाना अितके सैन्य ठेवलेले होते नि ह्या सैन्यावरील मुख्य लष्करी अंमलदार कॅप्टन डन्लॉप हा होता. मे महिन्याचे सुमारास त्या सैन्यामध्ये काही गुप्त बेत चालत असल्याची अुडत बातमी अंग्लिश अधिकाऱ्यांचे कानावर येअू लागली. झाशीचे मुख्य कमिशनर स्कीन नि डेप्युटी कमिशनर गॉर्डन यांच्या हाती शिपायांची काही पत्रे लागून त्यावरून असे अुघड दिसू लागले की, राणीच्या नोकरीत असलेल्या कुणी लक्ष्मणराव नावाच्या ब्राह्मणाने १२ व्या रेजिमेंटशी कारस्थान बांधलेले असून शिपायांनी बंड करून आपल्या अधिकाऱ्यांना गारद करावे म्हणून त्याचे अव्याहत प्रयत्न चाललेले आहेत.^{१७} हा ब्राह्मण म्हणजे स्वतंत्र झाशीचा पुढे झालेला दिवाण लक्ष्मणराव पांडे हा होय! झाशीमधील धनवान ठाकूर लोकांत अेक प्रकारची खळबळ सुरू आहे नि ते अंग्रजी राज्याला अुलथून पाडण्याचा वलाना करीत आहेत ही गोष्टही काही फारशी महत्त्वाची नाही. कारण हे ठाकूर कधी कोण्या सरकारशी राजनिष्ठेने राहिलेले आहेत?

तथापि झाशीचे सैन्य राजनिष्ठ राहिल अशी अंग्रजांची दृढ समजूत असे. सैन्याच्या राजनिष्ठेप्रमाणेच राणीच्या राजनिष्ठेबद्दलही काही संशय घेण्याचे कारण नव्हते. कारण नुकतेच तिने अंग्रजांना वेळ पडल्यास शक्य तितकी मदत देण्याचे नुसते कबूल केले आहे, अितकेच नव्हे तर ती मदत आपल्यास करता यावी, म्हणून आपल्या पदरचे सैन्य वाढविण्याची तिने परवानगी मागितलेली आहे! अशा स्थितीत झाशी बंडाच्या ज्वालांपासून निर्भय आहे. मे महिन्याचे ३१ तारखेसही वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे झाशीच्या अंग्रजांनी रिपोर्ट करण्यात काय हरकत आहे?

. ट्रेव्हिलिअन कृत 'कानपूर' पृ. २९४.^{१५}

^{१६} सर कॉलिन यांचे 'नेरेटिव्ह'

^{१७} चार्लस बॉल, खंड १, पृ. २७१.

ता. १ जून रोजी झाशीमध्ये काही अंग्रजी अधिकाऱ्यांचे बंगल्याला आग लागली! ही आग जूनच्या पहिल्या आठवड्याला अितका निरोप देऊन निघून गेली. ज्या दिवशी तिकडे कानपूर अुठले त्याच दिवशी ता. ४ जूनला झाशीही बंद करून अुठली. शिपायांच्या अेका टोळीने आपल्या हवालदारांचे अिशाऱ्याबरोबर अकस्मात हल्ला करून स्टार फोर्ट, त्यातील दारूखान्यासुद्धा नि शस्त्रगारासुद्धा हस्तगत करून घेतला! कॅप्टन इनलॉपने घोडेस्वारांना नि अुरलेल्या पायदळांना नि तोफखान्याला परेडीवर घेऊन झालेला प्रकार कळविताच त्या सर्व नेटिव्ह शिपायांनी राजनिष्ठेचा नि कंपनीचा जयजयकार करून सांगितले की आम्ही कंपनीसाठी जीव देण्यासही मागे पुढे पाहणार नाही! हे राजनिष्ठाप्रदर्शन अिकडे चाललेले असतानाच तिकडे अंग्रजांनी झाशीच्या किल्ल्यांत आपली बायकामुले नेऊन ठेऊन त्या किल्ल्याला लढविण्याची तयारी चालविली नि मदतीसाठी नागावच्या अंग्रजी छावणीकडे नि अितर प्रांतांकडे निकडीची पत्रेही लिहिली. ही पत्रे टाकण्यास पोस्ट ऑफिसकडे इनलॉपसाहेब जो जातात तो त्यास परेडीच्या मैदानावर १२ व्या पायदळातील शिपायांनी गोळी घालून ठार केले. अेन्साअीन टेलरही ठार झाला! तेव्हा सर्व अंग्रज भयाने पळ काढून किल्ल्याकडे निघून गेले. त्या किल्ल्यात अंग्रजांनी संरक्षणासाठी तोफा रोखून नि दारूगोळा नेऊन व्यवस्था केलेलीच होती नि त्यांचा असा निश्चय होता की बाहेरून मदत येअीतोपर्यंत सुमारे अेक आठवडाभर आपण किल्ला सहज लढवू शकू. शिपायांनी छावणीमध्ये जे युरोपियन सापडले त्यांना ठार करून मग किल्ल्यावर चाल केली. अंग्रजांनी राणीचे साह्य मागण्यासाठी स्कॉट नि पर्सेल बंधू असे तीन अिसम धाडले होते. त्यांना वाटेतच गाढून ठार करण्यात आले. ता. ७ जून रोजी किल्ल्यावर बंडवाल्यांनी निकराचा हल्ला चढविला. त्यांच्यापाशी चांगल्या तोफा नसल्याने त्यांना किल्ला सर करण्यास फार अडथळा येअू लागला. तरी त्यांची संख्या जबरदस्त असल्याने ते तसेच पुढे रेटीत चालले. किल्ल्यामध्ये अंग्रजांबरोबर काही 'विश्वासू' नेटिव्ह शिरलेले होते. त्यांच्यापैकी अेक खिदमतगार किल्ल्याचे दरवाज्याला बंद करण्यासाठी रचलेली दगडांची भिंत गुपचूप धडधडून देअू लागला. हे लेफ्टनंट पॉवसचे ध्यानात येताच त्याने त्या खिदमतगाराला गोळी घालून ठार केले. तोच दुसऱ्या खिदमतगाराने लेफ्टनंट पॉवसला तरवारीने छाढून टाकले! लेफ्टनंट गर्गेंसने त्याला अुडवून दिले. अंग्रजांनी किल्ल्यातून तोफांचा नि बंदुकीचा मारा स्वतःस छपवून करण्याचा सपाटा चालविला होता. कमिशनर गार्डन हा असाच चोरमारा करता करता अेका खिडकीतून निशाण रोखू लागला तोच त्याचा चेहरा नक्की माहीत असणाऱ्या अेका बंडवाल्याने अचूक तीर मारून गार्डनला त्याच्या निशाणासुद्धा ठार केला! गार्डनसाहेब पडताच किल्ल्यातील अिंग्लिशांचा धीर गळून गेला नि बाहेर बंडवाल्यांत अेकच अवसान भरले. अंग्रजांच्या गोळीबाराला न जुमानता घोडेस्वारांचा रिसालदार कालाखान नि झाशीचा तहसीलदार अहमद हुसेन या दोघा शूर योद्ध्यांनी बंडाचे निशाण किल्ल्याचे तटाला नेऊन भिडविले नि बंडवाले किल्ल्यात क्षणा दो क्षणात घुसणार असा रंग दिसू लागला. तेव्हा अिंग्लिशांनी किल्ल्यावर तहाचे निशाण अुभारले नि लढाअी बंद झाली. दुसरे दिवशी विजयी बंडवाल्यांचा प्रतिनिधी झाशीतील प्रसिद्ध हकीम साले महंमद ह्याच्याशी बंडवाल्यांनी आपणास जीवदान देण्याचे अभयवचन द्यावे असे अंग्रजांनी बोलणे लावले. ही अट मान्य करण्याचे साले महंमदाने कुराणावर हात ठेवून कबूल केले नि लगेच अंग्रज लोकांनी किल्ल्याची दारे खुली केली. अंग्रजांना शस्त्रे खाली ठेवण्याचा हुकूम झाला. त्यांनी शस्त्रे खाली ठेवली नि ते दुर्दैवी गोरे लोक बाहेर येअू लागले. आणि शिपाअी त्यांना पाहताच 'मारो फिरंगीको' म्हणून त्यांच्यावर तुढून पडले!! ता. ८ जूनला अंग्रजी पुरुषांच्या मुसक्या बांधण्यात येअून शिपायांनी त्या सर्व गोऱ्या लोकांची शहरातून जंगी मिरवणूक काढली. त्या मिरवणुकीतच झाशीचा मुख्य कमिशनर स्कीन हा अधोमुख होअून चाललेला होता! जोगन बागेपर्यंत ही मिरवणूक येताच रिसालदार साहेबांचा हुकूम सुटला की, अेकूण अेक गोरा छाटला जावा! झाशीच्या तुरुंगावराल मुसलमान दरोग्याने स्कीन साहेबांचे डोके अुडविले नि तत्क्षणी पुरुष, बायका नि मुले मिळून साठ गोऱ्या लोकांची शिरे चेंडूसारखी अुसळून जमिनीवर आदळली! बायकांनी लहान मुले आपल्या कडेवर घेतलेली होती नि मोठी त्यांच्या शेजारी चिकढून अुभी होती! त्या बायका, ती त्यांच्या कडेवरील लहान मुले नि ती शेजारची मोठी मुले गोऱ्या रंगाच्या अपराधासाठी काळ्या रंगाच्या तरवारीने सपकन छाटली गेली! अेका क्षणात रक्ताचा पाट धो धो करीत अुसळला! झाशीच्या घनीभूत अन्यायाचे असे हे द्रवीभवन झाले!

झाशीच्या क्षुब्ध जबड्यात ७५ पुरुष, १२ स्त्रिया नि २३ मुले अितक्या अंग्रजी लोकांचे बंडवाल्यांनी शिरकाण केले! झाशी ता. ४ जूनला अुठली नि ता. ८ जूनला अंग्रजी राजसत्तेचा झाशीतून अंत झाला! आणि अंग्रजांचा वारसा सांगणारी औरस नि दत्तक संतती येथे जिवंत न अुरल्यामुळे बंडवाल्या शिपायांनी श्रीमती राणीसाहेब

लक्ष्मीबायीसाहेब यांना झाशीच्या स्वातंत्र्यसिंहासनावर प्रतिष्ठित केले आणि वीर लक्ष्मीराणीच्या नावाने द्वाही फिरविली की "खुल्क खुदाका, मुल्क बादशाहका और अंमल राणी लक्ष्मीबायीका!"¹⁸

¹⁸ मराठीमध्ये श्री. पारसनीस ह्यांनी झाशीच्या रणलक्ष्मी राणीच्या चरित्रावर साधार असा ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यामध्ये त्या विद्वान ग्रंथकाराने शेकडो पुरावे देऊन असे सिद्ध करून दाखविले आहे की, झाशीच्या अंग्लशांच्या हत्याकांडाला ह्या तरुण राणीलक्ष्मीने अेवढीसुद्धा चिथावणी दिलेली नव्हती. श्री. पारसनीस यांचा ग्रंथ मराठी वाचकांच्या चांगल्याच परिचयाचा झालेला असून हिंदुस्थानातील अितर अनेक भाषांतूनही या ग्रंथाचे भाषांतर झालेले आहे आणि म्हणूनच त्या ग्रंथातील प्रस्तुतविषयक भाग केवळ पुनरुक्तीचा दोष टाळण्यासाठी आम्ही येथे दिलेला नाही.

प्रकरण नववे

अयोध्या प्रांतातील रण

अयोध्येचे राज्य डलहौसीने खालसा केल्यापासून त्या प्रांतातील प्रजेची दिवसेंदिवस जास्त जास्त दुर्दशा होत चाललेली होती. अयोध्येचे स्वातंत्र्य नष्ट झाल्याने नबाबाचे राज्यात ज्या मोठमोठ्या मानाच्या, अधिकाराच्या नि वैभवाच्या जागा होत्या त्यावर अंग्रजी अधिकाऱ्यांची नेमणूक होऊन सर्व स्वदेशी लोकांना पदच्युतता भोगावी लागली. त्या नबाबाचे सैन्य काढून देण्यात आले, त्यांचे सरदार दारिद्र्यात ढकलण्यात आले, त्याचे मानकरी नि मुत्सद्दी हतवैभव झाल्याने अपुजिविकेच्या कनिष्ठ स्थितीला पोचले. सर्वांचे मनात ज्या गुलामगिरीने ही दुर्दशा अत्युत्पन्न केलेली होती तिचा दीर्घ द्वेष अत्युत्पन्न होऊ लागला. राजधानीत नि राजदरबारातच हे दास्याचे चटके बसत होते असे नसून त्या सर्व प्रांतात मोठमोठाल्या जमिनदारांचे नि राजांचे पिढीजात हक्क, वतने नि अिनामे अंग्रजांनी हिसकून घेतलेली असल्याने त्या सर्व थोर थोर राजांना नि जहागिरदारांना अत्यंत कनिष्ठ स्वराज्य नि अत्यंत श्रेष्ठ गुलामगिरी यामध्येही पहिलेच किती श्रेयस्कर, मानार्ह नि अभिनंदनीय असते याची पूर्ण ओळख पटू लागली. सारा वाढल्याने शेतकरी नाखूष झाले. अंग्रजी लष्करात जे हिंदुस्थानी शिपाओी असत ते बहुतेक अयोध्येतीलच असल्याने त्यांच्यातही मातृभूमीच्या या दुर्दशेने नि दास्याने जबरदस्त असंतोष माजत चालला. तरुण वजीदअल्लीशाह यांना अंग्रजांनी किती अघोर विश्वासघाताने वागविले हे आठवून जो तो आपल्या तरवारीला हात घालून ओठ करकर चावू लागला.

अयोध्येतील मोठमोठे जमिनदार शौर्य, औदार्य, कृतज्ञता ह्या गुणांचे भाजन असलेल्या रजपूत वंशात अत्युत्पन्न झालेले होते. त्यांना आपल्या राजाचा अंग्रजांनी केलेला छळ अकून अनिवार कोप अत्युत्पन्न झालेला होता. अयोध्या खालसा केल्यावर अंग्रजांनी आपल्या नोकरीत रहाण्याविषयी त्यांस जेव्हा विचारले तेव्हा त्या स्वातंत्र्यनिष्ठ लोकांतील शेकडो करारी पुरुषांनी स्पष्ट उत्तरे दिली: "आम्ही स्वराज्याचे अन्न खाल्लेले आहे नि अेतदर्थ परक्यांच्या अन्नाला शिवणेही होणार नाही!"

अयोध्येचे राज्य खालसा केल्यानंतर त्या प्रांताचे मुख्य अंमलदारीवर सर हेन्री लॉरेन्स याची योजना करण्यात आली. ज्याच्या तडफेने नि कारस्थानीपणाने पंजाबात बंडाची बीजे अंकुरित होण्याचे आधीच तुडवून टाकलेली होती, त्या सर जॉन लॉरेन्सचा सर हेन्री लॉरेन्स हा वडील बंधु होता. पंजाबच्या चीफ कमिशनरने जसा पंजाब संरक्षण केला, तसाच अयोध्येच्या चीफ कमिशनरानेही अयोध्या प्रांत संरक्षण करण्यासाठी फार आधीपासून आरंभ केलेला होता. सत्तावनच्या आघातातून हिंदुस्थानात ब्रिटिश राजसत्ता जिवंत राहिल्याचे श्रेय जर कोणास देणे असेल तर ते या लॉरेन्सच्या कुटुंबाकडेच होय! सर हेन्री लॉरेन्स ह्याने अयोध्येत पाय टाकताच तेथील परिस्थितीचे बरोबर परीक्षण केले नि हिंदुस्थानात कोणच्याही अंग्रजांचे लक्षात येण्याचे आधीच त्याने बंड होण्याची भिती प्रदर्शित केलेली होती. अयोध्येची मुख्य राजधानी लखनौ शहर असल्याने सर हेन्री तिथेच रहात असे. त्याने असंतुष्ट झालेल्या जमिनदारांना गोड बोलून शांत करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. लखनौला दरबार भरवून नि त्यात निरनिराळे मान, पदव्या नि बक्षिसे देऊन जनतेला स्वराज्याची विस्मृती पडण्यासाठी त्याने पुष्कळ श्रम घेतले. परंतु रयतेला संतुष्ट करण्याचे हे श्रम घेत असतानाच संकटसमयी गैरसावध रहाण्याअितका तो कमी धूर्त नसल्याने त्याने दुसरीकडे लोकांच्या अुठावणीपासून बचाव करण्यासाठी निरनिराळे बेत योजण्यास आरंभ केला!

कारण सर हेन्री लॉरेन्स ह्याचा अंमल हा पूर्वीच्या अंग्रजी अधिकाऱ्यांचे अंमलाहून जरी चांगला होता तरी अयोध्येतील लोकांना आता अंग्रजांच्या चांगल्या अंमलाचा वाओट अंमलाअितकाच तिटकारा आलेला होता. स्वराज्य परत मिळून वजीर अल्लीशहाला त्यावर पुन्हा प्रस्थापित केल्याशिवाय त्यांची महत्त्वाकांक्षा दुसऱ्या कशानेही शांत होणारी नव्हती. अंग्रजी राजसत्तेच्या साखळ्यांना तोडून टाकून सर्व हिंदुस्थान पुन्हा अेकदा स्वतंत्र करण्याशिवाय त्यांना केव्हाही सुचत नव्हते. त्यांचा धर्म काल श्रेष्ठपदावर आरूढ झालेला होता, काल तो धर्म राजधर्माच्या प्रतिष्ठेला पावलेला होता. परंतु आज तो सेवाधर्माच्या कनिष्ठतेला आलेला होता. ह्या त्यांच्या मुख्य तक्रारी होत्या नि त्यांचे

समाधान करण्यास चांगला अंमल हा अुपाय नसून अंमलाचा नायनाट हाच काय तो अुपाय होता. मानसिंगासारखे प्रबल हिंदु राजे नि शिकंदरशाहसारखे मुसलमानांचे अधिकारी असल्या असल्या अुभय धर्माच्या देशभक्त पुढाऱ्यांनी या स्वातंत्र्य जिहादीला आपले सर्वस्व वाहण्याचा निश्चय केला होता. हजारो मौलवी नि पंडित ह्या जिहादीचा गुप्त नि अुघड अुपदेश करीत सर्व अयोध्येत हिंदू लागले. लष्कर शपथबद्ध, पोलीस शपथबद्ध, जमिनदार शपथबद्ध, सर्व जनता अिंग्रजाविरुद्ध लढाओी करण्यासाठी शपथबद्ध करण्याचा प्रचंड कट अुभारला जाअून जिकडे तिकडे लोकक्षोभाचा अग्नि प्रज्वलित होअू लागला. ह्या अग्नीच्या ठिणग्या मधूनच चुकून कशा अुडत हे मागे सांगितलेच आहे. खुद्द मौलवी शिकंदरशाह यांना राजद्रोहाचे अपराधावरून प्रथम फाशीची नि नंतर कैदेची शिक्षा देण्यात आली, नि ७ व्या रेजिमेंटला निःशस्त्र करण्यात आले. सर हेन्री लॉरेन्सने लष्कराला शक्यतोपर्यंत ताब्यात ठेवण्यासाठी मेच्या १२ व्या तारखेला अेक मोठा दरबार भरविला. त्यात स्वतः हिंदुस्थानी भाषेत अेक वक्तृत्वपूर्ण व्याख्यान दिले, राजनिष्ठेचे महत्त्व, महाराजा रणजितसिंगाने केलेले मुसलमानी धर्माचे अपमान नि औरंगजेबाने केलेले हिंदुधर्माचे अपमान ह्यांचे स्पष्ट प्रतिपादनानंतर अिंग्रज सरकारने ह्या परस्पर द्वेषापासून हिंदु मुसलमानांचे केलेले संरक्षण या मुद्द्याचे संगोपांग विवेचन केले नि नंतर ज्या ज्या शिपायांनी ७ व्या रेजिमेंटच्या निःशस्त्रविधीत अुत्तम राजनिष्ठा दाखविलेली होती त्यांना तरवार, शाली, पागोटी वगैरेची बक्षिसे स्वतः लॉरेन्सचे हाताने देण्यात आली. किती विलक्षण विरोधाभास! या बक्षिसे मिळविलेल्या राजनिष्ठांनाच थोड्याशा अवकाशाने बंडाच्या कटात सामील असल्याच्या शाबितीवरून फाशी देण्याचा प्रसंग आला!!

हा राजनिष्ठेचा दरबार भरला तारीख १२ मेला नि तारीख १३ मेला बातमी आली की, मीरत शहर बंड करून अुठले आहे. तारीख १४ मेला बातमी आली की दिल्ली बंडवाल्याचे हाती पडून तिथे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा लागला आहे!!

ह्या बातम्या येताच सर हेन्री लॉरेन्सने लखनौ शहराच्या नजीकची मच्छीभवन नि रेसिडेन्सी ही दोन ठिकाणे अिंग्रजांच्या आश्रयासाठी निवडून काढून त्यांचा बंदोबस्त करण्याला आरंभ केला. अिंग्रजांची सर्व बायकामुलेही तिथे नेण्यात येअून कारकून, मुलकी अधिकारी, व्यापारी वगैरे जेवढा मोठा पुरुष म्हणून होता तेवढ्यांना लष्करी कवायतीचे, शिस्तीचे नि शस्त्राचे शिक्षण देअून तयार करण्यात आले. मीरतकडे ही अुठावणी झाल्यानंतर तेथील मुलकी अिंग्रजांना असेच तत्काल लष्करी शिक्षण देण्यात येअून सुमारे १० दिवसांत युद्धासाठी सज्ज करण्यात आले होते, सर हेन्री लॉरेन्स यालाच त्या सर्व प्रांताचा मुख्य लष्करी अंमलदार करण्यात आले. अयोध्येचा प्रांत हा नेपाळला खेटून असल्याने नेपाळच्या सैन्याला घेअून जंगबहादुराने खाली अुतरावे अशी तिकडेही लॉरेन्सने मदतीची याचना केली. हे सर्व बंदोबस्त चालले असताना मेच्या विसाव्या तारखेपासून सर हेन्रीला रोज खात्रीलायक बातमी मिळे की आज बंड होणार. ही बातमी आली की लॉरेन्सने विशेष बंदोबस्त नि सावधगिरी करण्यात आरंभ करावा. परंतु दुसरा दिवस अुजाडला तरी बंड काही होअू नये! अशी बरेच वेळा फसगत झाली. तारीख ३० मेलाही लॉरेन्सला कोणी अधिकाऱ्याने बातमी दिली की, आज रात्री ९ वाजता बंड होणार.

तारीख ३० मेचा सूर्य मावळला. हेन्री लॉरेन्स आपल्या अनुचरांसह जेवावयास बसला असता रात्रीचे ९ ची तोफही सुटली. ज्याने या वेळेस बंड होणार अशी नक्की बातमी आणलेली होती त्याची पूर्वीच्या बातम्यांप्रमाणेच फसवणूक झाली असल्याने हेन्री लॉरेन्स चेष्टा करण्यासाठी पुढे लवून त्याला म्हणाला, “तुमचे मित्र काही वक्तशीर वागत नाहीत!”

वक्तशीर वागत नाहीत? हेन्री लॉरेन्स हे वाक्य अुच्चारतो न अुच्चारतो तो ७१ व्या पायदळ पलटणीच्या बंदुकांचे धडाड धडाड आवाज त्याच्या कानावर येअून आदळले! या रेजिमेंटने पूर्वी ठरवून ठेवल्याप्रमाणे ९ वी तोफ होताच तिच्या निरनिराळ्या टोळ्या युरोपियनांचे बंगल्यावर तुटून पडल्या. ७१ व्या रेजिमेंटच्या मेस हाअुसला आग लावून त्यांनी युरोपियनांवर बंदुकांच्या फैरी झाडण्यास प्रारंभ केला. त्यांचा लेफ्टनंट ग्रॅट हा पळत असता अेकाने त्याला आपल्या खाटेखाली लपविला. परंतु दुसऱ्या अेकाने ती बातमी शिपायांस देताच त्यांनी त्याला खाटेखालून ओढून गारद केला. लेफ्टनंट हार्डिंग हा काही धोडेस्वारांसह रस्त्यांना रोखून धरीत असता त्यालाही तरवारीचा रट्टा बसला. सर्व

कॅन्टोन्मेट पेटू लागले. ब्रिगेडियर हर्डस्कोम हाही ठार झाला. रात्रभर अिंग्रजी निशाणास धरून राहिलेले नेटिक्क नि गोरे सोजीर हे सशस्त्र राहून शक्य तितका बंडाचा प्रसार थांबवीत होते. सकाळी म्हणजे तारीख ३१ मेला हेन्री लॉरेन्सने बंडवाल्यांवर आपल्या हाताखालील युरोपियन नि अजून राजनिष्ठ राहिलेल्या नेटिक्क फौजेसुद्धा चाल केली. परंतु वाटेतच त्याच्या बरोबर असलेल्या ७ व्या घोडेस्वारांच्या रेजिमेंटने बंड केल्याने त्या घोडेस्वारांसह सर्व बंडवाल्या शिपायांस सोडून देऊन सर हेन्री परत फिरला. लखनौला युरोपियन लोकांची ३२ वी संबंध गोरी रेजिमेंट, असताही नि गोऱ्या तोफखान्याचे साह्य असताही तारीख ३१ मेचे संध्याकाळचे आधी नेटिक्क लोकांची ७१ वी पायदळ रेजिमेंट, ४८ वी पायदळ रेजिमेंट, ७ वी घोडेस्वारांची रेजिमेंट नि बहुतेक अिरेग्युलर सैन्य बंडाचा झेंडा अुभारते झाले.

लखनौपासून ५१ मैलांवर सीतापूर नामे अयोध्येतील वायव्य भागाचे मुख्य शहर आहे. या शहरी ५७ साली ४१ वे पायदळ, ९ वे नि १० वे अिरेग्युलर पायदळ अशा तीन नेटिक्क रेजिमेंटस ठेवलेल्या होत्या. तिथे त्या भागाचा कमिशनर नि अितर बडेबडे युरोपियन अधिकारीही राहत असत. तारीख २७ मेला अिंग्रजांची काही वस्ती पेटवून देण्यात आली होती. परंतु ह्या आगी म्हणजे बंडाच्या आगामी पताका असाव्यात असा अनुभव युरोपियनांस अजून आलेला नसल्याने त्यांना त्यांचे काहीच विशेष वाटले नाही. फार काय पण खुद्द शिपायांनीच त्या आगी विझविण्यासाठी अश्रांत श्रम केले होते! ह्या आगाअू सूचनेने दोन कार्ये केली. अेक गुप्त कटवाल्यांस समय आल्याची सूचना नि दुसरे अिंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या भोळसरपणाची चाचणी पाहणे. जूनच्या दुसऱ्या तारखेस अेक नवीनच प्रकार घडला. शिपायांना दिलेली पिठाची पोती त्यात हाडांचा चुरा आहे म्हणून त्यांनी ती घेण्याचे नाकारले. अितकेच नव्हे तर ती आताच्या आता गंगेत ओतून घावी असा त्यांनी हट्ट घेतला. अिंग्रजांनी मग ती पोती नदीत फेकून दिली! आता तर जास्तच मजा. त्या दिवशीच दुपारचे सुमारास युरोपियन लोकांच्या बागात शिपाअी अेकदम घुसले नि ज्यांना पाहिजे त्याने पाहिजे त्या झाडावर चढून पाहिजे तितकी फळे खाण्यास आरंभ केला! अिंग्रजी अधिकारी मारे ओरडतच होते; परंतु शिपायांचा हा फलाहार काही केल्याने आहारात येअीना!

हा भयंकर फलाहार झाल्यानंतर त्याला पचविण्यासाठी आता तितक्याच भयंकर व्यायामाला आरंभ झाला. तारीख ३ जून रोजी शिपायांतील अेक टोळी खजिन्यावर चालून जाऊन त्याला ताब्यात घेती झाली. नि बाकीचे लोक कमिशनरचे बंगल्यावर चाल करून गेले. वाटेत कर्नल बर्च नि लेफ्टनंट ग्रोव्हस हे भेटताच ते ठार झाले. अेका अिरेग्युलरनेही आपले अिंग्रजी अधिकारी छटून टाकले नि अेकूण अेक शिपाअी 'युरोपियनांच्या राज्याचा शेवट झाला' असे ओरडत आरडत गोऱ्या लोकांवर तुटून पडला. अेका नदीच्या आश्रयाने कमिशनर आपल्या बायकोला घेअून पळू लागला. त्याला, त्याच्या बायकोला नि अेका मुलाला नदीपार होता होता मारले गेले. थॉर्नहिल नि त्याची बायको हेही गोळ्या लागून पडले. शिपायांच्या क्रोधाग्निंत पुरुष, बायका नि मुले मिळून सुमारे चोवीस गोऱ्या लोकांची आहुती पडली. बाकीचे पुष्कळ जण रामकोटच्या मिरवली वगैरे जमिनदारांकडे पळून गेल्याने आठ आठ दहा-दहा महिने सुरक्षित रीतीने पाहुणचार खाअून लखनौला जिवंत पोचविण्यात आले. सीतापूरचे ते सर्व शिपाअी नंतर फरुकाबादेकडे निघून गेले. तिथे असलेल्या युरोपियन लोकांनी ज्या किल्ल्यात आश्रय केलेला होता तो किल्ला बऱ्याच झटापटीनंतर जिंकल्यावर त्यांनी हाती पडलेल्या युरोपियनांची कत्तल अुडविली. नबाब तफुझर हुसेनखान यांना अिंग्रजांनी खालसा केलेल्या त्यांच्या गादीवर पुन्हा स्थापण्यात आले. या नबाबांनीही आपल्या प्रांतातील जेवढा युरोपियन सापडला तेवढा धरून आणून त्याला मारून टाकले. अशा रीतीने फरुकाबाद प्रांतात अेकही अिंग्रज जुलैच्या पहिल्या तारखेला अुरला नाही.

सीतापूरच्या अुत्तरेस ४४ मैलांवर असलेल्या मलान नावाचे शहरी जे ब्रिटिश अधिकारी होते त्यांनी शिपायांचा नि नागरिकांचा कट झाल्याचे समजताच नि सीतापूरची बातमी अैकताच घोड्यावर बसून यःपलायन केले नि तो जिल्हा रक्ताचा अेक बिंदुही न पडता स्वतंत्र झाला.

तिसरा जिल्हा महंमदी हा होय. येथे असलेल्या युरोपियन लोकांनी आपल्या बायका मिटोलीच्या राजाकडे धाडून दिलेल्या होत्या. त्या राजाने त्यांची भेट घेअून त्यांना सांगितले की तुम्ही माझ्या जंगलात गुप्त रीतीने राहिले पाहिजे. तुमचे अुघड संरक्षण करण्याची मजमध्ये ताकद नाही. कारण अयोध्येतील प्रांतभरच्या शिपायांनी बंड करून

अुठण्याच्या शपथा घेतल्या आहेत. त्या राजाकडे आपल्या बायकांना पोचते केल्यानंतर महंमदीच्या अंग्रजी ऑफिसरांनी तेथील किल्ल्याचा आश्रय केला. ह्याच दिवशी मागे सांगितल्याप्रमाणे रोहिलखंडातून शहाजहानपूरचे अंग्रज लोक पळत पळत महंमदीला येऊन पोचले. परंतु महंमदीला क्षणाचीही सुरक्षितता नसल्याने तेथील अधिकाऱ्यांनी त्या अनाथ अंग्रजांना तुम्ही तुमच्या तिकडे घेऊन जावे म्हणून सीतापूरला निरोप धाडला. सीतापूर या वेळेस अुठले नसल्यामुळे तिकडून शिपायांच्या अेका टोळीला गाड्यांसुद्धा महंमदीकडे त्या अनाथ अंग्रजांना आणण्याकरिता धाडण्यात आले. परंतु त्या सीतापूरच्या शिपायांनी महंमदीस बंडाचे विष आणलेले होते. त्यांनी त्या सर्व अंग्रजी लोकांना गाड्यांत भरले, सीतापूरच्या अर्ध्या वाटेपर्यंत सुरक्षित रीतीने आणले, परंतु तेथे अेकदम त्यांस गाड्यांतून अुतरण्यास सांगून त्यांची तत्काल कत्तल अुडविली. या कत्तलीत सात आठ स्त्रिया, चार मुले, आठ लेफ्टनंट, चार कॅप्टन नि अितर कित्येक पुरुष लोक होते. अिकडे महंमदीहून बाकी राहिलेले अंग्रजी अधिकारी ताबडतोब पळून गेले नि अशा रीतीने त्या सर्व जिल्ह्यात ब्रिटिश राजसत्तेचे चिन्ह जूनच्या चौथ्या तारखेस मुळीच अुरले नाही!

अयोध्या प्रांतातील सीतापूर भागाच्या लगतचा दुसरा भाग बऱ्हाअिच होय. ह्या भागाचा कमिशनर विंगफील्डस् असून त्या भागात मुख्य चार शहरे अधिकाराची केंद्रे होती. सिंकोरा, मेलापूर, गोंडा नि बऱ्हाअिच. यापैकी सिंकोराला दोन पायदळ रेजिमेंटस् नि अेक तोफखाना अितके नेटिव्ह सैन्य होते. त्या ठिकाणी बंड होण्याची चिन्हे दिसू लागताच अंग्रजी बायकामुले लखनौला धाडण्यात आली. तारीख ९ जूनला सकाळी अंग्रजांपैकी बरेच अधिकारी घोड्यावर बसून आपखुशीने बालारामपूरच्या राजाकडे पळून गेले. फक्त तोफखान्याचा अधिकारी बोन्हम हा आपल्या हाताखालील शिपायांवर पूर्ण भरंवसा ठेवून राहिला. परंतु संध्याकाळी त्याला शिपायांनी स्पष्ट सांगितले की, आम्ही तुझ्या केसाला जरी हात लावणार नाही तरी अितःपर अंग्रजांची सत्ता आम्ही झुगारून दिलेली आहे नि आम्ही आमच्या देशबांधवांवर कधीही गोळ्या सोडणार नाही. हे अैकताच निरुपायाने तो साहेब ते ठाणे सोडून निघाला. त्याला शिपायांनी सुरक्षित वाट कोणची हे कळविले नि त्या वाटेने तो लखनौला सुरक्षित पोचला. सिंकोरा स्वतंत्र झाल्याची बातमी गोंडा येथे येताच ते शहरही बंड करून अुठले. हे पाहताच खुद्द कमिशनर विंगफील्डसह सर्व अंग्रज लोक बालारामपूरच्या राजाकडे पळून गेले. या राजाने जवळ जवळ २५ अंग्रजी शरणागत लोकांचे संरक्षण करून नंतर योग्य संधीस त्यांस ब्रिटिशांच्या छावणीत पोचते केले.

सिंकोरा नि गोंडा स्वतंत्र झाल्याची बातमी बऱ्हाअिचला कळताच तिथे असलेल्या अंग्रजी अधिकाऱ्यांनी बंड होण्याची वाट न पाहता ते त्या भागाचे मुख्य शहर सोडून देऊन लखनौकडे तारीख १० जूनला पळ काढला. परंतु या सुमारास सर्व अयोध्या प्रांतात बंडवाल्यांची ठिकठिकाणी नाकी बसलेली असल्याने त्यांनी नेटिव्ह लोकांची सोंगे घेतली नि अेका होडीत बसून ते घोघ्रा नदी ओलांडू लागले प्रथम त्यांच्याकडे कोणाचे लक्ष गेले नाही. परंतु निम्मी नदी अुतरताहेत तोच 'फिरंगी फिरंगी' अशी आरोळी अुठली! नावाड्यांनी नावा टाकून दिल्या नि तो अंग्रजी अधिकारी ठार मारले गेले. या अधिकाऱ्यांबरोबर त्या बऱ्हाअिच प्रांतातील ब्रिटिश सत्तेची समाप्ति झाली.

मालापूर शहरी यद्यपि लष्करी छावणी नव्हती; तथापिही तो जिल्हा सोडून देऊन पळून जाणे अंग्रजी अधिकाऱ्यांना तेथील लोकक्षोभाने भाग पाडले. ते पळून जात असता अेका राजाने त्यांचे शक्य तितके संरक्षण केले. परंतु लवकरच बंडवाल्यांच्या तरवारीने किंवा वनवासाच्या हालअपेष्टांनी त्यांचे बळी घेतले.

अयोध्या प्रांताच्या पूर्वेकडील भागाचे फैझाबाद हे मुख्य शहर असून त्या भागाचा कमिशनर गोल्डने हाही तेथेच राहत होता. फैझाबाद भागात सुलतानापूर, सलोनी नि फैझाबाद असे तीन जिल्हे केलेले होते. फैझाबाद शहरी या वेळेस २२ वी पायदळ नि ६ वी अिरेग्युलर पायदळ रेजिमेंट, काही घोडेस्वार नि तोफखाना अितके नेटिव्ह लष्कर ठेवलेले होते. त्या सर्वांवर कर्नल लेनाक्स यांचे सैन्यपत्य होते. फैझाबाद भागामध्ये सरकारच्या जुलुमाचा अगदी कळसच झाला होता. सर हेन्री स्वतः लिहितो: "तालुकदारांनाही क्रूरतेने वागविण्यात आलेले आहे. फैझाबाद प्रांतात तर त्यांची निम्मी गावे हिसकावलेली आहेत नि काहींची तर सारीची सारी गावे!" अशा या जुलुमाचा सूड लवकरच निघणार ही भीती फैझाबादच्या अंग्रजी अंमलदारांस मीरतची बातमी अैकताच वाटू लागली नि त्या संकटातून कसे

संरक्षण करावे ही चिंता त्यांना काही सुचू देईनाशी झाली. त्यांची बायकामुले लखनौकडे धाडून घावी तर लखनौच्या रस्त्यांवर बंडवाल्यांची कडेकोट नाकेबंदी असल्याने तिकडे जाणे अशक्य झालेले होते. फैजाबाद शहरी दोन हात करण्याची तयारी करावी तर तिथे सर्व लष्कर नेटिद्वच पडलेले! अशा कोंडमाऱ्यात सापडलेले फैजाबादचे अंग्रजी अधिकारी अखेर राजा मानसिंगाला शरण गेले. अयोध्या प्रांतातील सर्व हिंदु लोकांचा राजा मानसिंग हा अत्यंत प्रमुख पुढारी होता. नबाबाच्या कारकिर्दीतही हिंदुधर्माची कुठेही पायमल्ली न होऊ देण्यासाठी मानसिंगांची तरवार नेहमी उपसलेली असे. सत्तावनचे मे महिन्यात या मानी राजाला काही वसुलाचे बाबतीवरून अंग्रजांनी कैदेत टाकलेले होते. परंतु आता मीरतच्या अुठावणीने अंग्रजांची कंबर बरीचशी खचल्याने त्यांनी राजा मानसिंगाची मर्जी सांभाळण्याकरिता त्याला कैदेतून मुक्त केले. त्याने अंग्रजांच्या बायकांना नि मुलांना आपल्या किल्ल्यात आश्रय देण्याचे मोठ्या प्रयासाने कबूल केले. तरी त्यांना पुन्हा बजावले की मी तुम्हास आश्रय देतो ही गोष्ट लोकांस बिलकूल रुचणार नाही. अितकेच नव्हे तर त्याबद्दल मजवरही प्रहार करण्यास ते चुकणार नाहीत. तारीख ७ जून रोजी मानसिंगाकडे अंग्रजी अधिकाऱ्यांची सर्व कुटुंबे आश्रयार्थ गेली नि त्याच्या शहागंज किल्ल्यामध्ये सुरक्षित रीतीने राहू लागली.

अंग्रज लोक आपल्या संरक्षणाची ही तयारी करीत असताना फैजाबादेला बंडाचा विस्तव जाळ घेऊन भडकू लागला. या फैजाबादेला जे अनेक तालुकदार होते त्यापैकी अेका तालुकदाराचे नाव मौलवी अहंमदशाह होते. हे नाव अितिहासात अजरामर होणारे होते. हे नाव देशभक्तांच्या नि देशवीरांच्या मालिकेत गुंफले जाणार होते. ह्या नावाने आपल्या तालुक्याची तालुकदारीच नव्हे तर आपल्या देशाची देशदारी करण्यासाठी हातात कंकण बांधलेले होते. देशाचे दारावर त्यांनी पहारा करण्यासाठी जागरणे केलेली होती नि त्या दारातून देशात घुसणाऱ्या परसत्तेचे निराकरण करण्यासाठी त्याने आता तरवार उपसलेली होती. अयोध्येचे राज्य अंग्रजांनी खालसा केल्यापासून तालुकदार अहमदशाहाने आपले सर्वस्व स्वदेशाला नि स्वधर्माला अर्पण केले नि तो मौलवी स्वतः होऊन हिंदुस्थानभर राज्यक्रांतीचा उपदेश देत पर्यटन करण्यास निघाला. हा राजकीय संन्यासी ज्या ज्या प्रदेशात आपली चरणधूली झाडीत गेला तेथे तेथे लोकशक्तीमध्ये काही विलक्षण चेतनेचा संचार होत चालला. क्रांतिपक्षाच्या मोठमोठ्या पुढाऱ्यांच्या त्यांनी प्रत्यक्ष गाठी घेतल्या. अयोध्येच्या राजकुटुंबात त्याच्या सल्ल्याशिवाय पानही हलत नसे. त्याने आगऱ्याला गुप्त मंडळाची संघटना केली. त्याने लखनौला ब्रिटिश सत्तेचा अुच्छेद करण्याचा अुघड उपदेश दिला. अयोध्या प्रांतात जानपदांची त्याच्यावर अत्यंत निष्ठा बसली. शरीराने, मनाने, वाचने नि बुद्धीने स्वदेश-स्वातंत्र्याच्या उपदेशाचा नि गुप्त मंडळांचे जाळे विणण्याचा अश्रांत क्रम चालविल्यावर मग त्याने आपली लेखणी हाती घेतली नि राज्यक्रांतिकारक लेखांना लिहून ते लेख सर्व अयोध्याप्रांतात तो प्रसृत करू लागला. अेका हातात तरवार नि अेका हातात लेखणी! अशा ह्या लोकोत्तर पुरुषाच्या तेजाने स्वराज्याची ज्वाला भडकू लागलेली पाहताच अंग्रजांनी त्याला पकडण्याचा हुकूम सोडला. परंतु अयोध्येतील पोलिसांनी त्या लोकनाथाला पकडले नाही. तेव्हा लष्करी सैन्य धाडण्यात येऊन त्याला पकडण्यात आले. त्याची राजद्रोहाचे आरोपावरून चौकशी झाली नि त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात येऊन फैजाबादच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले.

मौलवीची नि अंग्रजी सत्तेची अेकमेकांस फाशी देण्याची जंगी शर्यत सुरू झाली! मौलवी अंग्रजी राजसत्तेला फाशी देण्यासाठी तयारी करीत होते तर अंग्रजी सत्ता मौलवीस फाशीवर चढविण्यासाठी स्थान अुभारण्याची घाडी करीत होती! परंतु त्या घाडीत त्यांनी मौलवींना फैजाबादच्या कैदेत ठेवल्याने आपल्या स्वतःचेच फाशीचे खांब अुभारले! कारण मौलवीच्या कैदेत क्रांतीच्या दारूने गच्च भरलेल्या फैजाबाद शहराच्या गुप्त भुयारावर ही ठिणगीच टाकली. ते शहर त्यातील लष्करासुद्धा धडाक्यात हरहर म्हणून बंड करून अुठले. शिपायांना ताब्यात ठेवण्यासाठी अंग्रजी अंमलदार जो परेडीवर जातात तो शिपायांनी त्यास स्पष्ट कळविले की अितःपर आम्ही स्वदेशी अंमलदारांच्या हुकमत आहोत नि आमचा पुढारी सुभेदार धुलीपसिंग हा आहे. सुभेदार धुलीपसिंगाने सर्व अंग्रजी ऑफिसरांच्या घरावर शिपायांचे पहारे बसविले नि त्यांस बारा पावलांवर अिकडे तिकडे हलण्याची सक्त बंदी केली. आणि नंतर नागरिकांनी नि शिपायांनी त्या लोकनाथाच्या चरणांनी पुनीत झालेल्या कारागृहाकडे धाव घेतली. कारागृहाचे दार कडाडले नि मौलवी अहमदशाह तुकडे अुडविलेल्या शृंखलांना फेकून देऊन लोकांच्या प्रेममय जयजयकारात येऊन मिळते झाले! मौलवींचा हा पुनर्जन्म होता! त्यांना अंग्रजी सत्ता फाशीवर चढविणार होती तिलाच त्यांनी अखेर फाशीवर चढविले! त्यांनी आपली मुक्तता होताच धुरीणत्व स्वीकारले नि अंग्रजांनी दिलेल्या फाशीच्या शिक्षेचा सूड म्हणून

पहिले कृत्य जे केले ते हे की पहाऱ्यात टाकलेल्या मुख्य अंग्रजी अधिकारी कर्नल लेनाक्स ह्याला, 'मी कैदेत असताना आपण मला हुक्का देण्याची मेहेरबानी केल्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे' असा निरोप धाडला.¹ वज्रादपी कठोराणी मृदुनी कुसुमादपी। लोकोत्तराणा चेतांसी को ही विज्ञातुमर्हती।।

फाशीची शिक्षा ज्याने दिली त्याचे आपल्यास हुक्का दिल्याबद्दल आभार मानल्यानंतर मग त्या महंमदशाह मौलवींनी अंग्रजी अधिकाऱ्यांस फैजाबाद सोडून निघून जाण्याची ताकीद दिली. फैजाबाद शहरात अुठावणी होताच अितरत्र जी लुटालूट सुरू होत असे ती न व्हावी म्हणून शिपायांनी टोळ्या धाडून नाकेबंदी केली. सार्वजनिक अिमारती नि दारुखाना यावर पहारे बसविण्यात आले. १५ व्या रेजिमेंटच्या शिपायांनी अेक युद्धमंडळ नेमून असे ठरविले की, अंग्रजी अधिकाऱ्यांना ठार मारावे. परंतु पूर्व वचनाप्रमाणे तसे करणे अिष्ट नाही असे मुख्य अधिकाऱ्यांनी ठरवून अंग्रजांना जिवंत सोडून दिले. त्यांना कळविण्यात आले की, "तुमच्यापैकी ज्याची मर्जी असेल त्यांनी पाहिजे तर आपली खाजगी मालमत्ता घेऊन जावे. परंतु सार्वजनिक मालापैकी सुतळीचा तोडाही तुम्हांस नेअू देण्यात येणार नाही. कारण त्यावर आता अयोध्येचा राजा वजीरअल्ली शाह याची मालकी आहे!"² ह्या नंतर बंडवाल्यांनी अंग्रजांना स्वतः नावा करून दिल्या, त्यांचे बरोबर पैसे दिले नि मग शिपायांची रजा घेऊन ते सर्व अधिकारी बोटीत बसून धांग्रा नदीने चालू लागले. तारीख ९ जून रोजी सकाळी फैजाबाद स्वतंत्र झाले नि तिथे कंपनीचे राज्य बुडून वजीर अल्ली शहाचा अंमल सुरू झाल्याची द्वाही फिरली!

अिकडे अंग्रज लोक ४ बोटीत बसून चालले असता त्यांच्यावर १७ व्या रेजिमेंटचे शिपायांची दृष्टि पडली. ह्या रेजिमेंटला फैजाबादेहून शिपायांनी पत्र धाडलेले होते की येथून येणाऱ्या फिरंग्यांचा वध करावा! त्याप्रमाणे ह्या बोटीवर मारा सुरू झाला. फैजाबादचा मुख्य कमिशनर गोल्डने ठार झाला, लेफ्टनंट थॉमस ठार झाला, रिचे, मिल, अेडवर्डस, कॅरी वगैरे सर्व अंग्रिशांची कत्तल झाली. मोहाबा गावी जे होते त्यांना तेथील खुद्द पोलीस लोकांनी मरणाचे दाढेत ढकलले. अेक बोट काय ती तिच्यातील साहेब भुशात शेवटपर्यंत दडून राहिल्याने नि नावाड्यांचे मदतीने अंग्रजी पलटणीत सुरक्षित पोचली. राजा मानसिंगाचे घरी गेलेली अंग्रजांची बायकामुले कशी रक्षण करावी अशा फिकीरीत तो असता तिकडे पुष्कळ अंग्रजी पुरुषही आश्रयार्थ आले. मानसिंग त्या वेळेस अयोध्येला होता. त्याने लिहून धाडले की, मी बंडवाल्यांची अशी समजूत काढली आहे की, अंग्रजी बायकामुलांस ठेवण्याची तुम्ही मला परवानगी घाल तर अंग्रजी पुरुषांना मी आश्रय देणार नाही. दुसरे दिवशी या शर्तीप्रमाणे मानसिंग वागतो की नाही, हे बघण्यास त्याचे घराचा झाडा घेण्याचेही ठरले. तेव्हा त्याचे किल्ल्यातील अंग्रजी पुरुष आपल्या बायकामुलांसह धांग्रा ओलांडून जाण्यास निघाले. वाटेत कित्येक जिवावरची संकटे भोगल्यानंतर त्यातून जे जगले ते गोपाळपूरच्या राजाकडे येऊन पोचले. त्या २९ अंग्रजांना अत्यंत सत्काराने बरेच दिवस ठेवून त्या राजाने त्यांना अंग्रजी ठाण्यात सुखरूप पोचवून दिले. या सत्तावन साली जे अंग्रज मरता मरता वाचले त्यापैकी बहुतेकांनी आपली हजारो पानांची वृत्ते लिहून ठेवलेली आहेत. ती सर्वच अुपदेशपर आहेत, ती आपल्या राष्ट्रातील अुदात्त मनोवृत्तीची जिवंत स्मारके आहेत. अयोध्येमध्ये अंग्रजांविरुद्ध अितका द्वेष माजलेला असतानाही बंडवाल्यांच्या वतीने लढत असलेल्या राजांचे घरी शरण आलेले अंग्रज पाहुणचार घेत होते. अशी हजारो अुदाहरणे घडलेली आहेत. बुशर लिहितो, "आज मी अेकटा काय तो जिवंत अुरलो. मी पळता अेक खेडेगाव लागले. त्यामध्ये शिरताच पहिला मनुष्य भेटला तो ब्राह्मण होता. मी प्यावयास पाणी मागितले. माझे हाल पाहून त्याला दया आली नि त्याने सांगितले की हे खेडे सर्व ब्राह्मणांचेच असल्याने तुला कोणी मारणार नाही... बुलीसिंग पाठलाग करीत आला. मी अेका गल्लीत पळालो, तो अेक म्हातारी मला भेटली. तिने मला अेका झोपडीकडे बोट दाखविल्यावरून मी तिथे गेलो. तेथे असलेल्या भुशात लपलो. थोड्याच वेळात बुलीसिंगाचे लोक

¹ चार्लस बॉल, खंड २ रा, पृ. ३९४.

2

"Might take with them all private property but no public property, as that all belongs to the king of Oudh." --Charles Ball, vol. II, page 394.

आत आले नि तरवारीची टोके अिकडे तिकडे भोसकू लागले. लवकरच त्यांना मी सापडलो. त्यांनी मला केस धरून फरफटत ओढून बाहेर फेकले. खेडेगावातील लोकांनी फिरंग्यांना शिव्यांची लाखोली ओतण्यास आरंभ केला! नंतर माझी हुयीं करणाऱ्या गावकऱ्यांच्या जमातीतून मला बुलीसिंगाने दुसरीकडे चालविले. दर गावी मी गुडघे टेकून शरणागतत्व दाखविल्यावर पुन्हा शिरच्छेद तहकूब करण्यात येई. असे करता करता मला बुलीसिंगाचे वाड्यात नेण्यात आले." नंतर तिथून त्याला बरेच दिवसांनी अंग्रजांकडे पोचवून देण्यात आले. कर्नल मेनाक्स लिहितो, "पळता पळता आम्हांस नाझीर हुसेनखान याच्या लोकांनी धरले. त्यापैकी अेक आपले पिस्तूल काढून दात ओठ खात म्हणाला, फिरंग्यांना चुटकीसरसे गारद करण्यासाठी माझे हात कसे शिवशिवत आहेत? पण काय करावे त्यांनी आम्हांस त्या नाझिमाकडे नेले. तो दरबारात लोडाशी टेकून बसला होता. त्याने आम्हांस सांगितले की तुम्ही विसावा घ्या नि थोडे शरबत प्या. तुम्ही भिअून नका. आम्हांस रहावयास कोणती जागा द्यावी म्हणून प्रश्न निघाला असता अेक रागीट नोकर म्हणाला, शेजारचा घोड्यांचा तबेला काही वाअीट नाही. त्याच्या या वाक्याबद्दल नाझीम त्याला रागे भरला. परंतु अितक्यात दुसरा म्हणाला, अेवढी भानगड कशाला. मी या फिरंगी कुत्र्यांना मारूनच टाकतो! यावर नाझीमाने दरडावून त्या सर्वांना गप्प बसविले नि आम्हांस अभयवचन दिले. बंडखोरांच्या धाकाने आम्ही झनान्याजवळ लपलो. आम्हांस सुग्रास अन्न, वस्त्र नि आराम मिळत होता." नंतर त्या सर्वांना नेटिह्यांच्या वेषात नाझिमाने अंग्रजी ठाण्यात सुरक्षित पोचवून दिले.

फैजाबाद शहरातून अंग्रजी अधिकारी निघून जाताच त्या प्रांतातील अितर जिल्ह्यांनीही बंडाचे निशाण अुभारले. सुलतानपूर त्याच दिवशी म्हणजे तारीख ९ जूनलाच अुठले! तिसरे जिल्ह्याचे शहर सिलोनी हे तारीख १० जूनला अुठले. येथील अधिकारी पळत असता त्यापैकी काहीचे जीव रुस्तमशहा नावांच्या सरदाराने नि काहीचे राजा हनुमंतसिंग ह्याने बचावले. अंग्रजी लोक शरणागत असल्याने त्यांना नुसते जीवदान देअूनच हे अयोध्येतील शूर नि अुदार राजे थांबले नाहीत तर त्यांचे यथायोग्य आदरतिथ्य ठेवण्यासही ते तयार होते. वास्तविक या प्रत्येक राजाची नि जमिनदाराची अंग्रजांनी अत्यंत हानी केली होती नि त्याचा अपमान केलेला होता. त्यांचे देवराज्य नामशेष झालेले होते नि त्यांच्या धर्माची पायमल्ली केलेली होती. या गोष्टी जमिनदार नि राजे विसरले होते असेही नाही. आपापल्या अनुयायांना घेअून त्यांनी अुघडपणे रणांगण मांडले नि अंग्रजांना हिंदुस्थानातून घालवून दिल्याशिवाय स्वस्थ बसावयाचे नाही अशा शपथा त्यांनी घेतल्या. परंतु या वीरोचित स्वातंत्र्यप्राप्तीबरोबरच त्यांनी वीरोचित औदार्यही दाखविण्यास कमी केले नाही. लोकसमाज अनावर त्वेषाने सरसहा कत्तली करीत असता त्यांनी अंग्लिश बायकामुलांना आदरतिथ्याने वागवून अपूर्व दयाशीलता प्रदर्शित केली. त्यांना ज्या अंग्रजी अधिकाऱ्यांनी नुकतेच छळलेले होते त्यांना देखील कित्येकदा अशरण म्हणून जीवदान दिलेले आहे! हेच अधिकारी पुढे पुन्हा त्यांच्याशी लढावयास येतील यास्तव त्यांना सोडणे श्रेयस्कर नाही असा सर्व जनतेचा निक्षून हट्ट असताही त्यांनी हे औदार्य दाखविले! हिंदुस्थानाव्यतिरिक्त ही वीरता नि हे अुदात्तत्व असल्या प्रचंड राज्यक्रांतिकारक नि लोकक्षोभक कालात अितर किती देशांत आढळणार आहे?

परंतु अयोध्येतील लोकांचा हा अुदारपणा हतबलत्वाचा द्योतक नव्हता. मेच्या ३१ तारखेपासून तो जूनचा पहिला आठवडा संपतो न संपतो तो सर्व अयोध्या प्रांत अेका धडकीसारखा बंड करून अुठला! त्या अयोध्या प्रांतातील अनेक जमिनदार राजे, ते अंग्रजी अंमलाखाली असलेले हजारो नेटिह शिपाअी-पायदळ, घोडेस्वार नि तोफखाना; सरकारी नि मुलकी खात्यातील सर्व नोकर, शेतकरी नि व्यापारी नि विद्यार्थी, हिंदु असोत वा मुसलमान असोत ते हातात हात घालून अेका देशभूमीच्या दास्यमोचनासाठी तरवार अुपसून अुठले, खाजगी वैर, धर्मभेद, जातिभेद, मानापमान सर्व स्वदेशाच्या प्रीतीत लीन झाले! ज्याला त्याला आपण कोणच्या तरी अेका पवित्र ध्येयासाठी न्याय्य युद्धात अुडी घेत आहोत असे अवसान चढू लागले. दहा दिवसांचे आत अयोध्या प्रांतभर वजीदअल्ली शाह यांची कारकिर्द लोकशक्तीनी आपण होअून प्रस्थापित केली! अयोध्येतील लोकांच्या कल्याणासाठी मी वदीदअल्ली शहाला सिंहासनावरून भूअीवर पाडले असे जे डलहौसीने कारण दिले होते त्याला हे केवढे मुद्देसूद अुत्तर! जूनच्या पहिल्या आठवड्याचे शेवटी त्या सर्व प्रांतात असे अेक खेडे अुरले नव्हते की, ज्याने डलहौसीला मुद्देसूद अुत्तर देण्यासाठी ब्रिटिश निशाणाचे फाडून तुकडे केले नाहीत!

या सर्व स्थितीचे मार्मिक चित्र देऊन प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक फॉरेस्ट हा आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतो, “अशा रीतीने अेका दहा दिवसांचे आत अंग्रजी राजसत्ता अेखाद्या स्वप्नासारखी होती का नव्हती असे झाले! तिचा मागमूससुद्धा अुरला नाही! लष्कराने बंड केले, लोकांनी जू झुगारून दिले. परंतु ह्यात सूड किंवा क्रूरता यांना ठाव मिळाला नाही. त्या शूर आणि अुत्क्षोभक लोकांनी काही अपवाद खेरीज करून राजपक्षातील शरणागत लोकांना फारच दयाळुत्वाने वागविले. ज्यांनी आपल्या सत्तेच्या काळात मदांध बुद्धीने अयोध्येतील या सरदारांना अत्यंत जबर जखम केलेली होती तोच सत्ताधारी वर्ग आज पदच्युत झालेला असताना, त्याला त्या सरदारांनी वीरोचित सत्काराने वागविले.³ अयोध्येतील ह्या वीरौदार्याने मोठमोठाले अनुभवी नि कसलेले अंग्रजी अधिकारी जर जिवंत सुटले नसते तर अयोध्येला परत जिंकण्यासाठी अंग्रजांचे नवशिके लोक किती अुपयोगी पडते?

जूनच्या १० व्या तारखेपर्यंत अयोध्या प्रांत स्वतंत्र होताच त्या जिल्ह्यातील ठिकठिकाणी असलेले सर्व लढवय्ये लोक नि लष्करी शिपायी लखनौकडे लोटू लागले. लखनौ शहरामध्ये अंग्रजांचा धुरंधर अधिकारी हेन्‍री लॉरेन्स हा मरणोन्मुख झालेल्या ब्रिटिश सत्तेमध्ये चैतन्य भरण्यासाठी नेटाने झटत होता. सर्व प्रांत हातचा निसटला तरी त्याने राजधानीवरचा आपला ताबा ढिला होअू दिला नव्हता. बंडाचा वास त्याला फार अंतरावरून कधीच आलेला असल्याने त्याने त्या राजधानीत मच्छीभवन नि रेसिडेन्सी ही दोन ठिकाणे सज्ज करून, बळकट करून, लष्करी सामर्थ्याने पूर्ण केलेली होती हे पूर्वीच सांगितलेले आहे. लखनौचे नेटिव्ह सैन्य तारीख ३१ मे रोजी बंड करून निघून गेल्यानंतर सर हेन्‍रीने शीख लोकांची अेक अुत्तम रेजिमेंट तयार केली नि अगदी राजनिष्ठ राहिलेल्या नेटिव्ह लोकांची मिळून आणखी अेक रेजिमेंट अुभारली. याशिवाय जे जे नेटिव्ह लष्कराचे भाग अजूनपर्यंत राजनिष्ठ राहिलेले होते ते ते सर्व जून तारीख १२ चे आत बंड करून निघून गेले. या बंडाचे सर हेन्‍रीला अेक प्रकारे समाधान वाटले. कारण आता त्याच्या तळात युरोपियन सैन्यांची रेजिमेंट, युरोपियनांचा तोफखाना नि वरील तावून सुलाखून राजनिष्ठ ठरलेल्या शीख नि हिंदुस्थानी रेजिमेंट असे निवडक नि विश्वासपात्र लष्कर शिल्लक राहिले. सर हेन्‍री आता लढाईच्या तयारीने सज्ज होअून राहिलेला होता.

लखनौच्या आजूबाजूला अयोध्या प्रांतातील बंड करून अुठलेले शिपायी नि लढवय्ये लोक गोळा होत चालले होते. त्यांचे नि अंग्रजांचे तोड लागण्याचे आधी दोघेही अेका निराळ्याच डावाची वाट पहात होते. तिकडे कानपूरचा वेढा भर रंगात येत असल्याने लखनौचे अंग्रज किंवा आजूबाजूचे बंडवाले ह्यांपैकी कोणीच कानपूरची शेवटची बातमी आल्याशिवाय अेकमेकांना तोंड देअीनात. प्रत्येक पक्षाची कानपूरच्या जय किंवा पराजयावर भावी आशा वा निराशा अवलंबून होती. “जर कानपूर नेट धरून राहिले तर लखनौला वेढा पडेल किंवा नाही याची शंकाच आहे” असे सर हेन्‍रीने लॉर्ड कॅनिंगला साश्रु अंतःकरणाने तारीख २३ जूनला कळविले होते. तारीख २८ जूनला लखनौत बातमी आली की, कानपूरला अेकही अंग्रज जिवंत नाही! विजयाने अुत्साहित झालेले बंडवाले अंग्रजांवर चढाई करून चिनहतपर्यंत येअून धडकले.

3

“Thus in the course of ten days the English administration in Oudh vanished like a dream and not a wreck was left behind. The troops mutinised, the people threw off their allegiance but there was no revenge, no cruelty. The brave and turbulent population, with a few exceptions, treated the fugitives of the ruling race with marked kindness and the high courtesy and chivalry of the Barons of Oudh was conspicuous in their dealings. with the fallen masters who, in the days of their power, had from the best of motives inflicted on many of them grave wrong.”

--Forrest's introduction, vol, II, page 37.

अंग्लिश लोकांच्या कानपूरला झालेल्या या भयंकर पराजयाने जिकडे तिकडे अंग्रजी सत्ता आमूलात डळमळू लागली होती. अशा या पराजयाचे काही तरी अुट्टे काढल्याशिवाय केवळ लखनौच्या रेसिडेन्सीचेच नव्हे तर खुद्द कलकत्त्याच्या फोर्ट विल्यमचेही जीवित सुरक्षित राहणे दुर्धर आहे असे पाहून सर हेन्री लॉरेन्सने कानपूरचा अपमान बंडवाल्यांच्या रक्ताने धुवून टाकण्याचा निश्चय केला. अंग्रजी लष्कर तारीख १६ जूनच्या सकाळी लोखंडी पुलाजवळ जमले. सुमारे चारशे अंग्रजी सोजीर, चारशे नेटिव्ह राजनिष्ठ शिपायी नि दहा तोफा अितके निवडक सैन्य घेवून सर हेन्री लखनौ सोडून निघाला. चालत चालत किती तरी पुढे आला तरी शत्रू दृष्टीस पडेना. परंतु अखेर शत्रूची आघाडी दिसू लागली. बंडवाल्यांची आघाडी पाहताच आपल्या अुजव्या हाताला असलेले अेक अत्यंत महत्त्वाचे खेडे जिंकून घेण्यासाठी सर हेन्रीने नेटिव्ह लष्करास हुकूम दिला, त्याप्रमाणे त्यांनी हल्ला चढविला नि ते महत्त्वाचे खेडे अंग्रजांचे हाती पडले. अिकडे डाव्या हाताला असलेले अिस्माअिलगंज नावाचे गाव हेही अंग्रजी सोजिरांनी ताब्यात घेतले. बंडवाल्यांच्या तोफांवरही अंग्रजी तोफखान्यावरच्या नेटिव्ह नि अंग्रजी अंमलदारांनी असा मारा केला की त्या लवकरच बंद पडू लागल्या. चिनहतची लढाई अंग्रजांनी जिंकित आणली. अितक्यात त्या डाव्या बाजूवरच्या गावात लपत छपत येवून बंडवाल्यांनी प्रवेश केल्याची बातमी अुठली तोच अंग्रजी सोजिरांवर अेकाअेकी अितका जोराचा हल्ला झाला की त्यांना त्या गावातून पिटाळून देवून बंडवाल्यांनी त्याचा ताबा घेतला, नि तेथून अंग्रजी पार्श्वभागावर नि मध्यावर निकराचा मारा चालविला. अंग्रज सोजीर जो जो हटत तो तो बंडवाला चेपीत चालला. अंग्रजांची सेना अुधळू लागली नि आता अुभे राहिले असता अेकूण अेक मनुष्य कापला जातील असे पाहताच सर हेन्रीने पिछेहाटीचे बिगूल फुंकले! पिछेहाटीत त्या दिवशी अंग्रजांचे अपरिमित हाल होअू लागले. कारण नुसत्या चिनहतच्या विजयानंतरच न थांबता बंडवाल्यांनी आता अंग्रजांमागे लढत चालण्याचा अुपक्रम केला. अंग्रजांच्या बाजूला तोफखान्यावर जे नेटिव्ह होते ते आता लढण्यात कुचराई करू लागले. परंतु बाकीचे नेटिव्ह घोडेस्वार नि पायदळ यांनी खुद्द अंग्रजी सोजिरांपेक्षाही जास्त शौर्याने पिछाडीचे रक्षण चालू ठेवले. थोड्याच वेळात पिछेहाट संपून पळाला आरंभ झाला! अंग्रजी सेना हताश होवून आपल्या अपमानासुद्धा लखनौकडे अुधळू लागली. चारशे सोजिरांपैकी जवळ जवळ दीडशे सोजीर त्या दिवशी कामास आले! नेटिव्ह राजनिष्ठांना तर मोजावयासच नको. दोन तोफा नि अेक थोरली हाविट्झर रणांगणावर अंग्रजांनी टाकून दिली! कानपूरचा सूडही त्यांना रणांगणांवर सोडावा लागला! अशा रीतीने मार खात खात सर हेन्री लॉरेन्स लखनौच्या रेसिडेन्सीत घुसू लागला, तरी शत्रु मागे होतेच. रेसिडेन्सीच्या बंदोबस्तासाठी रोखलेल्या तोफांचे संरक्षणात जेव्हा अंग्रज राजनिष्ठ शिखादी नेटिव्हासुद्धा आला तेव्हा चिनहतची लढाई संपली!!

परंतु त्याचा परिणाम अजून संपला नव्हता. आता रेसिडेन्सी नि मच्छीभवन ह्या दोन्ही ठिकाणांना बंडवाल्यांनी शह दिलेला असल्याने सर हेन्रीने मच्छीभवनही सोडून देण्याचा निश्चय केला. त्यात साठविलेल्या मुबलक दारूगोळ्यासुद्धा तेथील शस्त्रागार आग लावून अुडवून देण्यात आले. सर्व अंग्रज लोक आता रेसिडेन्सीत येवून सज्ज राहिले. रेसिडेन्सीत सर हेन्रीने वेढ्यात तग धरण्यासाठी फारच अुत्तम तयारी, रसद, शस्त्रास्त्रे, दारूगोळा साठवण करून ठेवलेली होती. त्या जागेत आता जवळ जवळ अेक हजार युरोपियन नि आठशे नेटिव्ह शिपायी अितके सैन्य बाहेर जमत चाललेल्या बंडाच्या अुग्र ज्वालाकल्लोळांचा प्रतिकार करण्यासाठी सज्ज झालेले होते. चिनहतची लढाई हरल्यावर मच्छीभवन हातून सुटताच त्या अंग्रजी योद्ध्याने ही रेसिडेन्सी लढविण्याचा हरूप धरून तिथे ठाण मांडलेले आहे, हे पाहताच बंडवाल्यांनी तिला वेढा देण्यास आरंभ केला.

अशा रीतीने अयोध्या प्रांतातून अंग्रजी सत्तेला हुसकीत अखेर या अेका चिमुकल्या रेसिडेन्सीत आपण कोंडून टाकली! शहरात अयोध्येच्या वजीदअल्ली शहाचे नावाने त्याची बेगम राजसूत्रे चालवू लागली. लखनौच्या वेढ्यात

4

The well known writer of the Red Pamphlet says, "All Oudh had been in arms against us -not only the regular troops but sixty thousand men of the army of the ex-king. The Zamindars. and their retainers, the two hundred and fifty forts-most of them heavily armed with guns - have been working against us. They have balanced the rule of

अंग्रजांशी लढण्यासाठी अनेक शूर पुढारी आपआपल्या अनुयायांसह तिकडे लोटू लागले. ज्यांनी अंग्रजी लोकांना ते शरणागत नि अनाथ स्थितीत पळत असताना जीवदान दिलेले होते. ते सर्व जमिनदार, जहागिरदार नि राजेही या वेळी आपले औदार्य झटकून टाकून स्वदेशाच्या मुक्ततेसाठी लखनौकडे लोटू लागले. राजा मानसिंग, अितर पुढारी नि मौलवी अहमदशाहसह झाडून मुसलमान पुढारी हातात हात घालून अंग्रजी निशाणावर तुटून पडले. राजा हनुमंतसिंग, शरण आलेल्या अंग्रजांनी बंडवाल्यांपासून संरक्षण करण्यात जितक्या अत्यंत प्रमुखत्वाने झटत होता तितक्याच प्रमुखत्वाने आता स्वदेशमोचनासाठीही झटून बंडवाल्यांसहच अंग्रजांशी लढू लागला.

the company with sovereignty of their kings and have pronounced, almost unanimously, in favour of the latter. The very pensioners who have served in the army have declared definitely against us and joined in the insurrection.”

प्रकरण दहावे

संकलन

दिल्ली, कानपूर, लखनौ, बरेली वगैरे मृतप्राय झालेल्या राजसिंहासनात पुन्हा स्वातंत्र्याचा पवन संचरविणाऱ्या ह्या अद्भूत क्रांतिस्फोटाचा थोड्याबहुत प्रमाणाने जीव धरून राहिलेल्या त्या बाजूच्या अितर संस्थानांवर काय नि किती परिणाम झाला?

सत्तावन साली लोकमनाला हे कळून चुकलेले होते की, आपल्या देशावर जोपर्यंत परकी सत्ता कायम आहे तोपर्यंत नसलेली संस्थाने जितकी मृतवत् आहेत तितकाच असलेली संस्थानेही मृतवत् झालेली असणार. हिंदुस्थान ह्या पवित्रतम नि महत्तम ध्येयाने अुद्दीपित झालेले जनजलधी ह्या किंवा त्या रंकासाठी वा राजासाठी खवळून फोफावलेले नव्हते. व्यक्ती-रंक नि राजा- जगो वा मरो, देश नि राज्य न मरावे, मरू देणे नाही. गुलामगिरीच्या कालपाशाला तोडून देशाचे स्वातंत्र्य प्रतिष्ठापन करणे- मग त्या लोकहेतूचे प्राप्तीसाठी वाटेल तितक्या झोपड्यांच्या नि सिंहासनाच्या राखेच्या ढिगान्यावरून चालत जावे लागो, अशी लोकपदाची रणघंटा घणघणली! अेक राजा- जो देशाला स्वातंत्र्य देतील तो! अितर सर्व राजे असून नसून सारखेच!

अेतदर्थ ग्वालोर, अिंदोर, राजपुताना, भरतपूर वगैरे जीव धरून राहिलेल्या संस्थानांतील लोकपदाला संपूर्ण स्वतंत्र प्रदेशाप्रमाणेच क्रांतिसमराची चेतना झालेली होती. आपला राजा नि आपले संस्थान कायम आहे. मग अितरांसाठी आपण का धोक्यात पडावे, हा अमंगल विचार कोणासही शिवेना. अितर? अेका मातेच्या, अेका पुत्राला दुसरा पुत्र अितर? सत्तावन आलेले आहे! आता भारतमाता तितकी अेक- अितरत्वाची हद्द तिच्या हद्दीबाहेर!

तर ग्वालोरकर शिंदे, तुम्ही आता आम्हांस अिंम्रजांविरुद्ध लढण्याचा हुकूम द्या. नुसता हुकूमच नव्हे तर तुम्ही आमचे धुरेचे धुरीण व्हा, रणांगणावर स्वदेश नि स्वधर्म ही मंत्रगर्जना करा. चला ससैन्य महादजीचा अपूर्ण हेतू पूर्ण करण्यासाठी रणांगणाकडे. सर्व देश अेका जयाजीचे शब्दावर अवलंबून आहे. तुम्ही युद्ध म्हणा की आग्रा पडला, दिल्ली मोकळी झाली, दक्षिण घनगर्जना करीत अुठली, गनीम देशपार झाला, देश स्वतंत्र आणि तुम्ही त्याचे स्वातंत्र्यदाते! द्विदशकोटी लोकांचे आयुष्य अेका जिभेच्या अेका हलण्यावर अवलंबून आहे! असा क्षण जगात अन्य प्रसंगी आलेला नव्हता!

परंतु शिंघांची ती अेक जीभ पहिल्याने मुळीच हलेना आणि जेव्हा हलली तेव्हा 'युद्ध' म्हणण्याचे अैवजी 'स्नेह' म्हणून म्हणाली! शिंघांनी 'स्नेह'- देशाशी नव्हे- अिंम्रजांशी ठेवण्याचे ठरविले. हे पाहताच शिंदे युद्ध करीत नाही तर आम्ही करू! देशमातेच्या मुक्ततेला तू धावत नसशील तर तुझ्यावाचून- तुझ्याविरुद्ध आम्ही धावू नि तिची मुक्तता करू! आज तारीख १४ जून रविवार आहे. आजपर्यंत आपण शिंघांची वाट पाहिली. आजच्या रविवारी फक्त सूर्यनारायणाचीच काय ती वाट पाहणार-सूर्य अस्तास गेला की 'हर हर महादेव'! गाडीमध्ये बसून कोण चालले आहे? कूपलंड, मेमसाहेब! खबरदार कोणी त्यांना सलाम करील तर. गोच्याला सलाम? आज जूनच्या १४ तारखेला? ह्या गोच्यालाच काय पण तो पुढे खुद्द ब्रिगेडियर साहेब आलेला आहे- पण मान बिलकूल कोणी लवविता किंवा हात हलविता कामा नाही. ब्रिगेडियर? कोणी केला याला ब्रिगेडियर? प्रासादशिखरस्थोऽपि काको न गरुडायते। तर आपली टोळी त्या ब्रिगेडियरच्या छातीवरून छाती पुढे करून पुढे चालवा.^१ नि त्याप्रमाणे ते ग्वालोर काँटिन्जंटचे शिपाअी ब्रिगेडियरला सलाम न करता पुढे गेले. हृदयगुहेत जागृत झालेल्या आर्यत्वाचा सिंह आता अभिजाततेचे अुद्दाम चाळे असे करू लागला! तरी संध्याकाळपर्यंत अगदी गडबड कोणी न करावी. संध्याकाळ झाली नि अेका बंगल्याला आग लागली. हं- आता आली गडबडीची खरी वेळ. तोफखान्या, अूठ बंड करून, पायदळहो, अेका हातात जळत्या चुडीचे जाळ नि दुसऱ्या

¹ 1. Mrs. Coopland's Narratives.

हातात लकाकणाच्या तरवारीची पाती घेऊन धावा भुताटकीसारखे किंकाळत खिदळत दश दिशांना! जो जो वाटेत भेटेल त्याचा त्याचा रंग पहा. काळा असल्यास प्रेमाची मिठी, गोरा असल्यास घाला तरवार कंठी! मारो फिरंगीको! घरात लपला काय- लावा आग घराला. भागतो पहा, जाळाचे चटके बसताच घराबाहेर पटापट. हे कोण? गोरा- छाटा त्याचे शिर; हे कोण- गोरी? 'मत मारो मत मारो'. जा, घे जीवदान. आम्ही मेमसाहेब काही मारणार नाही! त्या भयंकर भुताटकीचा नाच थयथयत आहे! ग्वालरला शिंघांच्या राजवाड्यातही कोणी गोरा अुरला न पाहिजे. गोरे सर्व शिंघांच्या राज्याबाहेर आगच्यापर्यंत पिटाळून दिले. गोऱ्या बायका अेकत्र जमवून कैद केल्या. पण त्यांच्याशी थोडे बोलणे चालणे न करणे हे अिष्टच नाही. अुन्हात तळमळत ही बाअी समोर आहे. तिच्याशी बोलण्यास आरंभ करू या. म्हणून अेक गडी विचारतो. "का मेमसाहेब, तुम्हाला अिकडचे अुन्ह कसे काय आवडते? आताशी फारच चटके बसू लागलेत नाही? तुम्ही तुमच्या थंड देशात राहिला असता तर ह्या खाष्ट अुष्णतेचा चटका कशाला बसता बरे!" ह्या बाअीला अितका डोळे मिचकावीत Devilish अुपदेश देअून; आता ही दुसरी बाअी. तिला हा काय म्हणतो हे अैका! "काय तुम्हाला आगऱ्याला धाडावे म्हणता. आग्रा? आगऱ्याला कधीच तुमच्या गोऱ्या पुरुषांची कत्तल अुडाली नि आग्रा आता दिल्लीच्या बादशहाकडे आहे. मग जाता तिकडे?" म्हणून ते खिदळत अेकच हशा पिकवू लागले! शिंघांला अेखाद्या बाहुल्याअितके निर्जिव करून ग्वालरच्या काँटिन्जंट फौजेने बंड केले, अिंग्रजांच्या रक्ताचा मनसोक्त सडा पाडला, गोऱ्या बायांना, गोऱ्या निशाणाला नि गोऱ्या सत्तेला ग्वालर संस्थानचे हद्दीबाहेर हुसकून दिले नि ग्वालर संस्थान अशा तऱ्हेने संपूर्ण स्वतंत्र करून ते शिंघांला जोराने हुकूम देअू लागले की, आता हिंदुस्थान देश स्वतंत्र करण्यास आग्रा, कानपूर नि दिल्लीकडे ससैन्य तू आमचा सेनापती होअून बाहेर पड. शिंघांनी त्यांना आज बाहेर पडेन, अुद्या बाहेर पडेन अशा थापाथापीवर भुलवून आणखी काही दिवस निश्चल ठेवले. तात्या टोपेने गुप्त रुपाने ग्वालरला येअून त्यांची ती भूल घालवीपर्यंत शिंघांची फौज अशीच निश्चल राहणार.

आणि म्हणून आगऱ्याचे अिंग्रजांच्या जिवात अजून जीव आहे. कारण आगऱ्याला वायव्य प्रांताचा मुख्य लेफ्टनंट गव्हर्नर सर कोलव्हिन हा मृत्युची दर क्षणी वाट पहात थरकापत अुभा राहिलेला आहे. मागे मीरतच्या अुठावणीने बिथरलेल्या शिपायांस त्याने अेक राजनिष्ठेवर व्याख्यान दिलेले होते नि अेक माफीचा जाहिरनामाही काढला होता. माफीचा जाहिरनामा! त्याची माफी मागण्यास येण्याअितका अेकही नेभळा शिपाअी निघाला नाही. अितकेच नव्हे तर त्या 'माफी'ला अुत्तर म्हणून त्यांनी ता. ५ जुलैला आगऱ्यावर स्वारी केली! नसिराबाद नि नीमच येथील बंड केलेल्या रेजिमेंटस् आगऱ्यावर चालून गेलेल्या आहेत तर करौली नि भरतपूर येथल्या संस्थानिकांच्या राजनिष्ठ फौजांस त्यांच्यावर धाडून द्या. त्या संस्थानांनी धाडलेल्या फौजा अिंग्रजांना म्हणाल्या की, "आमच्या संस्थानचा हुकूम म्हणून तुमच्या विरुद्ध अुठणे नाही. पण म्हणून आम्ही आमच्या स्वदेशबांधवांवर हत्यार बिलकूल अुचलणार नाही!" कोटा काँटिन्जंटने तर बंडच केले. अशी फसगत झाली. नेटिव्ह संस्थाने राजनिष्ठ, पण त्यांचे लोकपद नि सैन्य सर्व स्वदेश बंधूवर शस्त्र अुचलण्यास तयार नाही! तेव्हा शिल्लक अुरलेल्या गोऱ्या फौजेसह ब्रिगेडियर

2

"It was a most favourable moment for recovering his lost authority. It was merely necessary to accede to the proposal of the mutinous contingents and to revenge himself on the British. Had he so acceded and put himself at their head and accompanied likewise by his trusty Mahrattas and proceeded to the scene of action, the consequences would have been most disastrous to ourselves. He would have brought at least twenty thousand troops-and half of them drilled and disciplined by European officers -on our weak points. Agra and Lucknow would have at once fallen. Havelock would have been shut up, in Allahabad, and either that fortress would have been besieged or the rebels giving it a wide berth, would have marched through Banaras on to Calcutta. There were no troops no fortification to stop them."

-Red Pamphlet page 194.

पॉलव्हेल हा आगऱ्यावर येणाऱ्या बंडवाल्यांवर चालून गेला. तो दिवसभर अुभय दलांची सिसीआ येथे घनघोर लढाओी झाली. शेवटी बंडवाल्यांच्या माऱ्यापुढे टिकाव धरणे अशक्य होअून अंग्रजी फौज मागे परतली. हे पाहताच विजयानंदाने धुंद झालेले बंडवाले त्यांच्या पाठीवर लांडगेतोड करीत पुढे चालले. आगऱ्यात ते पराभूत अंग्रज सैन्य येताच नि त्यांच्या मागे बंडवाल्यांचे विजयध्वनी शिरताच आगऱ्याला मिळाली पाहिजे होती ती संधी मिळाली! हा ता. ६ जुलैचा दिवस होता. तेव्हा आग्रा बंड करून अुठला. आणि त्यात मुख्य पुढारीपण पोलिसांनी घेतलेले! हे सर्व पोलीस गुप्त तयारीने तत्पर झालेले होते. त्यांची, नागरिकांची, धर्मनिष्ठ हिंदूंची नि मुसलमानांची अेक टोलेजंग मिरवणूक निघाली. खुद्द शहराचा कोतवाल नि पोलिसांचे अधिकारी त्या मिरवणुकीच्या पुढे चालले, त्यांनी स्वधर्माचा नि स्वराज्याचा जयजयकार करीत द्वाही फिरविली की फिरंगी राज्याचा अंत झालेला आहे नि दिल्लीचे बादशहास आम्ही आमचे राजत्व दिलेले आहे!

असा आग्रा स्वतंत्र होताच, तेथील अंग्रजासुद्धा, पराजयाने शरमिंदा नि भावी चिंतेने अुद्विग्नमानस सर कोलव्हिन हा किल्ल्यामध्ये जाअून बसला. त्याला आता अेक धास्ती होती की शिंदा काय करतो? शिंदा बंडवाल्यांस मिळाला ह्या नुसत्या बातमीने तो प्रचंड किल्ला बंडवाल्यांच्या हाती पडला असता! परंतु शिंदा विरुद्ध नाही हे तो धाडीत असलेल्या राजनिष्ठ पत्रांवरून नि कुमकेवरून स्पष्ट होताच आगऱ्याला अंग्रजी निशाण पुन्हा जरा सजीव दिसू लागले. परंतु त्या निशाणाच्या भाराने खचलेला सर कोलव्हिन मात्र अंग्रजी राजसत्तेला दुःखात लोदून ता. ९ सप्टेंबर १८५७ ला मरण पावला!

लोकपदाची ग्वालोरला झालेली ही क्रांतिचेतना अिंदोरलाही अशीच भयंकर स्फोट पावलेली होती. अिंदोरपासून नजीक असलेल्या महूच्या छावणीमध्ये असलेल्या सर्व फौजेचे नि अिंदूरच्या राजसत्तेचे गुप्त दळणवळण सतत चालू राहून अखेर बंडाचा विचार ठरला नि ता. १ जुलैला अिंदोर दरबारातला सादतखान या मुसलमान सरदाराने रेसिडेन्सीच्या फिरंग्यांवर तुदून चला म्हणून सैन्यास हुकूम सोडला. महाराजांची मला अशीच आज्ञा आहे असेही त्याने प्रसिद्ध केले. पण या प्रसिद्धीची फारशी जरूर नसणाऱ्या अिंदोर फौजेने बंडाचे निशाण ताबडतोब अुभारले नि रेसिडेन्सीवर तोफांसह चाल केली. रेसिडेन्सीत असलेल्या नेटिव्ह फौजेने अंग्रजांचे वतीने स्वदेशबांधवांवर गोळी सोडण्याचे नाकारले. अंग्रज हतबल झाले, त्यांनी मुकाट्याने आपले गाठोडे बांधले नि अिंदोरहून चंबुगबाळे अुचलून जीव बचावून पळ काढला. त्यांचे जीव मात्र संरक्षण करण्याची त्यांच्या नेटिव्ह फौजेने हमी दिलेली होती नि त्याप्रमाणे, शेवटपर्यंत त्यांनी त्यांचे संरक्षण केले. महाराज होळकर अंग्रजांना अनुकूल होते की बंडवाल्यांना होते हे नक्की सिद्ध करण्याची अंग्रजी ग्रंथकार फार धडपड करतात. परंतु सत्तावनची स्थिती नि सत्तावनचा अितिहास जरा सूक्ष्म रीतीने पाहणाराच्या हे झटकन ध्यानात येओील की, त्या क्रांतीत बहुतेक नेटिव्ह संस्थानांनी अशी संशयात्मक वर्तणूक मुद्दामच ठेवलेली होती. मनुष्याच्या हृदयात नैसर्गिक असलेली स्वातंत्र्यलालसा त्यांच्यात मनुष्यत्वाबरोबरच होती. तेव्हा तदर्थ त्यांनी क्रांती विजयी झाल्यास आपलीही पर्वणी साधून घेता यावी म्हणून धड अंग्रजांनाही मिळू नये नि अुलट परिणाम झाल्यास आपले हातचे न सुटावे, म्हणून धड क्रांतिलाही मिळू नये, असा डाव बहुतेक संस्थानांनी राखलेला होता. आपल्या रेसिडेन्सीतून अंग्रजांना लोक नि फौज हुसकून देण्यास तयार झालेली पाहताच त्यांना तसे करू द्यावे म्हणजे संस्थान स्वतंत्र होओील; परंतु आपण अंग्रजांशी सख्यत्वाची बोलणी राखीतच चलावे की त्यांचा जय झाल्यास निदान हाती होते ते तरी जाअू नये. कच्छ, ग्वालेश, अिंदोर, बुंदेले, राजपुताना वगैरे बहुतेक संस्थानांत हेच राजवर्तन राखलेले दिसून येओील.

आणि ह्या आप्पलपोटेपणाच्या राजवर्तनांनीच क्रांतिचा नाश झाला. त्यांनी स्वातंत्र्य वा मरण अशी करारी गर्जना केली असती तर स्वातंत्र्यच मिळते-स्वातंत्र्य वा स्वार्थ अशी अर्धी कच्ची, अुदात्तानुदात्त, अुच्चनीच लपंडावी केल्याने अुच्चता तितकी विफल झाली, नीचता तितकी प्रत्ययास आली! स्वदेशाशी त्यांनी पतियाळा वगैरे संस्थानांसारखा प्रत्यक्ष द्रोह केला नाही- परंतु हा अप्रत्यक्ष द्रोह केला, केवळ स्वातंत्र्याच्या अुच्च अस्तित्वाचे आशेतही स्वार्थाचे नीचत्व मनास शिवू दिले, अेतदर्थ ते शिपायाचे बंड नि देश पराजयाचा अधिकारी झाला.

राजवर्तनाच्या ह्या अुच्चनीचतेने वा नीच अुच्चतेने लोकवर्तनाला मात्र स्पर्श केला नाही नि त्या लोकवर्तनाच्या तेजस्वी आघातानेच पेशावरपासून कलकत्यापर्यंत रक्ताचा सडा पडू लागला. आगीचे डोंब धगधगले, ज्वालामुखीच्या भयंकर धडधडाटासारखी अिंग्रजी सत्तामंदिर कोसळून चूर्ण झाले!³

परंतु असा हा प्रलयकालीन धक्का बसणार याची कलकत्याला नि अिंग्लंडला किती अपुरती कल्पना होती! मीरतच्या बातमीचे आधी सरकारच्या मताने हिंदुस्थानात पूर्ण शांतता नांदत होती. हे तर राहोच परंतु मीरत अुठून दिल्लीला नवीन साम्राज्याची द्वाही फिरली तरीही ह्या स्फोटाचा वास्तविक अर्थ कलकत्याच्या ध्यानात अुतरेना. मीरतच्या १० मेपासून तो सार्वजनिक स्फोटाच्या ३१ मेपर्यंत बंडाची लाट कुठेही अुठली नाही हे पाहताच हिंदुस्थानात काहीही गडबड नाही हीच कल्पना कलकत्याच्या डोक्यात जास्त बळावली. ता. २५ मेला होम सेक्रेटरीने प्रसिद्धपणे जाहीर केले की, "कलकत्यापासून ६०० मैलांपर्यंत प्रत्येक स्थली पूर्ण शांतता नांदत आहे. मध्यंतरी वाटलेला क्षणिक नि तुरळक धोका आता नष्ट झाला असून थोडेच दिवसांचे आत शांतता नि निर्भयता नांदू लागेल अशी आशा आहे."

हे 'थोडे दिवस' अुलटले, ता. ३१ मे अुजाडली -जिकडे तिकडे शांतता नि निर्भयता नांदू लागली! लखनौच्या रेसिडेन्सीभोवती, कानपूरच्या मैदानात, झांशीच्या जोगन बागेत, अलाहाबादच्या बाजारात, बनारसचे घाटावर जिकडे तिकडे 'शांतता नि निर्भयता!' तारायंत्रांचे राओराओ अेवढे तुकडे, आगगाड्या नि लोखंडी रूळ नि रेल्वेचे पूल चिरडून भरडून धुळीस मिळविलेले, नद्यांनद्यांतून युरोपियनांची मढी वहात चाललेली, रस्त्यारस्त्यातून रक्ताची तळी थिजलेली, -जिकडे तिकडे 'शांतता नि निर्भयता'!

तेव्हा कलकत्याचे मोहपटल भंग पावले. ता. १२ जूनला सर्व युरोपियन नागरिकांनी स्वयंसैनिकांचे पथक तयार करण्यास आरंभ केला. युरोपियन दुकानदार, क्लार्क, लेखक, मुलकी अधिकारी वगैरे सर्व गोच्यांना भराभर लष्करी यादीत नोंदवून टाकून त्यांना कवाओत शिकविण्यास आरंभ झाला नि ते काम अितक्या झपाट्याने नि अुत्साहाने पार पडले की, तीन आठवड्यांचे आत त्या नूतन शिक्षित स्वयंसेवकांची अेक ब्रिगेडची ब्रिगेड तयार झाली. घोडेस्वार, पायदळ नि तोफखाना अशा सामर्थ्यासह कलकत्ता शहरांचे संरक्षण करण्याची त्यांना पूर्ण शक्ति आल्यामुळे त्यांना ते काम देण्यात आले, तेथील युरोपियन लष्करी सोजिरांना बाहेर बंडाचे प्रदेशाकडे धाडण्याची सरकारला सवड सापडली.

ता. १३ जून रोजी कायदेकौन्सिलात स्वतः जाअून लॉर्ड कॅनिंगने नेटिव्ह वर्तमानपत्रकारांच्या विरुद्ध अत्यंत कडक नि भयंकर कायदा पास करून घेतला. कारण बंड सुरू होताच बंगालची नेटिव्ह पत्रे अुघड अुघड रीतीने बंडवाल्यांस सहानुभूतीप्रदर्शक नि अुत्साहदायक लेख लिहू लागली होती.

3

Wherever the chiefs of the native states hesitated to join the revolution, the people of the states became uncontrollable and tried to throw off the yoke even of their own chief, if he would not join the nation's war. seeing this extraordinary upheaval of the populace Malleson says, - "Here too as at Gwalior, as at Indore, it was plainly shown that, when the fanaticism of the oriental people is thoroughly roused, not even their Kings, their Raja -their father, as all consider him, their God as some delight to style him -not even their Raja can bend them against their convictions." The sepoys of the Rajas of Jaupur and Jodhpur refused point blank to raise their hands against their countrymen who were fighting for the nation, even when asked by their Rajas to do so.

-Malleson's vol. III, page 172.

ता. १४ रविवार रोजी मात्र कलकत्याला 'शांततेचा नि निर्भयतेचा' खरा खरा महोत्सव करण्यात आला. त्या दिवसाचे वर्णन अंग्रजी लेखणीनेच करावे. "जिकडे तिकडे भयभीतता, धास्ती, गोंधळ नि पळापळा! अत्यंत विचित्र बातम्या! सर्वांची अशी खात्री झाली की बराकपूरचे शिपाओी कलकत्यावर चालून येत आहेत, वाटेवरचे सर्व गावकरी बंडवाल्यांना मिळत आहेत, अयोध्येचा नबाब नि त्याचे अनुयायी गार्डन रीचच्या बागेतून सुरामारी करीत अुठले आहेत! जे मुख्य अधिकारी होते तेच सगळ्यांमध्ये प्रथम घाबरले होते. गव्हर्नमेंटचे सेक्रेटरी, कौन्सिलचे सभासदांकडे धावत आहेत, पिस्तुल भरताहेत, दारादारात अडगळी उभारताहेत, कौन्सिलचे सभासद कुटुंबासुद्धा घरेदारे टाकताहेत, धूम ठोकीत आहेत, तारवांवर जाऊन जीव लपवीत आहेत! त्यापेक्षा कमी दर्जाचे अधिकारीही वरील महाजनांचा पंथ अनुसरून आपापली चीजवस्तु गोळा करून किल्ल्यामध्ये घुसून तोफांच्या आश्रयाखाली निजण्याची भिक्षा मागू लागले! गोरे लोक घोडे, गाड्या, पालख्या, प्रत्येक तऱ्हेची नि प्रकारची वाहने भरभरून जीव बचावत अितस्ततः पळत होते. शहराभोवतालचे ख्रिश्चन वस्तीचे घर न घर मोकळे पडलेले होते, अर्धे डझन निश्चयी धर्मवेड्यांनी शहराचा तीन चतुर्थांश भाग जाळून फस्त केला असता!"^४

अंग्रज सरकारच्या खुद्द राजधानीत नुसत्या अेका बाजारगप्पेने अितकी 'शांतता नि निर्भयता' नांदू लागली! त्या शांत निर्भयतेचे अुत्पादक बराकपूरचे शिपाओी नि अयोध्येच्या नबाबाचा कलकत्यात राहणारा वजीर अल्ली नक्कीखान यांचे अुच्चाटन करण्यासाठी सरकारने कंबर बांधली. ता. १४ जून रोजी रात्री बराकपूरचे शिपाओी बंड करून अुठणार अशा आशयाची खबर त्यांच्यातीलच अेकाकडून मिळाल्यावरून ता. १४ जूनला बंड होण्याचे आधीच यांना तोफखान्यासमोर आणवून निःशस्त्र केले नि ता. १५ जूनला अयोध्येचे नबाबानांच नि त्याच्या वजीराला अेकदम जाऊन 'राज्याचे सुरक्षिततेसाठी' म्हणून पकडले, त्यांच्या जनानखान्यासुद्धा सर्व स्थलांचे झाडे झाले, त्यात काही अेक पुरावा सापडला नाही; तरी नबाब नि त्याच्या वजिरांना कलकत्याचे किल्ल्यात कैदेत टाकण्यात आले, अशा रीतीने खुद्द कलकत्ता शहरात साचत आलेले दारूचे भुयार ठिणगी पडण्याचे आधीच रिकामे करण्यात आले.

बंगालप्रांतभर असलेल्या शिपायांत क्रांतिरचनेची गुप्त तयारी करणारा नि कलकत्याच्या अेका निरुपद्रवी बागेत बसून अयोध्येच्या राजसिंहासनाचे पुनःप्रस्थापन करण्यासाठी हे बंडाचे भयंकर जाळे विणणारा हा वजीर अल्ली नक्कीखान किल्ल्यात कैदेत पडताच बंगाल प्रांतातील क्रांतीचे मस्तकच कापल्यासारखे झाले. किल्ल्यात असताना बंडवाल्यांस दोष देणाऱ्या अंग्रजांना तो वजीर अेकदा स्पष्टपणे म्हणाला, 'हिंदुस्थानने उभारलेले हे भयंकर बंड माझ्या मताने न्याय्य आहे. अयोध्येच्या स्वतंत्र्य-हरणाचा तो यथातथ्य सूड आहे. न्यायाचा राजमार्ग सोडून तुम्ही फसवेगिरीच्या नि स्वार्थसाधूपणाच्या काटेरी मार्गात जाणून बुजून जर शिरलेले आहात तर आता त्यात काट्यांनी तुमचे पाय रक्तबंबाळ होऊ लागले असता त्यात आश्चर्य ते काय आहे? सूडाची बीजे पेरलीत तेव्हा तुम्ही हसत होतात- आता त्याचा हंगाम आलेला आहे, याचा दोष लोकांवर का टाकता?"^५

कलकत्याला सत्तावनच्या अत्युग्र अुठावाची जर अस्फुट अंधुक, नि अंधेर कल्पना होती तर त्या कलकत्याच्या टपाली रिपोर्टवर सर्वस्वी अवलंबून असणाऱ्या अंग्लंड देशाची कल्पना प्रथम किती अज्ञान-जनक सुरक्षिततेत निद्रिस्त वा मागून अेकदमच कळल्याने किती भूतबाधा झाल्यासारखी पिसाळलेली झाली असावी ही कल्पना सहज करता येणारी आहे. पार्लमेंटमध्ये बराकपूर, रामपूर, डमडम वगैरे क्षुब्धतेची बातमी आल्यानंतर हिंदुस्थानाकडे सगळ्यांचे डोळे लागून राहिले होते. परंतु मध्यंतरी काही अेक महत्त्वाचा वृत्तांत न घडल्याने पुन्हा सर्वत्र सुरक्षितता वाटू लागली. ता. ११ जून रोजी पार्लमेंटात हाअूस ऑफ कॉमन्समध्ये काही सभासदांनी प्रश्न विचारल्यावरून प्रेसिडेंट ऑफ दि बोर्ड ऑफ कॉमर्सचे प्रमुख अधिकारी म्हणाले, "बंगालमधल्या अलिकडील असंतोषाने लोकांनी भेदरून जाण्याचे आता मुळीच प्रयोजन अुरले नाही. कारण आपले सन्मान्य नि अभिजात मित्र लॉर्ड कॅनिंग यांनी दाखविलेल्या तत्परतेने, करारीपणाने नि तडफीने सैन्यामध्ये दिसून आलेल्या असंतोषाची बीजे पूर्णपणे निर्मूलन पावलेली आहेत. (have

⁴ Red Pamphlet page 105.

⁵ Red Pamphlet

been completely put an end to) ही वाक्ये पार्लमेंटात ता. ११ जूनने अकली! ता. ११ जून! याच वेळेस हिंदुस्थानात घोडेस्वारांच्या ११ रोजिमेटस् तोफखान्याच्या ५ फिल्ड बॅटरीज, पायदळाच्या कमीत कमी ५० रोजिमेटस् नि जवळजवळ सर्व सॅपर्स नि मायनर्स हे अघड बंड करून अुठलेले होते. संपूर्ण अयोध्या बंडवाल्यांचे ताब्यात पडलेली होती' कानपूर नि लखनौ ही शहरे वेढ्यात कोंडलेली होती! सरकारच्या खजिन्यातून अेक कोटी रुपयांहून जास्त रक्कम बंडवाल्यांनी हस्तगत केलेली होती! -ज्या क्षणी पार्लमेंटात 'लॉर्ड कॅनिंगच्या तत्परतेने, करारीपणाने नि तडफीने सैन्यात दिसून आलेली असंतोषाची बीजे "have been completely put an end to"!!! पुढे लवकरच त्या विषारी बीजांची अकल्पित झालेली वाढ अिंग्लंडच्या मध्यरात्रीनाही झोप येअू देअीना! तरी कानपूरची तुटक बातमी येताच अत्यंत दुःखी, भयग्रस्त नि संक्षुब्ध झालेल्या अिंग्लिश जनसमूहाने पार्लमेंटमध्ये जेव्हा प्रश्न विचारले की कानपूरची गुणगुण खरी आहे काय? तेव्हा अर्ल ग्रॅनव्हिल या श्रेष्ठवर सरदाराने अुत्तर दिले की, 'सर पेट्रिक ग्रॅट ह्या लष्करी प्रमुखाकडून मला त्याचे स्वतःचे पत्र आलेले आहे की, कानपूरच्या कत्तलीची ही अुठलेली बातमी सर्वस्वी असत्य असून ती केवळ 'Vile fabrication' आहे! अेका शिपायाने ती बाजारगप्प प्रथम अुठविली आणि त्याच्या या नीचतेचा नुसता परिसफोट झालेला आहे, अितकेच नसून या भयंकर कंडीबद्दल त्याला फासावरही चढविण्यात आले आहे.'^६ पार्लमेंट सभेतील हाअुस ऑफ लॉर्डस मध्येही कानपूरच्या कत्तलीची 'वस्तुस्थिती' नररक्तमशीच्या नरमांसपत्रावर हिडीस अक्षरांनी खोदून टाकण्यास पुरेपूर अेक महिनाही अुलटून गेलेला होता! हाअुस ऑफ लॉर्डसच्या सभेत या कंडीला तिच्या त्या काल्पनिक अुत्पादक शिपायासह फासावर चढवून अिंग्लिश मुत्सद्दी जरा निर्भयतेचा आराम घेत शांत होतात न होतात तो अिंग्लंडच्या किनाऱ्याला ती वस्तुस्थिती येअून थडकली आणि सर्व अिंग्लंड देश दुःखाने, त्वेषाने, अभिमानभंगाने बेशुद्ध, वेडापिसा होअून पिसाळलेला थयथयाट करू लागला! त्याचा तो थयथयाट अजूनपर्यंत चालू आहे! बंडात बंडवाल्यांनी केलेल्या कत्तलीची मनुष्यजातीच्या निर्मल यशावर कायमचा राक्षसी कालिमा चढविला असा त्यांचा क्षुब्धस्वर तरी त्यांनी लिहिलेल्या अितिहासाच्या ओळीओळीतून आर्तरवाने आजतागायत ओरडत आहे!

या भयंकर आरडाओरडीच्या अखंड गलक्याने जगाचीही कायमची कानठाळी बसून गेली. ५७ चे नाव घेताच ज्याच्या त्याच्या अंगावर भयाचा काटा नि तोंडावर लज्जेची छटा! बंडवाल्यांच्या नावांचा अुल्लेख, -त्यांच्या शत्रूनांच नव्हे, वेडगळ तिऱ्हाअितासच नव्हे तर ज्यांच्यासाठी त्या बंडवाल्यांनी रक्त ओतले, त्या त्यांच्या स्वकीयांनाही त्याज्य वाटतो, निंद्य वाटतो, पापकारक वाटतो. त्यांचे शत्रू त्यांना राक्षस, पिशाच्च, रक्तप्रिय, नरककृमि म्हणतात. त्यांचे तिऱ्हाअीत त्यांना अजाण, अमानुष, रानटी, अधोरी, म्हणतात नि त्यांचे देशबंधु त्यांना स्वकीयत्व देण्यासही लाजू लागतात! असा भयंकर गलका जिकडे तिकडे आजतागायत चाललेला आहे! सत्याचा स्वर अैकण्यास अितःपर श्रवणक्षमता नसावी म्हणून जगाच्या श्रवणाची ह्या अखंड गलक्याने अेकसारखी कानठाळी बसवून टाकली आहे! बंडवाले राक्षस आहेत, बालहत्यारी आहेत, रक्तप्रिय आहेत, नरककृमि आहेत, अमानुष आहेत, खबरदार जगा दुसरे काही अैकतील तर!

कारण? कारण की बंडवाल्यांनी स्वदेशासाठी नि स्वधर्मासाठी आम्हा अिंग्रजांच्या विरुद्ध शस्त्र अुचलले नि 'सूड सूड' अशी गर्जना करीत आमच्या सरसकट कत्तली अुडविल्या!

सरसकट कत्तली अुडविणे हे भयंकर पाप आहे! मनुष्यजाती तिच्या अंतिम सौंदर्याला अीश्वरावतारांनी, देवदूतांनी, धर्मगुरूंनी प्रवर्तिलेल्या अत्युच्च भविष्याला वर्तमानत्व येअून ज्या वेळेस न्यायावस्थेला जाअून पोचेल जेव्हा सत्याला 'अ' हा निषेधप्रत्यय कधीही लावणार नाही नि जेव्हा अेका गालात मारले असता दुसरा पुढे कर ह्या खाअिस्टच्या शांतीबोधाला, पहिल्या गालात मारणाराच कोणी न अुरल्याने असंभाव्यत्व येअील, त्या स्पृहणीय दैवी युगात जर कोणी बंड केले, जर कोणी रक्तबिंदु पाडला नि जर कोणी सूड हा शब्द अुच्चारला तर तत्काळ त्या कृतीनेच नि त्या अुच्चारानेच तो पापी अधमत्वाला पात्र होअील. कारण जिकडे तिकडे सत्याचे राज्य प्रत्येक अंतःकरणात नांदत

असता 'बंड' पापच असले पाहिजे, जिकडे तिकडे अहिंसेची समता प्रत्येक अंतःकरणात अुमटत असता रक्तबिंदु पाडणे हे पापच असले पाहिजे, जिकडे तिकडे न्यायाच्या चंद्रिकेने प्रत्येक अंतःकरणात शीतलत्व आणले असता 'सूड' हा शब्द अुच्चारणे हे पापच असले पाहिजे. अशा अबाधित न्यायकालात असा अन्यायमूलक अुच्चार अैकताच कोणतीही जास्त चौकशी न करता त्या अुच्चारानेच तत्कार्याला अधमत्वाच्या शिक्षेचे शासन करणे हे सर्वस्वी अदूषणीय आहे.

परंतु ते दैविक युग जोपर्यंत आलेले नाही, जोपर्यंत त्या परमंगल साध्याचे अस्तित्व हे सत्कवीच्या प्रतिभेत नि अीश्वरी प्रेषितांच्या भविष्यातच काय ते बसत आहे नि जोपर्यंत ती न्यायैकभाजन अवस्थाप्राप्ति शक्य करण्यासाठी तद्विरोधी अन्यायमूलक प्रवृत्तीचे निर्मूलन करण्यात मानवी मन गुंतलेले आहे तोपर्यंत बंड, रक्तपात नि सूड हे शब्द केवळ अधमत्वाचेच अधिकारी होणारे नाहीत. राज्य हा शब्द जोपर्यंत अन्यायमूलक वा न्यायमूलक अशा दोन्ही सत्तांना लागत आहे, तोपर्यंत तदविरोधक 'बंड' हा शब्दही जसा अन्यायमूलक तसा न्यायमूलकही असू शकेल. आणि तोपर्यंत बंड, रक्तपात, सूड ह्यांच्या कथानकांची नि कथानायाकांची शिक्षेच्या आधी तत्काल विवरणात्मक चौकशी झालीच पाहिजे. बंड, रक्तपात नि सूड ही कृत्ये जशी स्वयमेव अन्यायस्वरूपी आहेत तशीच ती केव्हा केव्हा न्यायाच्या संवर्धनासाठी निसर्गाने अुत्पन्न केलेली न्यायशस्त्रेही झालेली आहेत.

जेव्हा ह्या भयंकर साधनांनी न्यायमूर्ती 'शत्रुघ्नीरदग्धपाणि मुख विकट प्रकट भैरवशी' अशी झालेली असते तेव्हा तेव्हा त्या भयंकरत्वाचा दोष त्या न्यायमूर्तीवर नसून ज्या मत्तमदाने तो क्रूर प्रसंग ओढवून आणला त्या प्रबल अन्यायावरच तो लादलेला असतो. म्हणूनच फाशीची शिक्षा देणारा न्यायाधीश रक्तपाताचा अधिकारी नसून फाशीवर जाणारा अन्याय त्या पापाचा जबाबदार होय. म्हणूनच ब्रूटसचा खंजीर पवित्र होय! म्हणूनच शिवाजीची वाघनखे पुण्यपावन होत! म्हणूनच अिटलीच्या राज्यक्रांतितील रक्तपात हा यशोधवल आहे! म्हणूनच पहिल्या चार्लसचा खून हा वध आहे! म्हणूनच बुअिल्यम टेलचा बाण हा मार्गण आहे! आणि त्या सर्व कृत्यांतील भयंकरत्वाचे अघोर पाप हे तत्तदाधिकारी अन्यायांचेच शिरावर वज्रघाताचे कोसळणारे आहे!

किंबहुना बंडाचे, रक्तपाताचे नि सुडाचे भय नसते तर आजला जुलमाच्या नि अन्यायाच्या अप्रतिहत भयंकर भूतवर्तनानेच ही वसुंधरा करकर वाकत राहिलेली असती! लवकर किंवा अुशिरा, पण अशा या क्षणिक विजयी अन्यायाचा सूड न्यायी निसर्ग घेअीलच घेअील, ह्या चिंतेपासून जर जुलमांची झोप सुरक्षित असती तर अकुतोभयतेने झारांचा नि चोरांचा आज सर्वत्र सुळसुळाट झालेला असता! परंतु प्रत्येक हिरण्यकश्यपूला नरसिंहाचा सूड, प्रत्येक दुःशासनाला भीमसेनाचा सूड नि प्रत्येक मदमलिन गंडस्थलाला हरिनखरांचा सूड हा आपल्या रक्ताने थबथबलेल्या नि विक्राळतेने लवलवणाऱ्या जिव्हेने भेडसावीत आहे. म्हणूनच अन्यायप्रवृत्तीचे अुच्चाटन होण्याची काहीतरी आशा हृदयात अुत्पन्न होते. असला सूड हे अन्यायाचे निसर्गोद्भूत शासन असते नि म्हणून त्याच्यातील क्रूरतेचे, अमानुषतेचे पाप हे अन्यायप्रवर्तकांवरच अुलटून जाते!

अशाच सूडाची भयंकर ज्वाला सत्तावन साली हिंदुस्थानच्या अंतःकरणात भडकलेली होती. त्यांची सिंहासने मोडलेली, त्यांचे मुकुट फोडलेले, त्यांचा देश हिसकलेला, त्यांचा धर्म तुडविलेला. त्यांच्या जहागिऱ्या जप्त झालेल्या, अिनामे बुडविलेली, कायदे धिक्कारलेले, वचने मोडलेली, अपमानांचा, मानभंगांचा, जीवित-विफलतेचा कळस झालेला! विनंत्या व्यर्थ, अर्ज व्यर्थ, तक्रारी व्यर्थ, रडणे व्यर्थ, ओरडणे व्यर्थ! तेव्हा निसर्गाची प्रतिक्रिया सुरू झाली नि जिकडे तिकडे सूड सूड अशी कुजबूज ढवळू लागली. वरीलपैकी अेकेका प्रसंगाने सुडाची यथार्थता भासविलेली असते असे अनंत जुलमी प्रसंग त्यांच्यावर गुदरलेले होते. अशाही प्रसंगी बंड न होते तर हिंदुस्थान मेले असेच म्हणावे लागते! अेतदर्थ तो सूड ही अन्यायाची अपरिहार्य प्रतिक्रिया होती आणि अेकदा सर्व राष्ट्र खळबळून अुठले म्हणजे मग अेखादे दुसरे ठिकाणी संतप्त जनसमूहांनी सरसकट कत्तली केल्या हे नवल नसून तशा कत्तली प्रत्येक ठिकाणी कशा झाल्या नाहीत हेच नवल आहे. कारण जेथे कत्तली झाल्या नि ज्यांनी त्या केल्या त्यांचे संतप्त तर्कशास्त्र सहजच अुदगारू लागले की 'शठे शाठ्यं समाचरेत्!' काली नदीच्या लढाअीत पकडलेल्या शिपायांस फाशीवर लटकविण्याच्या आधी अिंग्रजांनी विचारले की, "तुम्ही आमच्या बायकामुलांना का मारले?" तेव्हा त्यांनी अेकदम प्रत्युत्तर दिले "साहेब,

सापाला मारताना त्याची पिले कोणी जिवंत ठेवतात काय?" कानपूरला शिपाओी म्हणत, "विस्तव विज्ञविणे नि ठिणगया ठेवणे, सापाला मारणे नि पिले वाढविणे हे ज्ञात्याचे लक्षण नव्हे!"^७

साहेब, सापाला मारताना त्याची पिले कोणी जिवंत ठेवतात काय? काली नदीच्या शिपायांनी विचारलेल्या या अडाणी शंकेचे समाधान साहेब लोक कसे करणार आहेत?

ही अडाणी शंका केवळ हिंदुस्थानातील जनतेने किंवा काही अंग्रजी लेखकांनी कल्पिल्याप्रमाणे केवळ अशियाटिक लोकांच्याच मनाने उत्पन्न केलेली नाहीत. जेथे जेथे अन्यायाच्या परमावधीने राष्ट्रेची राष्ट्रे पेटू लागली, जेथे जेथे राष्ट्रीय युद्धे जुंमलेली असतात तिथे तिथे राष्ट्रीय अन्यायाचे सूड राष्ट्रीय वधानेच अुगविले जातात! जेव्हा स्पेन देशाने मूर लोकांपासून आपले स्वातंत्र्य हिसकावून परत मिळविले तेव्हा मूर लोकांची त्यांनी काय दशा केली? स्पॅनिश लोक तर अशियाटिक नव्हते किंवा हिंदीही नव्हते. मग त्यांच्या देशात जवळ जवळ पांच पांचशे वर्षांवर वास्तव्य करणाऱ्या त्या मूर मुस्लिमांच्या अनाथ कुटुंबांची, पुरुष बायकामुलांसह त्यांनी केवळ विशिष्ट धर्म-जातीत्वाच्या अपराधाबद्दल भयंकर कत्तल का अुडविली? ग्रीस देशाने १८२१ साली जवळ जवळ अेकवीस हजार तुर्की शेतकऱ्यांची पुरुषबायकामुलांसह अत्यंत अघोर कत्तल का अुडविली? युरोपमध्ये ज्या गुप्त संस्थेला पवित्र मानिली जाते त्या 'हिटेरिया'ने या कत्तलीचे काय समर्थन दिले? ग्रीस देशातील तुर्की संख्या थोडी असून ती आमचे शत्रुत्व सोडणारी नाही म्हणून त्या सर्वांना ठार मारणे ही तोडच काय ती "a necessary measure of wise policy" (शाहाणपणाच्या धोरणाचा आवश्यक अुपाय) आहे असेच त्यांनी सांगितले की नाही? सापाला मारताना त्याची पिले कोणी जिवंत ठेवतो का, हीच अडाणी शंका त्यांच्या मनातील नैसर्गिक दयाशीलतेला जाळून भस्म करित होती! आणि त्या भयंकर ज्वलनाचा संपूर्ण दोष त्या जहरी सापाच्या कालकूट विषाकडेच असला पाहिजे. किंबहुना विषदंशाच्या विरुद्ध असली भयंकर सूडबुद्धी मानवी निसर्गात बसत नसती नि ह्या हिडीस शासनाचा जर जहरी सापास धाक नसता तर त्यांची ती कालकूट जिद्द आजच्या अितकी देखील बिळाबिळातून दडत फिरतीच ना!^८

⁷ "To extinguish the fire and to leave spark, to kill a snake and preserve its young is not the wisdom of the wise."

8

Sir W. Russell, the famous correspondent of the London Times remarks:- We, who suffered from it, think that there never was such wickedness in the world; and the incessant efforts of a gang of forgers and utterly base scoundrels have surrounded it with horrors that have been vainly invented in the hope of adding to the indignation and burning desire for vengeance which hatred failed to arouse. Helpless garrisons surrendering without condition have been massacred ere now. The history of Mediaeval Europe affords many instances of crimes as great as those of Cawnpore. The History of the more civilised periods could afford some parallel to them in more modern times and amid most civilised nations. In fact, the peculiar aggravation of the Cawnpore Massacre was this-that the deed was done by a subject race, by black men who dared to shed the blood of their masters and that of poor helpless Ladies and children. Here we had not only a Servile War and a sort of jacquerie combined, but we had a war of religion, a war of race and a war of revenge, of hope, of national determination to shake off the yoke of a stranger and to reestablish the full power of native chiefs and the full sway of native religions." - Russell's Diary, page 164.

अतदर्थ अन्यायाच्या अतिरेकाने मानवी मनात सूडाची प्रतिक्रिया जेव्हा जेव्हा अपरिहार्य वेगाने असू लागते तेव्हा तेव्हा पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांमध्ये सरसकट कत्तली, सूड नि रक्तपात हे अमानुष क्रौर्याने हटकून सुरू होतातच होतात, ही अतिहासाची साक्ष अकली असता हिंदुस्थानात सत्तावन साली चारपाच ठिकाणीच असले कूर प्रकार घडले ह्या गोष्टीचे नवल वाटणे संपून जिचे खरे खरेच नवल वाटते ती गोष्ट ही होय की चार पाचच ठिकाणी ह्या कूर कत्तली अितक्या थोड्या प्रमाणावर घडण्याचे अवजी सर्व ठिकाणी ह्याहून विस्तृत रीतीने ही सुडाची अघोरता कशी खिदळत गेली नाही?

वरील ग्रीस नि स्पेनसारखी न्याय्य संतापमय अुदाहरणे तर राहोतच, पण हिंदुस्थान तर अन्यायाच्या जाळने होरपळलेला होता नि कत्तलीला ज्या अेका परिस्थितीमध्ये न्यायदंडाचे स्वरूप येते त्या दुर्जनपीडाग्रस्ततेचा हिंदुस्थानवर असीम मारा झालेला होता. परंतु क्रॉमवेल जेव्हा आयर्लंडात ससैन्य शिरला, जेव्हा तेथील लोकांच्या यथार्थ देशाभिमानाने तो जास्तच खवळून गेला. जेव्हा त्यातील लढवय्यांवरच नव्हे तर अशरण गरिबांवर त्याची तरवार सरसरत आदळली, जेव्हा त्या दुर्दैवी देशात रक्ताची नदी फोफावत वाहू लागली नि जेव्हा त्या रक्तात क्रॉमवेलच्या तरवारीने अनेक अनाथ बायका आपल्या कडेवरील मुलांसुद्धा चरचर कापल्या जाऊन तरंगू लगल्या तेव्हा आयर्लंड जिंकण्याचा मूलहेतु पापकारी असताही त्या क्रॉमवेलने आपल्या स्वधर्मीयांवर जितका कूर जुलूम केला, कूरतर सूड अुगविला नि कूरतम रक्तपात कोसळविला तितका देखील हिंदुस्थानाने सत्तावन साली त्याच्या परधर्मी, परवर्णीयांवर रक्तपात कोसळविलेला नाही, जुलूम केलेला नाही, सूड अुगविलेला नाही! अंग्रजांच्या बायकांना वाचविण्याचा नानासाहेबांनी, दिल्लीच्या बादशाहांनी अयोध्येच्या बेगमेने शेवटपर्यंत प्रयत्न केला. परंतु कानपूरला नानांच्या ह्या जीवदानाची फेड अंग्रजी बायांनी कशी केली? फितुरी करण्यात! जेव्हा जेव्हा अंग्रजी ऑफिसरांना शिपायांनी बंड होताच जीवदान दिले तेव्हा तेव्हा त्या ऑफिसरांनी त्या अुपकाराची फेड कशी केली? तर नवीन आलेल्या अंग्रजी सेनेला प्रदेशाची अुत्तम माहिती देण्यात, त्यांचे सेनाधुरीणत्व पत्करण्यात नि जो हात शिपायांनी जिवंत सोडला त्याच हातात तरवार धरून त्या प्राणदात्याच्या गळ्यावर ती सपकन चालविण्यात! तरी अतर्क्य नवल हे की, असल्या कृतघ्नतेतही निसर्गशांत हिंदी लोकांनी आपली शांती या प्रलयकालातही डगमगू दिली नाही. किती अंग्रजी पळपुट्यांचे जीव शेतातील कुणब्याने संरक्षिलेले आहेत? कितीक अंग्रजी बायकांना आपले पोषाख देऊन खेडवळ बायांनी त्यांचे प्राण वाचविलेले आहेत! कितीक गोरी ऑफिसरे पळण्याची शक्ती संपल्याने रस्त्यांवर निश्चेष्ट पडलेली असताना जवळून जाणाऱ्या ब्राह्मणाने दूध पाजून शुद्धीवर आणलेली आहेत! फारेस्टने कबूल केलेले नाही काय की, अयोध्येने - ज्या अयोध्येच्या अंतःकरणात अंग्रजांनी आपली जुलमाची कट्यार निर्घृणतेने खुपसलेली होती -त्या अयोध्येने अंग्रजी लोकांना आपल्यावर झालेले अत्याचार विसरून जाऊन त्यांच्या पलायनात अतुल्य अुदारत्वाने वागविले! बंडवाल्यांच्या जाहिरनाम्यात त्यांच्या पुढाऱ्यांनी ठिकठिकाणी 'स्त्रीवधाने नि बालहत्येने आपल्या पवित्र कामाला अपयश येतील' असे आपल्या संतप्त अनुयायांस सांगितले नाही काय? नीमच, नसिराबाद येथील बंडवाल्यांनी प्राणदान दिल्यानंतर, पळून चाललेल्या गोऱ्यांना पाहून वाटेतील गावकरी जेव्हा ओरडू लागले, 'मारो फिरंगीको' तेव्हा तेथील अेका कुटुंबाने पुढे येऊन सांगितले की, "ते आमच्याबरोबर नुकतेच जेवलेले आहेत. तेव्हा ते कट्टे शत्रु असले तरी आता त्यांना कसे मारता येतील?"⁹ ज्यांच्या यत्किश्चित गावकऱ्यांमध्ये ही अुदात्त वीरता नांदत आहे तो शांत हिंदुस्थान सत्तावनसारख्या जितक्या कूर कत्तली करील तितक्या त्यांच्या धवल नितीला तीळमात्र लघुतमत्व येत नाही. तर कत्तल झालेल्या अन्यायाच्या दुष्ट अत्याचारांचा हिडीसपणा मात्र पर्वतप्राय बुद्धि पावतो! आणि अशाच प्रसंगी मेकॉलेचे ते प्रथित वाक्य यथार्थत्व पावते की, "The more violent the outrage, the most assured we feel that a revolution was necessary." (अत्याचार जितका भयंकर, तितकीच त्याची प्रतिक्रियाही अटळ!).

सत्याचा हा यथार्थ स्वर अैकण्यास जगाचे कर्णाना श्रवणक्षमता नसावी म्हणून हिंदुस्थानातील लोकांच्या कूरतेबद्दल दश दिशांना प्रथन करणारा गलका कोणी अंग्लिश लोकांनी करावा? असा गलका करण्याचा हक्क देवदूतांनीही स्वीकारलेला नाही मग मनुष्य जातींना तो हक्क कुठून मिळणार? परंतु त्या मनुष्य जातीत जर कोणाला तो

⁹ Charles Ball's Indian Mutiny, vol I.

हक्क काडीमात्रही मिळणारा नसेल तर तो अिंग्लिश लोकांना होय! हिंदुस्थानने निरापराध्यांची शेकड्यांनी कत्तल केली, हे कोण अिंग्लंड सांगणार? नीलला जन्म देणारे नि नीलची स्तुती करणारे अिंग्लंड? ज्या अयोध्येने त्यांना प्राणदान दिले त्या अयोध्येतील गावेची गावे बायकामुलांसुद्धा जाळून पोळून फस्त करणारे अिंग्लंड? कोणीही अंटीने चालताना पाहिला की, त्याला बंडवाला समजून फाशीवर देणारे अिंग्लंड? फाशीही कमी वाटून त्या स्वदेशासाठी झगडणाऱ्या पांड्य सैनिकांना अक्षरशः जिवंत भाजून काढणारे अिंग्लंड? फाशीला किंवा या जिवंत भाजण्यालाही ज्याच्या धाकाने त्यांनी प्रेमाने मिठी मारली असती असा धर्मच्छल करण्यासाठी गरीब हिंदु गावकऱ्यांना पकडून त्यांना फाशीची शिक्षा देऊन, त्यांना बेयोनेटांनी भोसकणारे नि मरण्याचे आधी त्यांच्या तोंडात गाओचे रक्तबंबाळ मांस तरवारीने भोसकणारे अिंग्लंड? फरुकाबादच्या नबाबाचे वंशजास फाशीवर चढविण्याचे आधी तो मुसलमान असल्याने त्याच्या सर्व देहाला डुकराची चर्बी चोळून नि नंतर त्याला डुकराचे कातड्यात गुंडाळून, भंग्याकडून चाबूक मारवून मग फाशी देणारे नि हे सर्व कृत्य खुद्द कमान्डर-अिन-चीफ सर कोलिनसच्या डोळ्यादेखत चालू ठेवणारे अिंग्लंड? हॉडसनला वीर म्हणणारे, आओटरामची स्तुती करणारे, नि ही सर्व कृत्ये बंडवाल्यांच्या वरचा यथार्थ सूड म्हणून त्यांचे कौतुक करणारे अिंग्लंड? कानपूरच्या भितीवर निरर्गल नीचता स्वहस्ताने लिहून ती वाक्ये मेलेल्या स्त्रियांनी लिहिली आहेत असा मूलभूत चोरटेपणा करणारे अिंग्लंड? “यथार्थ सूड”! कोणाचा? शंभर वर्षे भरडून मेलेल्या देशमातेसाठी संतप्त झालेल्या पांड्य पक्षाचा की त्या अन्यायाच्या चरकावर देखरेख करणाऱ्या आंग्ल पक्षाचा? कोणाचा सूड यथार्थ?

अन्यायाच्या अशा भयंकर दारूखान्याशिवाय ह्या शमप्रधान हिंदुस्थानचा हा असला भयंकर स्फोट शांत झाला नसता! त्या अन्यायांनी त्याच्या अंतःकरणाची लाही लाही केली. हिंदु नि मुसलमान आपले अज्ञानजन्य वैर विसरून देशमातेच्या स्तन्यरसाने अेकरस झाले. जितका हिंदी तितका अेका विलक्षण चेतनेच्या वाच्याने थयथयाट करू लागला. व्यक्तीविषयक स्वार्थाची, सुखाची, आयुष्याची तुच्छ आशा नष्टप्राय झाली नि अेका अुदात्त ध्येयात सर्व हिंदुस्थान अपूर्व अेकता पावू लागले. देशसेवेसाठी ह्या भयंकर स्थितीने दगडालाही पाझर फुटू लागला.

कोण भयंकर स्फोट! किती अकस्मात तडित वेगाने! अेका क्षणामध्ये हा शांत दिसणारा ज्वालामुखी दिग्गजांची कानठळी बसेल अशा कडकडाटाने तडाडकन फुटून दुभंग, शतभंग, सहस्रभंग झाला! शत्रू जिथे पाय ठेवील तिथे त्याचे भस्म. अेक अिंग्रजी अितिहासकार लिहितो की, “ज्यांच्या जिवावर आमची सुरक्षितता अवलंबून होती ते सरकारी नोकरच अेकसमयावच्छेदाने आमच्यावर अेखाद्या नागासारखे अुलटून चालले. फितूर झालेल्या सरकारी नोकरांची यादी देअीन म्हटले तर बंड करून अुठलेल्या विस्तीर्ण प्रदेशातील सरकारी नोकरांची सर्व नावनिशी मला सांगावी लागेल. अपवाद असा तुरळक. त्या सरकारी नोकरांतील अत्यंत प्रमुख काजी अुदल कुझल, नॉर्थवेस्टर्न प्रांताचा मुख्य अधिकारी, आगऱ्याचा प्रिन्सिपल सदर अमीन, आगऱ्याचा मुनसफ, तेथील कोतवाल, दिल्लीचा प्रिन्सिपल सदर अमीन, कानपूरचा प्रिन्सिपल सदर अमीन, कानपूरचा डेप्युटी कलेक्टर, फत्तेपूरचा डेप्युटी कलेक्टर, ज्याने राबर्ट टकरचा प्राण घेतला, फत्तेपूरचे बाकीचे नेटिव्ह अधिकारी, अलाहाबादचा मुनसफ; त्याच प्रांतांतील आणखी अेक मुनसफ, बरेलीचा प्रिन्सिपल सदर अमीन; अझिमगडचा डेप्युटी कलेक्टर; J-येथील प्रिन्सिपल सदर अमीन; G येथील प्रिन्सिपल सदर अमीन!! आणि ही यादी अत्यंत अपुरी- केवळ दिग्दर्शनासाठी दिलेली!”¹⁰ असा प्रलयस्फोट कडाडला! पोलीस बंड करून अुठले. शिपाओी बंड करून अुठले! गावकरी बंड करून अुठले! अिंग्रजांशी अिमानदारी म्हणजे धर्मद्रोह नि देशद्रोह होय अशी अेका निमिषमात्रात जेथे तेथे धर्मसमजूत होअून गेली. जो कोणी अिंग्रजांकडे राहिल त्याला भराभर जातिबहिष्कार पडू लागले. त्याचे पंक्तीला कोणी बसणार नाही, त्याला कऱ्या कोणी देणार नाही, त्याच्या पूजेला ब्राह्मण नाही, त्याच्या चितेला अग्नी देणारा नाही! सर्वात अत्यंत अपमानास्पद नि अर्थात शिवी म्हणजे ‘फिरंग्याचा नोकर’ ही होय!

अेक अिंग्रजी लेखक म्हणतो, “Revolt had, in consequence swept before it, in many cases, all regard to personal interest and all attachment to the former master. The

¹⁰ Rev Kennedy M. G. page 43.

imputations of remaining faithful to government, in such circumstances has been intolerable. It is well known that the few sepoys who have remained in our services are deemed out-castes, not only by their comrades but their caste people in general. These even say they cannot venture to go to their homes; for, not only would they be reproached and denied brotherly offices, but their very lives would be in danger." Rev. Kennedy.

अशी परिस्थिती असल्यामुळे, वरून अगदी शांत भासणारा तो ज्वालामुखी अितका प्रज्वलीत झालेला होता की, कोणत्याही क्षणी त्याचा स्फोट व्हावा! क्रांतीदूत आकाशातून भराच्या मारीत लवकरच साजऱ्या होणाऱ्या त्या समारंभाला हजर रहाण्याचे निमंत्रण प्रत्येकाला देत होते. त्या आमंत्रणाचा स्वीकार करून, ते पवित्र ध्येय साध्य करण्यासाठी दश दिशांतील युद्धदेवता लगबगीने निघाल्या. रणवाद्ये, युद्धघोष, समरगर्जना आदि आवश्यक सर्व साधने योग्य ठिकाणी मांडून मंडप सज्ज करण्यात आला आहे. ज्वालामुखीच्या पार्श्वभागी जुलमाचा कहर निर्भयपणे अुसळत आहे, परंतु क्रांतीचा क्षण जसजसा जवळ येत चालला आणि वरून हिरव्यागार दिसणाऱ्या पर्वताच्या अंतर्भागात जुलमाचा कहर कोसळला त्याबरोबर ज्वालामुखीचा स्फोट झाला! हा आता सावधान, क्रांतीचा अुद्रेक झाला आहे! क्रांतीच्या ज्वाला बाहेर पडू लागल्या आहेत. रक्ताचा वर्षाव होअू लागला आहे -कानठळ्या बसविणाऱ्या किंकाळ्या, तरवारीचा खणखणाट -भुते बेहोष नाचत आहेत -योद्धे वीर गर्जना करीत आहेत! वरून थंड नि हिरवा दिसणारा ज्वालामुखीचा पर्वत दुभंगला -त्याचे शतशः तुकडे अुडले -अरे, हजारो जागी तो पेटून भडकला आहे -सर्व पृथ्वी अग्नीने नि तरवारीच्या खणखणाटाने व्यापून टाकली!

काठेवाडातील काही भागात विठरू नावांचा अेक चमत्कारिक जलप्रवाह आहे. त्याचा पृष्ठभाग कठीण भूमीसारखा भासतो. ह्यासंबंधी माहिती नसलेले तिऱ्हाअीत त्यावर सहज विश्वासाने पाअूल ठेवतात. तो वरून कठीण दिसलेला पृष्ठभाग थोडासा हलू लागताच ते तिऱ्हाअीत त्या पृष्ठभागावर अधिक खंबीरपणे अुभे राहण्याचा प्रयत्न करू लागतात. ते असे करतात तोच तो पृष्ठभाग कलू लागतो नि ते गरीब पांथस्थ तिऱ्हाअीत खोल पाण्यात बुडून जातात. आणि विठरूप्रमाणेच हा क्रांतिप्रवाह सर्व हिंदुस्थान व्यापून राहिलेला आहे! वरून दिसणारा काळा रंग पाहून जुलूम करणाऱ्यांना असा भास झाला की, काहीही कुरबूर किंवा तक्रार न करिता अन्याय सहन करीत असलेला हा नेहमीचा साधाच भूपृष्ठभाग शांत आहे. म्हणून जुलमाने आपले पाअूल त्यावर निर्धास्तपणे ठेवले -तोच काळा पृष्ठभाग हलू लागला! तेव्हा जुलमी अन्यायाने गर्वभराने त्या फसव्या भूपृष्ठावर जोराने पाअूल रोवले! आणि आता लक्षपूर्वक पहा! तो भूपृष्ठभाग कलंडला पहा आणि तिच्याखाली असलेला लाटांवर लाटा अुसळणारा, फेसाळलेला रुधिराचा अमर्याद सागर अुफाळून वर आला! जुलमी अन्याय त्यात बुडून गेला! जुलमी अन्याया! तू कोठेही पाअूल टाक, पण कठीण पृष्ठभाग तुला सापडणारच नाही. आता, अंतःकाळी तरी आता तुला कळून येअील की, वरून काळ्या दिसणाऱ्या भूपृष्ठाखाली रक्ताचे-लालभडक रक्ताचे -प्रवाह असतात. आणि अेका कानठळ्या बसविणाऱ्या ज्वालामुखीच्या प्रस्फोटाचे ते प्रचंड आवाज अजून तरी अैका!

भाग दुसरा समाप्त